

การปฏิรูปสื่ออิเล็กทรอนิกส์ กับสิทธิมนุษยชนในสังคมไทย

แนวความคิดและขอบข่ายหลัก

โครงการวิจัยย่อยที่ 6 “การปฏิรูปสื่ออิเล็กทรอนิกส์กับสิทธิมนุษยชนในสังคมไทย” เป็นการศึกษาวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างสถานการณ์ด้านสื่อของไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง สื่ออิเล็กทรอนิกส์ อันได้แก่ วิทยุกระจายเสียง วิทยุโทรทัศน์ กับสภาพสิทธิมนุษยชนในสังคมไทยในปัจจุบัน การศึกษาวิจัยใช้เจตนารมณ์และการดำเนินการตามมาตรา 40 ของรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2540 หรือที่มักเรียกกันว่า “การปฏิรูปสื่อ” เป็นเนื้อหาและขอบข่ายหลักในเบื้องต้น ตามความในมาตราที่ว่า

“คลื่นความถี่ที่ใช้ในการส่งวิทยุกระจายเสียง วิทยุโทรทัศน์ และวิทยุโทรคมนาคม เป็นทรัพยากรสื่อสารของชาติเพื่อประโยชน์สาธารณะ

ให้มืองค์กรของรัฐที่เป็นอิสระทำหน้าที่จัดสรรคลื่นความถี่ตามวรรคหนึ่ง และกำกับดูแลการประกอบกิจการวิทยุกระจายเสียง วิทยุโทรทัศน์ และกิจการโทรคมนาคม ทั้งนี้ ตามที่กฎหมายบัญญัติ

การดำเนินการตามวรรคสองต้องคำนึงถึงประโยชน์สูงสุดของประชาชนในระดับชาติและระดับท้องถิ่น ทั้งในด้านการศึกษา วัฒนธรรม ความมั่นคงของรัฐ และประโยชน์สาธารณะอื่น รวมทั้งการแข่งขันโดยเสรีอย่างเป็นธรรม”

งานวิจัยเป็นการพยายามติดตามศึกษาเหตุการณ์ กระบวนการ วิธีการ ปฏิสัมพันธ์ทางสังคม และผลที่เกิดขึ้นจากการปฏิรูปดังกล่าว ในลักษณะที่เชื่อมโยงสู่แนวคิดหลักว่าด้วยสื่อกับสิทธิมนุษยชนด้านต่างๆ ตลอดจนนำเสนอแนวคิดและประสบการณ์จากที่อื่นๆ ที่อาจนำมาใช้ประกอบการวิเคราะห์พิจารณาตามสมควร และวิเคราะห์เชื่อมโยงสถานการณ์ของสื่อในระดับสากลที่เกี่ยวข้อง

แนวความคิดพื้นฐานว่าด้วยสื่อกับสิทธิมนุษยชน

จำนวนประการหนึ่งของข้อโต้แย้งเกี่ยวกับแนวความคิดว่าด้วยสิทธิ ก็คือ ประเด็นที่ว่า สิทธิทั้งหลายทั้งปวง เป็นสิ่งที่เป็นสากล มีข้อสรุปแน่นอน หรือแปรเปลี่ยนและขึ้นอยู่กับบริบททางวัฒนธรรม การตั้งคำถามในลักษณะนี้ ไม่อาจนำเราไปสู่แนวการพิจารณาที่เป็นประโยชน์อะไรได้ เพราะเป็นการปฏิบัติต่อแนวคิดเรื่องสิทธิในฐานะที่เป็น เรื่องของการแสวงหา “สิ่งจะ” หรือ “ความจริง” ไม่ได้พิจารณาสิทธิจากมุมมองของจริยธรรมหรือศีลธรรม ซึ่งทำให้ ประเด็นในเรื่องสิทธิอาจเป็นได้ทั้งจุดมุ่งหมายที่พึงประสงค์ หรือเครื่องมือที่จะช่วยให้มนุษย์บรรลุจุดมุ่งหมายบาง ประการ นอกจากนี้ การพยายามแยกแยะแสวงหาความเป็นสากลของสิทธิยังทำให้เรามองข้ามมิติของความสัมพันธ์ เชิงอำนาจในการกำหนดนิยามสาระและกระบวนการแห่งสิทธิ ในทางตรงกันข้าม หากพิจารณาสิทธิในลักษณะที่ สัมพันธ์กับศีลธรรมและอำนาจที่เป็นจริงแล้ว ประเด็นสำคัญจะกลับอยู่ที่ ความเป็นมา รายละเอียดของแนวคิด และ กระบวนการแห่งสิทธิ ในบริบทของความสัมพันธ์ทางสังคม เงื่อนไขทางประวัติศาสตร์ และระเบียบแบบแผนทาง วัฒนธรรม มากกว่าที่จะมุ่งถามหาคำตอบขั้นสมบูรณ์ให้กับมนุษย์ทุกรูปนามหรือสังคมทุกกาลเทศะ

ในแง่นี้ จึงอาจกล่าวได้ว่า แนวความคิดเรื่องสิทธินั้นมีปรากฏและแฝงอยู่ในวัฒนธรรมต่างๆ ตามเงื่อนไข ของสังคม และบัญญัติผ่านถ้อยคำ แนวคิด และจารีต ที่แตกต่างกันออกไป ส่วนคำถามเรื่องความเป็นสากลของ สิทธิในระดับสังคมโลกนั้น เป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นจากภาวะการเมืองระหว่างประเทศในยุคหลังสงครามโลกครั้งที่ สอง ซึ่งทำให้แนวคิดเรื่อง “สิทธิ (Rights)” หรือ “สิทธิตามธรรมชาติของมนุษย์” อันเป็นผลผลิตทางประวัติศาสตร์ และวัฒนธรรมของเสรีนิยมตะวันตก ได้รับการบัญญัติเป็น “สิทธิมนุษยชน (Human Rights)” และได้กลายเป็น “วัฒนธรรมสิทธิมนุษยชน” ซึ่งสังคมต่างๆ ในทุกมุมโลกจะต้องรับรองหรือเผชิญหน้า ทั้งในฐานะที่เป็นเงื่อนไขของการ เมืองระดับโลก และในฐานะของวัฒนธรรมที่จะต้องรับเอามาโดยตรง หรือปรับเปลี่ยนและแปลสู่แนวคิดที่มีอยู่ ดั้งเดิม

สิทธิโดยธรรมชาติของมนุษย์จึงเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมในการอยู่ร่วมกันของมนุษย์อย่างแยกจากกัน ไม่ออก ทั้งสิทธิในมิติที่เกี่ยวข้องกับปัจเจกบุคคล หน่วยย่อยของสังคม ชุมชน และสังคมวงกว้าง โดยที่ขนาด ของสังคมที่อยู่ภายใต้วัฒนธรรมนั้นๆ ย่อมขึ้นอยู่กับเงื่อนไขต่างๆ เช่น สภาพทางภูมิศาสตร์ ลักษณะทางกายภาพ ความเป็นมาของระบบความสัมพันธ์ การใช้ภาษา ระบบความเชื่อ ตลอดจนถึง เทคโนโลยีและสื่อที่เชื่อมโยง สมาชิกของสังคมเข้าด้วยกัน

สิทธิตามธรรมชาติของมนุษย์ในบริบททางวัฒนธรรม ไม่ได้ดำรงอยู่อย่างแยกขาดจากการรวมตัวกันเป็น ชุมชนหรือกลุ่มบุคคล กล่าวอีกนัยหนึ่ง การรวมตัวกันในรูปแบบต่างๆ ทั้งในรูปของชุมชน สมาคม และสถาบัน ต่างๆ รวมทั้งการร่วมกันนิยามศีลธรรมที่เกี่ยวกับสิทธิบนรากฐานของวัฒนธรรม จึงมีอยู่ก่อนหน้าที่จะแปรไปสู่ตัว บทกฎหมายหรือข้อบัญญัติอย่างเป็นทางการ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในลักษณะที่เป็นกฎหมายบังคับใช้ (Positive Laws) อันตราขึ้นโดยรัฐดังนั้น แนวคิดเกี่ยวกับสิทธิที่จำกัดอยู่เฉพาะส่วนที่ตราเป็นกฎหมายบังคับใช้ได้ทาง ปฏิบัติ จึงตั้งอยู่บนรากฐานทางความคิดที่ให้ความสำคัญกับรัฐในฐานะองค์กรเดียว ที่จะรับประกันระบบศีลธรรม แห่งสิทธิได้ แต่แท้ที่จริง สิทธิ ไม่เคยเกิดขึ้นและไม่ได้เกิดขึ้น เพราะ กระบวนการทางกฎหมายของรัฐ ไม่ว่าจะ โดยที่มาของสิทธินั้นๆ หรือการอุปถัมภ์รับรอง แต่เป็นเพราะเกิดกลุ่ม เกิดการรวมตัวเป็นกลุ่มชน หรือชุมชนที่มี อัตลักษณ์ (Identity) ร่วมกัน (ไม่ว่าจะโดย “จริง” หรือโดย “จินตนาการ”) โดยที่กลุ่มหรือชุมชนที่เกิดขึ้นนั้น มีความ สามารถหรือพลังเพียงพอที่จะจัดตั้งระบบศีลธรรมแห่งสิทธินั้นๆ หรือสิทธิในประการใดประการหนึ่งขึ้นมา

ความสามารถดังที่ได้กล่าวมา นับแต่ความสามารถในการรวมตัวกัน ความสามารถในการสร้างสรรค์จัดตั้งศีลธรรมแห่งสิทธิและนิยามสิทธิในรายละเอียดด้านใดด้านหนึ่ง ตลอดจนความสามารถในการแปรสิทธินั้นให้เป็นจริงได้ในทางปฏิบัติ ทั้งในรูปของการอาศัยกระบวนการทางสังคมและวัฒนธรรม และในรูปของการเรียกร้องผลักดันให้มีการรับรองผ่านกระบวนการต่างๆ ของรัฐ ทั้งหมดนี้ประกอบขึ้นเป็นส่วนสำคัญของสิ่งที่เราอาจเรียกว่า “ศักยภาพแห่งสิทธิ”

ศักยภาพแห่งสิทธิไม่ได้หมายถึงเฉพาะความสามารถในการใช้สิทธิ หรือความสามารถในการทำให้สิทธิของตนเป็นที่ยอมรับเท่านั้น แท้ที่จริงความสามารถดังกล่าวเป็นเพียงผลบันปลายที่เป็นรูปธรรม ซึ่งเกิดจากการแปรศักยภาพให้ปรากฏเป็นการกระทำและกระบวนการทางสังคมที่มีพลังเพียงพอ สิทธิที่ก่อปรด้วยศักยภาพจึงเป็นสิทธิที่ไม่ต้องขึ้นอยู่กับกรหิยบยัณให้มาโดยผู้อื่น แต่เป็นสิทธิที่เกิดขึ้นจากการสำนึกูรผ่านรากฐานทางวัฒนธรรมและอัฒลัษณที่ชัดเจณ และสามารถกำหนดนิยามให้ผู้อื่นหรือส่วนอื่นๆของสังคมยอมรับได้ โดยผ่านระบบความสัมพันธ์ทางสังคมและการเมืองในวงกว้าง

หากมองในรายละเอียด เราอาจสามารถแยกแยะศักยภาพแห่งสิทธิออกเป็นองค์ประกอบที่สัมพันธ์ซึ่งกันและกันสามส่วนด้วยกัน

ประการแรก เนื่องจากสิทธิย่อมขึ้นอยู่กับรากฐานและบริบททางวัฒนธรรม ศักยภาพแห่งสิทธิจึงต้องอาศัยเครือข่ายความสัมพันธ์ในลักษณะใดลักษณะหนึ่ง ที่มีความชัดเจนและเข้มแข็งเพียงพอ

ประการที่สอง ศักยภาพดังกล่าวไม่ได้อยู่แยกต่างหากจากระบบสังคม เศรษฐกิจ การเมือง และอื่นๆ โดยรวม และจำต้องมีพลวัตเพียงพอที่จะสืบเนื่อง ปรับเปลี่ยน และพัฒนาตามสภาพการณ์ได้ ดังนั้น การรับรู้และเข้าถึงข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับเงื่อนไขและเหตุการณ์ ที่ส่งผลกระทบต่อเครือข่ายความสัมพันธ์หนึ่งๆ ทั้งทางตรงและทางอ้อม จึงเป็นสิ่งที่ขาดไม่ได้

ประการที่สาม การที่จะแปรศักยภาพให้เป็นกระบวนการทางสังคมและเกิดผลเป็นรูปธรรมได้ จะต้องมึสิ่งที่อาจเรียกว่า “พื้นที่สาธารณะ” ให้กับการแสดงออก สื่อสาร และแลกเปลี่ยนระหว่างกลุ่มต่างๆและภาค (Sector) ต่างๆ ของสังคม พื้นที่ดังกล่าวหมายรวมถึง สถาบันที่เอื้ออำนวยต่อการรวมกลุ่มและสืบหาแลกเปลี่ยนข้อมูล โครงสร้างพื้นฐาน เทคโนโลยี ระบบการสื่อสาร ตลอดจนความสามารถที่จะแลกเปลี่ยนสื่อสารได้โดยปราศจากการผูกขาดในลักษณะใด ทั้งในแง่ของการถือครอง การเข้าถึง การใช้ประโยชน์ การควบคุม และการสร้างรูปแบบเนื้อหาของการแลกเปลี่ยนสื่อสาร

ศักยภาพแห่งสิทธิโดยรวมจะเกิดขึ้นไม่ได้ หากองค์ประกอบประการใดประการหนึ่งหรือทั้งหมด ถูกผูกขาดหรือรวบอำนาจในลักษณะใดลักษณะหนึ่ง โดยพื้นฐาน สังคมที่มีสิทธิเสรีภาพจึงเป็นสังคมที่ปลอดจากการผูกขาดองค์ประกอบที่ก่อให้เกิดศักยภาพแห่งสิทธิ และในทางตรงกันข้าม สังคมที่มีเสรีภาพก็คือสังคมที่เครือข่ายความสัมพันธ์สามารถดำรงอยู่อย่างหลากหลายและเข้มแข็ง และแต่ละเครือข่ายต่างมีศักยภาพแห่งสิทธิมากพอที่จะเป็นพลังทางสังคมได้

จากแนวคิดดังกล่าว เราย่อมเห็นได้อย่างชัดเจนว่า สื่อไม่ได้ทำหน้าที่ในลักษณะที่แยกออกจากสังคมส่วนรวม แต่เป็นส่วนหนึ่งของโครงสร้างและพื้นที่ที่จะทำให้องค์ประกอบทั้งหลายของศักยภาพแห่งสิทธิดำรงอยู่ได้อย่าง

เต็มที โครงสร้าง เนื้อหาสาระ และกระบวนการของสื่อจึงเป็นเรื่องที่เชื่อมโยงกับสภาพการณ์ของสิทธิมนุษยชน ภายใต้บริบททางวัฒนธรรมของสังคมหนึ่งๆ อย่างไม่อาจจะแยกจากกันได้

หลักการสิทธิเสรีภาพกับพื้นที่สาธารณะ

ส่วนหนึ่งของงานวิจัยชิ้นนี้ จึงเป็นการศึกษาวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างหลักการสิทธิเสรีภาพกับการดำรงอยู่ของพื้นที่สาธารณะ โดยเชื่อมโยงสู่ประเด็นในเรื่องสื่อ ในประเด็นดังกล่าวนี้ คณะวิจัยได้อาศัยแนวคิดประสบการณ์ทางสังคม และตัวอย่างพัฒนาการจากสังคมตะวันตกบางประการมาเป็นเนื้อหา เพื่อสร้างองค์ความรู้ในส่วนนี้ให้ชัดเจนยิ่งขึ้น

จากการศึกษาแนวคิดและประสบการณ์ในสังคมตะวันตกบนพื้นฐานของสื่อประเภทต่างๆ เราจะเห็นได้ชัดว่า สังคมประชาธิปไตยสมัยใหม่กับความจำเป็นของ “พื้นที่สาธารณะ” นั้นเป็นสิ่งที่แยกจากกันไม่ได้ มิฉะนั้นการดำเนินกิจกรรมของสังคมประชาธิปไตยจะไม่สามารถเกิดขึ้นได้อย่างชอบธรรม และมติมหาชนที่มุ่งสู่ประโยชน์ส่วนรวมภายใต้เจตน์จำนงทั่วไปก็ไม่มีวันบรรลุถึงได้ การเกิดสิ่งที่เรียกว่า “พื้นที่สาธารณะ” ในการก่อตัวของสังคมสมัยใหม่นั้นเป็นบริบทสำคัญที่มีอิทธิพลอย่างยิ่งต่อการพัฒนาแนวคิดของนักคิดทางการเมืองสมัยใหม่เป็นจำนวนมาก จะว่าไปแล้วทฤษฎีการเมืองแบบประชาธิปไตยของนักคิดเหล่านั้นนอกจากจะถือกำเนิดภายใต้การก่อตัวของ “พื้นที่สาธารณะ” แล้ว การนำทฤษฎีของพวกเขาไปสู่การปฏิบัติเพื่อผลอันเป็นรูปธรรมก็ไม่อาจเป็นไปได้เช่นกันหากขาดซึ่ง “พื้นที่สาธารณะ” เป็นกลไกรองรับ

ประเด็นสำคัญอีกประการหนึ่งที่เห็นได้ชัดก็คือ พื้นที่แห่งเครือข่ายความสัมพันธ์สาธารณะนั้นอาจทำให้พลเมืองสามารถพัฒนาศักยภาพของตนได้มากขึ้น ซึ่งทำให้สิทธิ เสรีภาพและความเสมอภาคของพลเมืองได้รับการพัฒนา แต่ขณะเดียวกัน ก็อาจก่อให้เกิดการต่อสู้แข่งขันเพื่อครอบครองและมีอิทธิพลในพื้นที่สาธารณะของสังคมตามมาด้วย พื้นที่สาธารณะที่เปิดกว้างสำหรับสังคมจนไม่มีสถาบันหรือกลไกทางการเมืองของสังคมที่พัฒนาเท่านั้นในการควบคุมให้ดำเนินไปอย่างมีประสิทธิภาพและสอดคล้องกับทำนองคลองธรรมตามเจตน์จำนงเป้าหมายของการอยู่ร่วมกัน อาจกลายเป็นการปล่อยให้พื้นที่นั้นเป็น “พื้นที่ที่ความถูกต้องยุติธรรมขึ้นอยู่กับผลประโยชน์ของผู้ที่แข็งแกร่งกว่า” หรือเท่ากับเป็นการทำให้เกิดสภาวะอนาธิปไตยที่ไม่ใช่สภาวะอนาธิปไตยตามธรรมชาติ แต่เป็นสภาวะอนาธิปไตยในเงื่อนไขที่ผู้ที่แข็งแกร่งกว่าบางคนหรือบางกลุ่มสามารถหาประโยชน์จากความก้าวหน้าของพัฒนาการทางเศรษฐกิจ ศิลปะและวิทยาการอันกำเนิดขึ้นมาได้จากการที่มนุษย์ทุกคนมาอยู่ร่วมกัน โดยมีสื่อเป็นเครื่องมือพื้นฐานที่สำคัญ

งานวิจัยในส่วนนี้ยังได้ศึกษาวิเคราะห์ถึงสถานะความสัมพันธ์ระหว่างสื่อมวลชนในสังคมอเมริกัน โดยเฉพาะสื่อวิทยุโทรทัศน์อันเป็น จากการปรับปรุงแก้ไขกฎหมายที่ว่าด้วยสื่อโทรคมนาคม ที่กระทำขึ้นเมื่อ ค.ศ. 1996 โดยปรับปรุงแก้ไขจากฉบับเดิมที่ใช้มาเป็นเวลาถึง 62 ปี ผลที่ปรากฏชัดแจ้งก็คือ กฎหมายสื่อโทรคมนาคม 1996 (the U.S. Telecommunications Act of 1996) นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ในนโยบายเกี่ยวกับการสื่อสารโทรคมนาคม ซึ่งมีแนวคิดหลายประการที่สอดคล้องกับกระบวนการที่กำลังเกิดขึ้นในสังคมไทย การศึกษาตัวอย่างจากสังคมอเมริกัน ยังรวมถึงแนวทางที่มีผู้เสนอในการทำให้สื่อมีความเป็นประชาธิปไตยมากยิ่งขึ้น ในท่ามกลางกระแสที่มีการผูกขาดการถือครองสื่ออย่างหนักหน่วงในรอบสองทศวรรษที่ผ่านมา

สื่อสมัยใหม่โดยเฉพาะสื่ออิเล็กทรอนิกส์มีอำนาจครอบคลุมที่สามารถสร้างปริณิทัศน์ได้สองแบบที่มีสาระและกระบวนการแตกต่างกันอย่างสิ้นเชิง การแยกแยะความแตกต่างระหว่าง “พื้นที่สาธารณะ” กับ “สังคมมวลชน” จึงเป็นอีกประเด็นหนึ่งที่มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง “พื้นที่สาธารณะ” มีลักษณะที่ประชาชนจะสามารถเข้ามีส่วนร่วมได้อย่างจริงจัง และใช้เป็นเครื่องมือในการสร้างความเป็นกลุ่มก้อน แสวงหาวิธี เผยแพร่ข้อมูลข่าวสาร และแสดงทัศนะด้วยตนเองได้อย่างแข็งขัน ในขณะที่ “สังคมมวลชน” มีลักษณะที่สื่อถูกรองรับโดยรัฐหรือกลุ่มผลประโยชน์และผู้ขาดหน้าที่ผลิตและกระจายข้อมูลข่าวสาร โดยมีคนส่วนใหญ่เป็นเพียงผู้รับข้อมูลข่าวสาร ตามประเด็นแง่มุมและ “สีสันอารมณ์” ของผู้ผลิตเหล่านั้น ซึ่งเป็นประเด็นหนึ่งที่งานวิจัยในส่วนนี้พยายามทำความเข้าใจและแยกแยะให้ชัดเจน

การประมวลและวิเคราะห์พัฒนาการของสื่ออิเล็กทรอนิกส์ในสังคมไทย

ปัจจุบันนี้สื่ออิเล็กทรอนิกส์ไม่เพียงแต่จะได้ขยายตัวเติบโตขึ้นมาอย่างมากมายเท่านั้น หากแต่ยังได้ทวีอิทธิพลต่อการดำรงชีวิตของผู้คนในสังคมมากขึ้นเรื่อยๆ และเมื่อมาพิจารณาถึงบทบาทของสื่อทั้งสองในปัจจุบันแล้ว คงปฏิเสธได้ยากว่ามีความสลับซับซ้อนในการอธิบายหรือวิเคราะห์เพื่อให้ได้ข้อสรุปที่ชัดเจนออกมา เมื่อเป็นเช่นนี้ ความพยายามในการรวบรวมแนวทางการอธิบายเกี่ยวกับบทบาทของสื่ออิเล็กทรอนิกส์จึงมีความสำคัญไม่น้อย เพื่อให้เรามองเห็นภาพบทบาทของสื่อนับแต่อดีตได้อย่างเป็นระบบระเบียบ ถึงแม้จะเป็นเพียงโดยสังเขปก็ตาม

ส่วนหนึ่งต่อมาของงานวิจัยจึงเป็นการนำเสนอพัฒนาการของสื่ออิเล็กทรอนิกส์ในสังคมไทย โดยประมวลและวิเคราะห์จากวรรณกรรมต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง โดยแยกพิจารณาออกเป็นสามแนวด้วยกัน กล่าวคือ แนวเศรษฐศาสตร์การเมือง แนววัฒนธรรมชุมชน และแนวการวิเคราะห์เนื้อหาเฉพาะกรณี ในการนำเสนอแต่ละแนวนงานวิจัยในส่วนนี้ได้พยายามวิเคราะห์เชื่อมโยงให้เห็นว่า แนวการพิจารณาแบบต่างๆ นั้น ทำให้เราได้เห็นมุมมองและประเด็นวิพากษ์วิจารณ์ที่เกี่ยวกับสื่อในสังคมไทยอย่างไรบ้าง

ในการนำเสนอบทประมวลวิเคราะห์ งานวิจัยชิ้นนี้ไม่ได้เสนอในลักษณะของการทบทวนวรรณกรรม เนื่องจากมีเนื้อหาที่น่าสนใจอยู่เป็นอันมาก อาจทำให้ประเด็นกระจัดกระจายได้ จึงได้ใช้วิธีการประมวลออกมาให้เห็นในรูปของการพัฒนาและบทบาทของสื่ออิเล็กทรอนิกส์ โดยแบ่งอธิบายเป็นประเด็นหัวข้อซึ่งประกอบด้วย 1. กำเนิดและการขยายตัว 2. โครงสร้าง 3. การบริหารและการควบคุม 4. สาระและรูปแบบ 5. สิทธิเสรีภาพของสื่อและของภาคประชาชน

การศึกษาและอาศัยองค์ความรู้ที่เกี่ยวข้องกับประเด็นดังกล่าว ช่วยทำให้งานวิจัยมีพื้นฐานที่ชัดเจนและหนักแน่นพอในการที่จะวิเคราะห์แนวโน้มของพัฒนาการที่จะเกิดขึ้นต่อไป ตามแง่มุมต่าง ๆ ที่ได้กล่าวมานั้น

บทวิเคราะห์มาตรา 40 กับ ศักยภาพแห่งสิทธิ

ส่วนต่อมาของงานวิจัยเป็นการวิเคราะห์เจตนารมณ์และเนื้อความตามมาตรา 40 เพื่อชี้ให้เห็นข้อพิจารณาและปัญหาบางประการที่อาจเกิดขึ้นจากการตีความหรือการทำความเข้าใจ

คณะผู้วิจัยเห็นว่า การพิจารณาประเด็นในมาตรา 40 ตลอดจนการดำเนินการต่างๆ ที่สืบเนื่อง จะต้องกระทำโดยคำนึงถึงเจตนารมณ์ของรัฐธรรมนูญทั้งฉบับ อันประกอบด้วยระบบสิทธิ และความพยายามที่จะสร้างสรรค์กระบวนการทางสิทธิให้เกิดขึ้นอย่างเข้มแข็งมั่นคงยิ่งขึ้น ทั้งนี้โดยมีการปฏิรูปด้านสื่อเป็นองค์ประกอบพื้นฐานที่สำคัญ ที่จะส่งเสริมพัฒนา “ศักยภาพแห่งสิทธิ” ให้เกิดขึ้นได้อย่างกว้างขวางและมีพลังเข้มแข็ง

การพยายามตีความหรือจำกัดขอบข่ายของมาตรา 40 อย่างแยกขาดเป็นเอกเทศจากบริบทดังกล่าว ย่อมนำไปสู่ปัญหาทางด้านถ้อยคำและกระบวนการตีความหลายประการอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ และอาจนำไปสู่อำนาจที่รวมศูนย์และเป็นอุปสรรคต่อสิทธิเสรีภาพทั้งโดยรวมและในแง่มุมต่างๆ

กล่าวอีกนัยหนึ่ง มาตรา 40 คือ การบัญญัติให้สื่ออิเล็กทรอนิกส์ รวมทั้งคลื่นความถี่วิทยุกระจายเสียง โทรทัศน์ และโทรคมนาคม เป็นส่วนหนึ่งของพื้นที่สาธารณะ ที่จะทำให้อุคคล ชุมชน และกลุ่มต่างๆ ในสังคม มีศักยภาพเพียงพอในการที่จะบรรลุซึ่งสิทธิเสรีภาพของตน โดยสามารถมีส่วนร่วมในการครอบครองและใช้สื่อต่างๆ เป็นเครื่องมือในการสร้างองค์ประกอบที่ส่งเสริมศักยภาพแห่งสิทธิของตน ไม่ว่าจะเป็นการกำหนดนิยามอัตลักษณ์ การสืบเนื่องทางวัฒนธรรม การสร้างเครือข่าย การรวมตัวกันเป็นกลุ่มสาธารณะและกลุ่มผลประโยชน์ การนำเสนอ แลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารตามมุมมองและฐานความเป็นจริงของตน และการรับรู้ข้อมูลข่าวสารอันมีผลกระทบต่อวิถีชีวิตและสภาพแวดล้อมที่ตนอยู่ร่วมด้วย

การมองสื่อต่างๆ และเจตนารมณ์ของมาตรา 40 ในลักษณะนี้ จะทำให้เราข้ามพ้นข้อจำกัดของการนิยามถ้อยคำและแนวคิดของตัวบทไปได้ ทั้งนี้เพราะ ไม่ว่าจะเป็นความหมายของทรัพยากรสื่อสารของชาติก็ดี ประโยชน์สาธารณะก็ดี ความลงตัวของระหว่างประโยชน์หลาย ๆ ด้านที่อาจขัดแย้งกันก็ดี ทั้งหมดนี้ไม่ได้เป็นสิ่งตายตัวที่มีแหล่งอ้างอิงใดกำหนดกะเกณฑ์เฉพาะเจาะจง แต่เกิดขึ้นจากกระบวนการทางสังคมอย่างมีพลวัตรและชีวิตชีวา ตั้งอยู่บนพื้นฐานการมีส่วนร่วมจากศักยภาพที่เป็นจริงของผู้คน ชุมชน และการรวมกลุ่มในสังคม

ในขณะเดียวกัน กฎหมายประกอบมาตราและองค์กฤษฎีตามมาตรา 40 นี้ ย่อมต้องอยู่บนฐานการพิจารณาในลักษณะดังกล่าวนี้ด้วยเช่นกัน กล่าวคือ จะต้องเป็นการเชื่อมโยงสู่เจตนารมณ์ของรัฐธรรมนูญและกระบวนการส่งเสริมสิทธิเสรีภาพตามที่บัญญัติไว้อย่างกว้างขวาง และในการดำเนินการก็ต้องอิงอาศัยการมีส่วนร่วมของกลุ่มและชุมชนต่างๆ เพื่อให้โครงสร้างและกระบวนการดำเนินการเป็นส่วนหนึ่งของพื้นที่สาธารณะด้วยเช่นกัน มิเช่นนั้น องค์กฤษฎีดังกล่าวย่อมทำหน้าที่ในลักษณะที่แยกขาดออกจากสังคมโดยรวม และมีอำนาจเป็นเอกเทศครอบคลุมกว้างขวางอย่างปราศจากการควบคุมตรวจสอบอย่างรัดกุมเพียงพอ

การติดตามและวิเคราะห์สถานการณ์และกระบวนการสืบเนื่องจากมาตรา 40

จากนั้นงานวิจัยจึงได้นำประมวลนำเสนอและวิเคราะห์สถานการณ์และกระบวนการอันสืบเนื่องจากมาตรา 40 ประกอบด้วยรายงานความเคลื่อนไหว สรุปประเด็นและวิเคราะห์ความเป็นไป รวมทั้งตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับผลลัพธ์รูปธรรมที่เกิดขึ้น เกี่ยวกับขั้นตอนต่างๆ นับตั้งแต่ความเคลื่อนไหวของภาครัฐ ภาคเอกชน ต่อรัฐธรรมนูญ มาตรา 40 หลังจากที่ได้มีความคืบหน้าในการดำเนินการนับแต่ประกาศใช้รัฐธรรมนูญ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ความพยายามปกป้องรักษาผลประโยชน์เฉพาะกลุ่มของผู้มีผลประโยชน์อยู่ตามระบบเดิม โดยพยายามอาศัยช่องว่างตามข้อบังคับตามรัฐธรรมนูญมาตรา 40 และบทเฉพาะกาล มาตรา 335 (2) ที่ระบุไว้ว่า “ *มิให้นำบทบัญญัติมาตรา 40 มาใช้บังคับ จนกว่าจะมีการตรากฎหมายอนุวัติการให้เป็นไปตามบทบัญญัติดังกล่าว ซึ่งจะต้องไม่เกินสามปีนับแต่*

วันประกาศใช้รัฐธรรมนูญฉบับนี้ ทั้งนี้ กฎหมายที่จะตราขึ้นจะต้องไม่กระทบกระเทือนถึงการอนุญาต สัมปทาน หรือสัญญา ซึ่งมีผลสมบูรณ์อยู่ในขณะที่กฎหมายดังกล่าวมีผลใช้บังคับ จนกว่าการอนุญาต สัมปทาน หรือสัญญานั้นจะสิ้นสุด

จากนั้นจึงประมวลสรุปและวิเคราะห์ ความเคลื่อนไหวของภาคประชาชนต่อ พ.ร.บ.องค์กรจัดสรรคลื่นความถี่ฯ เพื่อกระตุ้นให้ประชาชนรับทราบสถานการณ์และเข้าร่วมเรียกร้องปกป้องรักษาสิทธิของตน เพื่อไม่ให้กฎหมายออกมาในลักษณะที่จะเอื้อประโยชน์ต่อภาครัฐและกลุ่มทุนเป็นหลัก

จากการเคลื่อนไหวดังกล่าวจึงเชื่อมโยงสู่สถานการณ์ต่างๆ ที่ตามมาในขั้นตอนต่างๆ ได้แก่ การพิจารณา ร่างกฎหมายในชั้นตอนรัฐสภา, การรวมตัวของภาคเอกชนเพื่อรองรับ พ.ร.บ.องค์กรจัดสรรคลื่นความถี่ฯ, ความเปลี่ยนแปลงขององค์กรภาครัฐอันเกิดจาก พ.ร.บ.องค์กรจัดสรรคลื่นความถี่ฯ, และนำเสนอวิเคราะห์ประเด็นหลักๆ ที่มีการวิพากษ์วิจารณ์เกี่ยวกับ “ร่างพระราชบัญญัติการประกอบกิจการกระจายเสียงและกิจการโทรทัศน์”

ในส่วนของคณะกรรมการกิจการวิทยุกระจายเสียงและกิจการโทรทัศน์แห่งชาติ (กสช.) งานวิจัยได้ประมวลประเด็นและความเคลื่อนไหวในด้านนี้ รวมทั้งความขัดแย้งภายหลังการเลือกตั้งกรรมการสรรหาในส่วนสมาคมวิชาชีพ และลำดับเหตุการณ์การดำเนินการสรรหาคณะกรรมการ กสช. จนถึงสถานการณ์ปัจจุบัน

นอกจากนี้ การศึกษาวิเคราะห์ประเด็นความเปลี่ยนแปลงในส่วนที่เกี่ยวกับกิจการโทรคมนาคมก็นับเป็นเรื่องสำคัญยิ่ง งานวิจัยจึงได้กล่าวถึงพระราชบัญญัติประกอบกิจการโทรคมนาคม การเคลื่อนไหวคัดค้านร่าง พ.ร.บ.โทรคมนาคมฯ ของภาคประชาชน ความเคลื่อนไหวของภาคเอกชนต่อร่าง พ.ร.บ.โทรคมนาคมฯ ตลอดจนโครงสร้างและอำนาจคณะกรรมการกิจการโทรคมนาคมแห่งชาติ (กทช.) ข้อสังเกตจากสังคมที่มีต่อการกรรมการสรรหา กทช. และกระบวนการดำเนินการคัดเลือกกรรมการ กทช. เพื่อให้เห็นภาพรวมการเปลี่ยนแปลงและเปรียบเทียบกับสถานการณ์ในส่วนของวิทยุกระจายเสียงและวิทยุโทรทัศน์

สื่อกับกระบวนการอำนาจนิยม

ในส่วนสุดท้ายของงานวิจัยเป็นการมองภาพรวมของแนวโน้มการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นทั้งหมด โดยชี้ให้เห็นถึงกระแสของอำนาจนิยมที่จะแผ่เข้ามาในรูปแบบต่างๆ แม้จะได้มีความพยายามที่จะ “ปฏิรูป” สื่ออิเล็กทรอนิกส์ก็ตาม

แนวความคิดเรื่อง “อำนาจนิยม (Authoritarianism) ที่นำมาใช้กับเสรีภาพของสื่อที่ผ่านมา มักมีความหมายในลักษณะจำกัดที่อยู่ในขอบข่ายการใช้อำนาจรัฐเพื่อผูกขาด และ/หรือ ครอบงำการทำงานของสื่อ โดยอาจครอบคลุมถึงระบอบการปกครองทั้งหมดหรือโดยอาศัยกฎหมายหรือการปฏิบัติเฉพาะส่วนเฉพาะกรณี ความหมายของอำนาจนิยมในแนวนี้อาจสอดคล้องกับการวิเคราะห์ในเชิงระบบการเมือง เพื่อประเมินถึงสถานการณ์สิทธิเสรีภาพของสื่อในลักษณะที่สัมพันธ์กับอำนาจรัฐทั้งระบบ แต่ในปัจจุบัน ความหมายของ “อำนาจนิยม” ในลักษณะจำกัดและมองเฉพาะภาพรวมเชิงระบบความสัมพันธ์นี้ ย่อมไม่อาจทำให้เราเข้าใจหรือวิเคราะห์ “กระบวนการ” เชิงอำนาจนิยมที่กระทำต่อสื่อหรือกระทำโดยผ่านสื่อตามสภาพการณ์ที่เปลี่ยนไปได้อย่างครอบคลุม แม้เพียงในส่วนของอำนาจรัฐ ลักษณะอำนาจนิยมก็ได้ปรับเปลี่ยนไปสู่กระบวนการในรูปแบบที่หลากหลายและซับซ้อนมากขึ้น

เนื้อหาในส่วนนี้จึงนำเสนองานวิเคราะห์ที่เกี่ยวข้องกับ “กระบวนการอำนาจนิยม” ที่กระทำต่อสื่อหรือกระทำผ่านสื่อในลักษณะที่ครอบคลุมมากยิ่งขึ้น โดยเน้นถึงลักษณะและความเป็นไปได้ของการรวมศูนย์ การใช้อำนาจจิตронเสรีภาพรวมทั้งกรอบจำกัดด้านข้อมูลข่าวสาร ที่มีแนวโน้มจะเกิดขึ้นภายใต้ “เศรษฐกิจเสรี” หรือ “กลไกตลาด” ซึ่งจะเป็นสถานการณ์ที่ควรให้ความสำคัญอย่างยิ่ง เมื่อวิเคราะห์จากขั้นตอนและผลลัพธ์ของการปฏิรูปสื่อในสังคมไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านที่เกี่ยวข้องกับลักษณะ โครงสร้าง และกระบวนการของ “องค์กรอิสระ” ที่จะทำให้หน้าที่จัดสรรกำกับดูแลสื่ออิเล็กทรอนิกส์

ในส่วนนี้ งานวิจัยยังนำเสนอถึงกระแสการผูกขาด และ “โลกาภิวัตน์ของสื่อ” ทั้งในเชิงโครงสร้างและเชิงวัฒนธรรม และวิเคราะห์ถึงนัยสำคัญที่มีต่อสื่อและสถานการณ์สิทธิมนุษยชนในสังคมไทย รวมทั้งผลกระทบต่อนโยบายสังคม” ซึ่งเป็นพื้นฐานที่สำคัญยิ่งต่อศักยภาพแห่งสิทธิและความเป็นประชาธิปไตย

➡ จักรกฤษณ์ ควรพจน์
สุวิชัย วรรณไกรโรจน์
วิชัย ศรีรัตน์
ธนิต ชั่งถาวร
บัณฑิต เศรษฐศิริโรจน์
วิมาน เหล่าดุสิต
นันทนะ อินทนนท์

กฎหมายสิทธิมนุษยชน กับเทคโนโลยีชีวภาพ

เทคโนโลยีชีวภาพ หมายถึง ฝีมือ ทักษะ ความรู้ ปัญญาในทางวิทยาศาสตร์ ที่ใช้ในการศึกษา วิจัยและพัฒนาเพื่อจะได้ผลิตภัณฑ์ กระบวนการ เทคโนโลยี หรือเครื่องมือโดยมีการนำเอาสิ่งมีชีวิตหรือองค์ประกอบสิ่งมีชีวิตมาเป็นประโยชน์ให้มากขึ้น

เทคโนโลยีชีวภาพอาจแบ่งเป็น 2 ประเภท ตามความทันสมัย คือ

(1) เทคโนโลยีชีวภาพที่ทันสมัย ได้แก่ เทคโนโลยีที่พึ่งพาการตัดต่อยีน เทคโนโลยีที่ใช้ reactor ที่ควบคุมได้ดีในการเลี้ยงจุลินทรีย์และเซลล์ การทำโมโนโคลนอลแอนติบอดี การขยายจำนวนดีเอ็นเอด้วย chain reaction การทำ DNA fingerprinting การทำ restriction fragment length polymorphism การทำ DNA probe การหาลำดับเบสใน DNA และ RNA เป็นต้น

(2) เทคโนโลยีชีวภาพที่มีอยู่แล้วเป็นเวลานาน ได้แก่ การปรับปรุงพันธุ์พืช การปักชำ การเลือกและการคัดพันธุ์ของพืชและสัตว์ การเลี้ยงสัตว์ การหมัก รวมทั้งการผลิตวัคซีนแบบเก่า สิ่งเหล่านี้เป็นเทคโนโลยีและความสามารถที่มีอยู่ดั้งเดิมและได้รับการพัฒนาขึ้นมาอยู่ตลอดเวลา สิ่งเหล่านี้เป็นเทคโนโลยีที่อยู่ในมือเกษตรกร ผู้ทำธุรกิจทางเกษตร และผู้ที่ประกอบอาชีพทางเกษตรกรรม แพทย์ และอุตสาหกรรมจำนวนมาก ที่สำคัญ คือ ความสามารถเหล่านี้จะไม่ถูกแทนที่โดยเทคโนโลยีสมัยใหม่ แต่จะต้องเก็บรักษาไว้เพื่อทำคู่ไปกับเทคโนโลยีสมัยใหม่ จึงจะสามารถบรรลุผลในการปรับปรุงพืชผล สัตว์ กระบวนการหมัก รวมทั้งการผลิตเครื่องมือและสารต่างๆ ในการตรวจวินิจฉัยโรคต่างๆ ผลิตเอนไซม์และยาต่างๆ ซึ่งใช้ในทางอุตสาหกรรมทางการแพทย์ และเกษตรกรรม

เทคโนโลยีชีวภาพนั้นส่งผลกระทบในทางบวกและทางลบต่อสิทธิมนุษยชน กล่าวคือ ผลกระทบในทางที่ส่งเสริมให้มนุษย์ได้มีชีวิตอยู่อย่างมีคุณค่าของมนุษย์ ในด้านลบ เทคโนโลยีชีวภาพก็อาจเป็นสิ่งที่บั่นทอนหรือทำลายคุณค่าของความเป็นมนุษย์ได้ ซึ่งเป็นประเด็นสำคัญที่คณะผู้วิจัยต้องการจะกล่าวถึงในงานวิจัย

บทความนี้แบ่งออกเป็น 3 หัวข้อใหญ่ๆ ดังนี้

- พัฒนาการของสิทธิมนุษยชน

- หลักกฎหมายสิทธิมนุษยชนที่เกี่ยวข้องกับเทคโนโลยีชีวภาพ
- ผลกระทบของเทคโนโลยีชีวภาพต่อสิทธิมนุษยชน

1. พัฒนาการของสิทธิมนุษยชน

คำว่าสิทธิมนุษยชนเป็นคำที่เกิดขึ้นใหม่หลังสงครามโลกครั้งที่สอง แต่อย่างไรก็ตาม แนวคิดเกี่ยวกับสิทธิมนุษยชนมีมานานแล้วนับตั้งแต่สมัยกรีกโบราณ สิทธิมนุษยชนเป็นสิทธิที่มีได้ยู่หนึ่งเฉยแต่เป็นเป็นผลจากวิวัฒนาการของกระบวนการเรียกร้อง (struggle) ของกลุ่มผลประโยชน์ต่างๆ ที่อ้างความชอบธรรมของประโยชน์นั้นๆ ว่าเป็นสิ่งจำเป็นต่อความเป็นมนุษย์ (human dignity) โดยมีฐานทางกฎหมายในการเรียกร้อง ในแต่ละยุคแต่ละสมัย มีการใช้คำอื่นที่มีความหมายใกล้เคียงกับคำว่าสิทธิมนุษยชนแตกต่างกันออกไป ซึ่งคำที่ใช้กันขึ้นอยู่กับพื้นฐานทางความคิดที่ใช้ในการสนับสนุนความชอบธรรมในการกล่าวอ้างหรือเรียกร้องสิทธินี้ เช่น

- สิทธิธรรมชาติ (Natural Rights) อันมีพื้นฐานทางความคิดอิงอยู่กับศาสนาของกรีกโบราณ
- สิทธิของมนุษย์ (Rights of Man) อันมีพื้นฐานความคิดทางการเมืองที่ก่อตัวในศตวรรษที่ 18
- หลักนิติธรรม (The Rule of Law) อันมีพื้นฐานความคิดทางนิติศาสตร์ที่เรียกร้องให้มีการควบคุมการใช้อำนาจของพลเรือนอย่างเป็นธรรม

พัฒนาการของสิทธิมนุษยชนอาจแบ่งได้เป็นสองยุค โดยถือเอาการจัดตั้งสหประชาชาติเป็นจุดแบ่ง คือยุคก่อนการจัดตั้งสหประชาชาติ และยุคหลังการจัดตั้งสหประชาชาติ ซึ่งสิทธิมนุษยชนจะผูกติดอยู่กับความคิดในเรื่องสิทธิธรรมชาติ ส่วนสิทธิมนุษยชนในยุคหลังการเกิดขึ้นของสหประชาชาติ มีการพัฒนาอย่างรวดเร็วมีการเรียกร้องสิทธิใหม่ๆ เพิ่มขึ้นหลายด้าน เช่น สิทธิที่มีอาหาร สิทธิในการพักผ่อน สิทธิในสันติภาพ สิทธิในการพัฒนา ฯลฯ

คำว่าสิทธิมนุษยชนในยุคปัจจุบัน จึงมีความหมายที่ขยายขอบเขตกว้างออกไปกว่าคำว่า "นิติธรรม" แต่หมายถึงสิทธิอันจำเป็นที่มนุษย์พึงมีเพื่อให้มนุษย์ได้มีชีวิตอย่างมีศักดิ์ศรี การที่มนุษย์จะมีชีวิตอย่างมีศักดิ์ศรีได้หาได้มีความหมายเพียงการมีชีวิตการดำรงชีวิตเท่านั้น แต่มนุษย์ต้องมีสิทธิที่จะพัฒนาตนเอง เพื่อให้บรรลุถึงการมีชีวิตอยู่อย่างมีศักดิ์ศรี ดังนั้น มนุษย์จึงต้องมีสิทธิในปัจจุบันที่เป็นหนทางหรือเครื่องมือในการพัฒนา ไม่ว่าจะเป็นการศึกษา การได้รับส่วนแบ่งจากทรัพยากรของรัฐ (การมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากร) มีส่วนร่วมทางการเมือง (กำหนดตนเองโดยร่วมกัน) โดยที่มนุษย์เป็นสัตว์สังคม มนุษย์จึงอาจพัฒนาได้อย่างเต็มที่ ถ้าปราศจากสังคมที่เอื้ออำนวยต่อการพัฒนาความเป็นมนุษย์ ดังนั้น สิทธิมนุษยชนในยุคปัจจุบัน จึงขยายออกไปถึงสิทธิของกลุ่มของมนุษย์ด้วย หากได้หมายถึงสิทธิของปัจเจกชนเท่านั้นไม่ เป็นที่ยอมรับกันแล้วว่า สิทธิมนุษยชนในยุคปัจจุบันมีสองระดับ คือสิทธิของปัจเจกชน (individual rights) กับสิทธิกลุ่ม (collective rights)

ความหมายของสิทธิมนุษยชนนั้นเปลี่ยนแปลงไปตามวิวัฒนาการของสังคมมนุษย์แต่ละยุคซึ่งอาจจัดแบ่งกลุ่มออกได้เป็นสามประเภท แม้สิทธิมนุษยชนทั้งสามลำดับจะมีข้อเหมือนกันคือ เกิดจากการดิ้นรนต่อสู้ของกลุ่มของสังคม ที่ต้องการเรียกร้องให้ประโยชน์ของตนได้รับการรับรองและคุ้มครองบังคับได้ตามกฎหมาย จากพัฒนาการที่ต่างยุคต่างสมัยนี้เอง ที่ทำให้ลักษณะการเรียกร้องของสิทธิมนุษยชนแตกต่างกันไปด้วย ข้อแตกต่างที่เด่นชัดที่สุดของสิทธิมนุษยชนทั้งสามลำดับก็คือ หน้าที่ในการให้การคุ้มครองสิทธิหรือพันธะของรัฐที่จะต้องปฏิบัติ ทั้งนี้เนื่องจากสิทธินั้นย่อมต้องได้รับการคุ้มครองตามกฎหมาย เมื่อบุคคลหรือกลุ่มคนใดเป็นผู้ทรงสิทธิก็ย่อมที่จะเรียกร้องตามสิทธินั้นได้ อาจสรุปลักษณะของสิทธิมนุษยชนทั้งสามลำดับได้ดังนี้

(ก) **สิทธิมนุษยชนในลำดับแรก** หรือสิทธิพลเมืองและสิทธิทางการเมืองถือว่าเป็นแนวความคิดดั้งเดิมของสิทธิมนุษยชน สิทธิในลำดับนี้เกิดจากการเรียกร้องความชอบธรรมของกฎหมาย จากการใช้อำนาจของรัฐ

ลักษณะสำคัญก็คือสิทธิในลำดับนี้จะสร้างพันธะทางลบ (negative obligation) ให้กับรัฐ กล่าวคือห้ามรัฐเข้ามายุ่งเกี่ยวแทรกแซงในสิทธิและเสรีภาพของปัจเจกชน ในขณะเดียวกันก็กำหนดหน้าที่ให้กับบุคคลที่สาม ในการที่ต้องมีหน้าที่เคารพต่อสิทธิและเสรีภาพของผู้ทรงสิทธิในลำดับนี้จึงกำหนดพันธะให้รัฐในฐานะที่เป็นผู้ประกันสิทธิ เพียงให้รัฐออกกฎหมายรับรองสิทธิและบังคับใช้เพื่อให้ผู้มีสิทธิได้ใช้สิทธิได้ สิทธิในลำดับนี้ปรากฏอยู่ในปฏิญญาสากลว่าด้วยสิทธิมนุษยชน (Universal Declaration of Human Rights) ตั้งแต่ข้อ 1 ถึง 21 ตัวอย่างของสิทธิมนุษยชนในลำดับนี้เช่น สิทธิในชีวิต (Art. 3) สิทธิในความมีอิสระภาพและความมั่นคงในร่างกาย (Art. 3) สิทธิที่จะไม่ตกเป็นทาส (Art. 4) สิทธิที่จะไม่ถูกทรมาน และถูกปฏิบัติที่ต่ำช้า (Art. 5) สิทธิในเสรีภาพในการเคลื่อนย้าย (Art. 13) และสิทธิในการลี้ภัย (Art. 14) เป็นต้น

(ข) **สิทธิมนุษยชนลำดับที่สอง** ได้แก่ สิทธิทางเศรษฐกิจสังคมและวัฒนธรรม สิทธิมนุษยชนประเภทนี้สร้างพันธะทางบวก (positive obligation) ต่อรัฐ กล่าวคือ สร้างหน้าที่ในการจัดสรรและสนองตอบ เพื่อให้บรรลุถึงสิทธิของบุคคล เช่น สิทธิในการศึกษา สิทธิในที่อยู่อาศัย สิทธิในการมีอาหารที่พอเพียง สิทธิที่จะมีมาตรฐานการดำรงชีพที่พอเพียง

ในการประกันสิทธิเหล่านี้รัฐจะต้องจัดทำนโยบาย แผน โครงการ และกิจกรรมต่างๆ เพื่อจัดสรรทรัพยากรให้กับบุคคล ดังนั้น จะเห็นได้ว่าบุคคลจะมีสิทธิมนุษยชน หรือได้รับการประกันสิทธิเหล่านี้ให้เป็นจริงเป็นจังมากน้อยเพียงใด จึงขึ้นอยู่กับปัจจัยสำคัญอย่างน้อยที่สุดสองประการคือ ทรัพยากร (ความอุดมสมบูรณ์) ของชาติ และนโยบายของรัฐบาล (รวมถึงแผนและวิธีการจัดการแจกจ่ายทรัพยากร) สิทธิในลำดับนี้กำหนดพันธะให้รัฐฝ่ายเดียวแต่หาได้กำหนดพันธะกับบุคคลทั่วไปไม่ กล่าวคือ เอกชนมิได้มีหน้าที่ต้องจัดหาสิ่งต่างๆ ให้กับบุคคลที่เป็นผู้ทรงสิทธิในไม่

(ค) **สิทธิมนุษยชนลำดับที่สาม** อันเป็นสิทธิร่วมกันของประชาชนหาได้เป็นสิทธิของปัจเจกชนคนหนึ่งคนใดที่จะใช้สิทธิเรียกร้องตามลำพัง แต่เป็นสิทธิของกลุ่มบุคคล (collective Rights)

สิทธิในลำดับสามนั้นเกิดจากการเรียกร้องจากกลุ่มประเทศที่สาม ที่ได้เข้าเป็นสมาชิกขององค์การสหประชาชาติเพิ่มขึ้น หลังจากได้รับอิสรภาพในช่วงทศวรรษ 1960 ซึ่งประเทศเหล่านี้ได้เรียกร้องความเป็นธรรมในระเบียบโลก เนื่องจากประเทศเหล่านี้ถูกกดขี่และตกตงผลประโยชน์จากประเทศจักรวรรดินิยม ประเทศกำลังพัฒนาได้อ้างสิทธิในการพัฒนา โดยถือว่าเป็นหน้าที่ของทุกรัฐที่จะต้องร่วมมือกันสร้างระเบียบโลกที่เป็นธรรมที่เอื้ออำนวยต่อการพัฒนา มีข้อสังเกตว่า นักกฎหมายหลายท่านเห็นว่าข้ออ้างสิทธิมนุษยชนเหล่านี้เป็นเรื่องทางการเมืองหาได้เป็น “สิทธิมนุษยชน” ไม่ เนื่องจากไม่มีหลักกฎหมายใดที่กำหนดให้รัฐต้องร่วมมือกับประเทศอื่นโดยไม่สมัครใจ

2. หลักกฎหมายสิทธิมนุษยชนที่เกี่ยวข้องกับเทคโนโลยีชีวภาพ

แบ่งเป็น 3 ประเภท ได้แก่ สิทธิทางด้านสิทธิพลเมืองและสิทธิทางการเมือง สิทธิในด้านเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม และสิทธิปวงชน

2.1 สิทธิมนุษยชนทางด้านสิทธิพลเมืองและสิทธิทางการเมือง

เทคโนโลยีชีวภาพส่งผลกระทบต่อสิทธิของพลเมืองและสิทธิทางการเมืองที่สำคัญๆ ดังนี้ กระบอบต่อสิทธิในชีวิต (right to life) สิทธิเหนือเนื้อตัวร่างกาย (physical integrity) สิทธิในความเป็นส่วนตัว (right to privacy) สิทธิที่จะรับรู้ (right to know) และสิทธิในเสรีภาพทางวิชาการ (academic freedom)

2.1.1 สิทธิในชีวิต (right to life)

โดยที่เทคโนโลยีชีวภาพบางลักษณะเกี่ยวข้องกับการสืบพันธุ์ของมนุษย์ (human reproduction) ดังนั้นประเด็นที่น่าขบคิดเกี่ยวกับสิทธิในชีวิต ก็คือ สิทธิในชีวิตเริ่มเมื่อใด ซึ่งจะเกี่ยวกับเทคโนโลยีการปฏิสนธิ การทำแท้ง การเลือกตัวอ่อนและยีน ในเรื่องนี้นักกฎหมายส่วนใหญ่มีความเห็นพ้องต้องกันว่า สภาพของมนุษย์ (human being) เริ่มเมื่อมีสภาพเป็นมนุษย์ นับแต่คลอด ซึ่งการคลอดที่สมบูรณ์ขึ้นอยู่กับกฎหมายของแต่ละประเทศ แต่สิทธิของมนุษย์หรือสิทธิมนุษยชนจะเริ่มเมื่อใดนั้นยังไม่ชัดเจน เช่นจะเห็นได้ว่า กติการะหว่างประเทศฯ และอนุสัญญายุโรปใช้คำว่า “every human being” อย่างไรก็ดี มาตรการบางฉบับ เช่น อนุสัญญาสิทธิมนุษยชนอเมริกาให้การคุ้มครองสิทธิมนุษยชนไปตั้งแต่เริ่มปฏิสนธิ

อย่างไรก็ดี สิทธิมนุษยชนอาจเริ่มตั้งแต่เมื่อมีการปฏิสนธิแล้วก็ได้ โดยไม่จำเป็นต้องรอให้มีสภาพบุคคลที่สมบูรณ์ ดังจะเห็นได้จากการที่กฎหมายของหลายๆ ประเทศได้รับรองสิทธิของทารกในครรภ์มารดาบางประการก่อนที่จะมีการคลอด เช่น ความรับผิดชอบของแม่ในการทำให้แท้งลูก สิทธิในการเป็นทายาทของตัวอ่อนในครรภ์ เป็นต้น

2.1.2 สิทธิในบูรณภาพแห่งร่างกาย (physical integrity)

สิทธิในบูรณภาพแห่งร่างกาย หมายถึง สิทธิเหนือเนื้อตัวร่างกายของบุคคลโดยที่บุคคลอื่นไม่ได้ทำให้สูญเสียชีวิต แต่เป็นการทำต่อหรือบังคับเหนือส่วนใดส่วนหนึ่งของร่างกายของบุคคล

สิทธินี้พัฒนามาจากแนวคิดที่ว่า เมื่อเป็นมนุษย์แล้ว ตนเองก็จะเป็นเจ้าแห่งเนื้อตัวร่างกายของตน (master of himself) บุคคลอื่นไม่สามารถล่วงละเมิดต่อเนื้อตัวร่างกายของผู้นั้นได้ สิทธินี้ถือว่าสำคัญต่อความเป็นมนุษย์รองลงมาจากสิทธิในชีวิต จะเห็นได้ว่าสิทธิมนุษยชนอื่นๆ เช่น สิทธิที่จะไม่ถูกลงโทษตามอำเภอใจ สิทธิที่จะไม่ถูกเฝ้าเป็นทาสหรือถูกบังคับแรงงาน ต่างก็เกี่ยวหรือสนับสนุนสิทธิในบูรณภาพแห่งร่างกาย ในขณะที่เสรีภาพด้านความคิดและมโนธรรม ช่วยให้เขาได้มีเสรีภาพที่จะยอมหรือไม่ยอมต่อสิ่งใด คงไม่มีประโยชน์อันใดที่เราจะกล่าวอ้างเสรีภาพเหนือเนื้อตัวร่างกาย แต่เราถูกบังคับให้จ่ายอมสละชิ้นส่วนร่างกายเราไปหรือถูกทรมาน หรือถูกบังคับให้ตกเป็นเครื่องมือทดลองทางวิทยาศาสตร์ ฯลฯ โดยไม่ยินยอม

2.1.3 สิทธิที่จะมีความเป็นส่วนตัว (right to privacy)

คำว่าสิทธิในความเป็นส่วนตัว (privacy) ต่างกับสิทธิส่วนบุคคลคำว่าสิทธิส่วนบุคคลนั้นหมายถึงของสิ่งนั้นเป็นของคนๆ นั้นไม่ใช่เป็นของสาธารณะ (public) แต่สิทธิในความเป็นส่วนตัวหมายถึง สิทธิของบุคคลใดบุคคลหนึ่งที่จะทำการใดๆ ได้ โดยปราศจากการแทรกแซงจากภายนอก รวมทั้งการที่ปลอดจากการสอดส่องเฝ้ามองจากสังคมหรือบุคคลภายนอก ดังนั้น privacy จึงรวมถึงสิทธิที่จะมีความลับ (secret) การดำเนินชีวิต (lifestyle)

ข้อมูลทางพันธุกรรมมีลักษณะสำคัญอยู่สองประการคือ ประการแรก ข้อมูลนั้นไม่ได้บ่งชี้ถึงตัวผู้ให้ข้อมูล แต่เพียงอย่างเดียวแต่ข้อมูลนั้นจะบ่งชี้ไปถึงครอบครัว และญาติพี่น้องของเจ้าของข้อมูล ประการที่สอง ความสัมพันธ์ของข้อมูลขึ้นอยู่กับเวลาและสถานที่ โดยเฉพาะเมื่อมีการนำข้อมูลทางพันธุกรรมไปใช้

2.1.4 เสรีภาพทางวิชาการ (academic freedom)

เสรีภาพทางวิชาการเป็นเสรีภาพของบุคคลในสถาบันการศึกษา ซึ่งประกอบด้วยครู อาจารย์ นักวิจัยรวมทั้งนักเรียน นักศึกษาเกี่ยวกับการเรียนการสอนในอันที่จะแสวงหาความรู้และทำการค้นคว้าวิจัยโดยปราศจากการแทรกแซงหรือการจำกัดอย่างไม่มีเหตุผล จากกฎหมาย นโยบายรัฐ หรือการกดดันทางสังคมอื่นใด องค์ประกอบพื้นฐานที่ประกอบขึ้นเป็นเสรีภาพทางวิชาการมีสองด้านด้วยกันคือ เสรีภาพของผู้สอน และเสรีภาพของผู้เรียน

สาเหตุที่สถาบันการศึกษาจำเป็นต้องมีเสรีภาพทางวิชาการนั้น เนื่องจากเหตุผลที่ว่าเสรีภาพทางวิชาการนั้นเป็นกระบวนการอย่างหนึ่งของการศึกษาถ้ากระบวนการไม่เหมาะสม ก็ส่งผลถึงคุณภาพของการศึกษา กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ กระบวนการของการศึกษา (educational process) จะนำไปสู่การพัฒนาความรู้และการพัฒนาความรู้จะทำให้ดีที่สุดก็ต่อเมื่อมีความเป็นอิสระในการคิดค้นและแสวงหา ดังนั้น เสรีภาพทางวิชาการจึงเป็นประโยชน์กับสังคมโดยรวมในท้ายสุด

ทุกคนมีสิทธิที่จะได้รับประโยชน์จากความเจริญก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์ และการนำมาใช้ ที่ประชุมระดับโลกตั้งข้อสังเกตว่า ความเจริญก้าวหน้าบางอย่าง โดยเฉพาะด้านชีวการแพทย์ (biomedical) และวิทยาศาสตร์ที่เกี่ยวข้องชีวิต (life science) ตลอดจนเทคโนโลยีข้อมูลข่าวสารอาจมีแนวโน้มในการสร้างผลลัพธ์ที่ไม่พึงปรารถนาต่อบูรณภาพศักดิ์ศรี และสิทธิมนุษยชนของปัจเจกชนและเรียกร้องให้มีการร่วมมือระหว่างประเทศ

2.2 สิทธิในด้านเศรษฐกิจสังคมและวัฒนธรรม

มีอยู่ด้วยกัน 3 ประเภท กล่าวคือ สิทธิในการมีอาหารที่พอเพียง สิทธิในทรัพย์สิน และสิทธิในสุขภาพ

2.2.1 สิทธิในการมีอาหารที่พอเพียง (right to adequate food)

สิทธินี้อยู่ในความหมายของ สิทธิมนุษยชนในการที่จะมีมาตรฐานการดำรงชีวิตที่เพียงพอ (adequate standard of living) หากได้กล่าวถึงสิทธิที่จะมีอาหาร (right to food) โดยตรง ซึ่งมีข้อสังเกตว่า ความยากจนนั้นอาจมิได้เกิดจากทรัพย์สินมีจำนวนลดลง แต่เกิดจากความต้องการที่เพิ่มมากขึ้น ดังนั้น จะจัดสรรทรัพยากรให้พอแก่ประชากรโลกอย่างไร การนำเอาเทคโนโลยีมาใช้มิได้หมายความว่าจะทำให้บรรลุถึงสิทธิ และมีได้หมายความว่าช่วยจัดความยากจนให้หมดสิ้นไป

2.2.2 สิทธิในทรัพย์สิน (property right)

สิทธิในทรัพย์สินเป็นสิทธิอีกประเภทหนึ่ง ที่ได้ถูกบัญญัติไว้ในปฏิญญาสากลว่าด้วยสิทธิมนุษยชน โดยถือว่า สิทธินี้เป็นสิทธิขั้นพื้นฐานของมนุษย์ในอันที่จะครอบครองทรัพย์สิน ไม่ว่าจะเป็นการครอบครองแต่เพียงผู้เดียวหรือร่วมกับผู้อื่นก็ตาม อย่างไรก็ตาม อย่างไรก็ดี ตลอดระยะเวลาที่ผ่านมา มีข้อถกเถียงมากมายเกิดขึ้นเกี่ยวกับขอบเขตของสิทธิประเภทนี้ ประเทศในโลกตะวันตกได้สนับสนุนให้มีการคุ้มครองสิทธิในทรัพย์สินอย่างเข้มงวด โดยอ้างว่า การให้ความคุ้มครองอย่างเข้มงวดนั้นจะนำมาซึ่งการพัฒนาทางเศรษฐกิจและสังคม เนื่องจากการที่บุคคลสามารถมีกรรมสิทธิ์ถือครองในทรัพย์สินจะเป็นหลักประกันขั้นพื้นฐานในการลงทุน หรือการทำงานของบุคคลนั้น

คำว่า “ทรัพย์สิน” ภายใต้นิยามความคิดเกี่ยวกับสิทธิในทรัพย์สินนั้นมีขอบเขตที่กว้างขวาง ทรัพย์สินเช่นว่านี้รวมถึงสังหาริมทรัพย์ อสังหาริมทรัพย์ และสิทธิที่มีคุณค่าในทางเศรษฐกิจ เช่น สิทธิตามสัญญา หรือสิทธิในทรัพย์สินทางปัญญาด้วย ลักษณะของสิทธิในทรัพย์สินจึงมีทั้งเป็นการให้สิทธิแก่เจ้าของทรัพย์สินในอันที่จะแสวงหาประโยชน์จากทรัพย์สินนั้นและหวงกันมิให้ผู้อื่นมาใช้ประโยชน์โดยมิได้รับอนุญาต การให้ความคุ้มครองสิทธิใน

ทรัพย์สินทางปัญญา ในฐานะที่เป็นสิทธิในทรัพย์สินจึงเป็นปัจจัยที่จะส่งเสริมให้เกิดการสร้างสรรคงานหรือสิ่งประดิษฐ์อื่น ที่จะนำมาซึ่งความเจริญรุ่งเรืองทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม

2.2.3 สิทธิในสุขภาพ

ในอดีตที่ผ่านมา สุขอนามัยกับสิทธิมนุษยชนเป็นสิ่งที่มีความเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกันทำได้นัก การให้ความคุ้มครองสิทธิมนุษยชนที่เกี่ยวกับสุขภาพนั้นมุ่งหมายที่จะให้ความคุ้มครองชีวิตของมนุษย์เท่านั้น การให้ความคุ้มครองในลักษณะเช่นนี้ จึงตกอยู่ภายใต้บริบทของสิทธิในชีวิต (Right to Life) ด้วยเหตุนี้มลภาวะ ทุพโภชนาการ และความขาดแคลนยาโรค ที่นำไปสู่ความตายของมนุษย์จึงเป็นปัจจัยที่มีผลต่อการละเมิดสิทธิในชีวิต อย่างไรก็ตาม ต่อมาในการพิจารณาปัญหาที่เกี่ยวกับสุขภาพนั้น ประเด็นด้านสิทธิมนุษยชนเป็นประเด็นที่ถูกนำมากล่าวถึงด้วยเสมอสิทธิในสุขภาพในฐานะที่เป็นสิทธิมนุษยชนจึงได้รับการยอมรับขึ้นตามลำดับ ในคำปรารภของธรรมนูญแห่งองค์การอนามัยโลกได้กล่าวว่า

"การเข้าถึงมาตรฐานแห่งสุขภาพที่ดีที่สุดเท่าที่เป็นไปได้นั้น เป็นหนึ่งในสิทธิขั้นพื้นฐานของมนุษย์ทุกคน โดยไม่คำนึงถึงความแตกต่างด้านเชื้อชาติ ศาสนา และความคิดเห็นในทางการเมือง เศรษฐกิจ หรือสถานะทางสังคม"¹

2.3 สิทธิปวงชน

2.3.1 สิทธิในการกำหนดใจตนเอง (right to self-determination)

สิทธิในการกำหนดใจตนเองมีพัฒนาการมายาวนาน นับตั้งแต่การประกาศอิสรภาพของอเมริกาและการปฏิวัติฝรั่งเศส อย่างไรก็ตาม ในยุคศตวรรษที่ 19 เมื่อเกิดรัฐชาติแบบใหม่ (modern nation states) ซึ่งยึดถือหลักเชื้อชาติ (nationality) และหลักอธิปไตยสูงสุดภายในดินแดนเป็นสำคัญ ทำให้สิทธิของกลุ่มชนต่างๆ ในดินแดนของรัฐที่จะปกครองตนเอง ได้ถูกลบลงไป มีเพียงรัฐที่เป็นหน่วยการเมืองเดียวเท่านั้น ที่มีสิทธิในการกำหนดอนาคตตนเอง

สิทธิในการกำหนดใจตนเองเกี่ยวข้องกับเทคโนโลยีชีวภาพคือ การขยายแนวคิดเรื่องการกำหนดอนาคตตนเอง ให้ครอบคลุมถึงทางด้านเศรษฐกิจและวัฒนธรรม และการปลดปล่อยประเทศกำลังพัฒนาให้หลุดพ้นจากการครอบงำทางเศรษฐกิจของตะวันตก ทั้งนี้ เนื่องจากประเทศเหล่านี้เห็นว่า ระบบเศรษฐกิจในปัจจุบันถูกวางกฎเกณฑ์ที่เอื้ออำนวยต่อการครอบงำเศรษฐกิจโลกโดยมหาอำนาจ ดังนั้น เพื่อให้บรรลุถึงความเป็นอิสระที่ปลอดจากการครอบงำที่แท้จริง จะต้องมีการปรับเปลี่ยนโครงสร้างความสัมพันธ์ของระเบียบเศรษฐกิจโลก

มีปัญหว่า ชุมชนท้องถิ่นสามารถจะกล่าวอ้างสิทธิในการกำหนดอนาคตตนเองได้หรือไม่ เมื่อพิจารณาจากกฎหมายระหว่างประเทศ ก็ไม่ปรากฏว่าได้มีการรับรองสิทธิของชุมชนท้องถิ่นเอาไว้ กลุ่มที่ได้รับการรับรองตามกฎหมายระหว่างประเทศในกฎหมายสิทธิมนุษยชนก็คือ ชนกลุ่มน้อย (minority) และชนพื้นเมือง (indigenous people)

สิทธิของชนพื้นเมืองและชุมชนท้องถิ่นที่เป็นสิทธิอันเฉพาะของกลุ่มนั้น ยังอยู่ในระหว่างการพัฒนา เพื่อให้เป็นที่ยอมรับในฐานะสิทธิมนุษยชนที่มีฐานะเป็นกฎหมายระหว่างประเทศ หรือ กล่าวอีกนัยหนึ่ง สิทธิชุมชนดังกล่าวยังอยู่ในฐานะสิทธิทางธรรม (moral rights) ที่กำลังพัฒนาเป็นสิทธิทางกฎหมาย (legal rights) ทั้งนี้ ขึ้นอยู่กับการยอมรับของสังคมมนุษย์ที่จะตระหนักถึงการมีสิทธิของชนกลุ่มหรือไม่ อันอาจต้องอาศัยเวลาและเงื่อนไขการเมือง

¹ Constitution of the World Health Organization, opened for signature, July 22, 1946, 62 Stat. 2679, 14

ระหว่างประเทศ ซึ่งมีแนวโน้มว่าจะยึดถือผลประโยชน์ของชาติ (state) มากกว่าจะคำนึงถึงสิทธิและชะตากรรมของชาติ (nation) หรือกลุ่มชน (group)

2.3.2 สิทธิในการพัฒนา (right to development)

สิทธิในการพัฒนาเป็นแนวคิดเกี่ยวกับสิทธิมนุษยชนในลำดับที่สาม ซึ่งเพิ่งจะก่อตัวขึ้นมาเมื่อไม่กี่ปีมานี้ เนื้อหาหลักของสิทธิในการพัฒนาเป็นการเรียกร้อง (claim) ของ “ประเทศ” ในฐานะผู้ทรงสิทธิในการที่จะมีสิทธิที่จะได้มีปัจจัยที่เกื้อหนุนต่อการพัฒนาตนเอง ดังนั้น สิทธิในการพัฒนาจึงเป็นการเรียกร้องระหว่างประเทศให้มีระเบียบโลกใหม่ ที่เอื้ออำนวยต่อการพัฒนาของประเทศที่กำลังพัฒนาเพื่อให้เกิดความเป็นธรรมระหว่างประเทศ

เนื้อหาของสิทธิในการพัฒนาที่ประเทศกำลังพัฒนาเรียกร้อง มีสองประเด็นหลัก ดังนี้

- การมีระเบียบระหว่างประเทศใหม่ที่เอื้ออำนวยต่อการพัฒนา โดยเฉพาะระเบียบทางเศรษฐกิจระหว่างประเทศ
- ความร่วมมือระหว่างประเทศ ซึ่งรวมถึงการที่ประเทศที่พัฒนาแล้วต้องช่วยเหลือด้านต่างๆ แก่ประเทศที่กำลังพัฒนา เพื่อให้ประเทศเหล่านั้นได้รับการพัฒนา

เทคโนโลยีชีวภาพอาจส่งผลต่อสิทธิในการพัฒนาได้ โดยเฉพาะการใช้วิทยาการเพื่อผลิตผลิตภัณฑ์ใหม่ๆ โดยที่ประเทศพัฒนาแล้วซึ่งครอบครองเทคโนโลยี จะใช้กลไกตลาดและระเบียบเศรษฐกิจระหว่างประเทศ เอื้ออำนวยความได้เปรียบในทางเศรษฐกิจของตน ข้อโต้แย้งในปัจจุบันก็คือ ปัญหาเกี่ยวกับการปรับปรุงพันธุ์สิ่งมีชีวิตโดยใช้เทคโนโลยีชีวภาพ แล้วนำไปจดทะเบียนสิทธิบัตรหรือสิทธิของนักปรับปรุงพันธุ์พืช ซึ่งได้ถูกโต้แย้งโดยประเทศกำลังพัฒนา

2.3.3 สิทธิในสิ่งแวดล้อม (right to decent environment)

สิ่งแวดล้อมมีความสำคัญต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์ และมีความสัมพันธ์อย่างแยกกันไม่ออกต่อการพัฒนาการของมนุษย์ ทั้งในฐานะที่เป็นปัจเจกชน และในฐานะของกลุ่มชน อย่างไรก็ตามแนวคิดเรื่องสิทธิมนุษยชน และแนวคิดในเรื่องสิ่งแวดล้อมของมนุษย์ ได้พัฒนาแบบคู่ขนานมาตลอด

เนื่องจากการคุ้มครองสิ่งแวดล้อมของมนุษย์นั้น จำเป็นต้องอาศัยการปฏิบัติการร่วมกันของบรรดารัฐต่างๆ โดยอาศัยหลักความร่วมมือระหว่างประเทศ ดังนั้น นักกฎหมายได้พยายามค้นหาหลักกฎหมายและแนวปฏิบัติของกฎหมายระหว่างประเทศ เพื่อที่จะกำหนดแนวปฏิบัติระหว่างประเทศ

สิ่งแวดล้อมธรรมชาตินั้น มีความจำเป็นอย่างยิ่งต่อการดำรงชีวิตของชนพื้นเมือง เนื่องจากชนพื้นเมืองนั้นเป็นกลุ่มคนที่ต้องพึ่งพิงธรรมชาติในการดำรงชีวิตประจำวัน ซึ่งชนพื้นเมืองส่วนใหญ่มีสถานะทางสังคมที่ด้อยกว่าคนกลุ่มอื่น การไม่มีสิทธิทางการเมืองหรือสิทธิพลเมืองขั้นพื้นฐาน ทำให้ขาดการมีส่วนร่วมในการตัดสินใจการใช้ทรัพยากร หรือโครงการพัฒนาต่างๆ ของรัฐบาล การไม่สามารถเข้าถึงข้อมูล ชนพื้นเมืองจึงมีความเสี่ยงสูงจากการเปลี่ยนแปลงธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม โดยเหตุนี้ กฎหมายระหว่างประเทศจึงให้ความสนใจเป็นพิเศษต่อสิทธิของชนพื้นเมืองในการดำรงรักษาสิ่งแวดล้อม

3.ผลกระทบของเทคโนโลยีชีวภาพต่อสิทธิมนุษยชน

กฎหมายสิทธิมนุษยชนกับเทคโนโลยีชีวภาพ

เอกสารประกอบการประชุมโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ๔ ภาค

วันที่ ๑๕ - ๑๖ มีนาคม ๒๕๕๔

เทคโนโลยีชีวภาพได้ถูกพัฒนาขึ้น เพื่อนำไปสู่การแก้ปัญหาความขาดแคลนทรัพยากรธรรมชาติ เพื่อตอบสนองต่อความต้องการพื้นฐานของมนุษย์ซึ่งมีจำนวนประชากรโลกเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ทั้งในด้านการเป็นเครื่องมือต่อสู้กับความหิวโหย โรคภัย และความเสื่อมโทรม ของสิ่งแวดล้อมและระบบนิเวศ ตลอดจนช่วยยกระดับคุณภาพและความยาวช่วงชีวิตของประชากรโลก ความก้าวหน้าของเทคโนโลยีชีวภาพในปัจจุบัน ได้สร้างความหวังในการดำรงชีวิตให้กับของมนุษย์ โดยเฉพาะความก้าวหน้าของเทคนิคการตัดต่อยีน

การที่เทคโนโลยีชีวภาพส่วนใหญ่มีเป้าหมาย ที่จะสร้างเสริมความแข็งแกร่งของมนุษยชาติ และส่งเสริมสิทธิมนุษยชนทั้งในด้านการมีชีวิตและความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น และด้านการพัฒนาเศรษฐกิจ แต่เทคโนโลยีชีวภาพก็อาจนำไปสู่ปัญหาการละเมิดสิทธิมนุษยชนได้เช่นกัน หากมีการนำเทคโนโลยีไปใช้อย่างผิดเจตนาหรือไม่เหมาะสม นอกจากนี้ กระบวนการพัฒนาเทคโนโลยีชีวภาพก็มีโอกาสจะละเมิดสิทธิมนุษยชนได้ หากดำเนินการโดยปราศจากจริยธรรม

การพัฒนาเทคโนโลยีชีวภาพได้นำไปสู่ข้อถกเถียงในประเด็นต่างๆ ทั้งในแง่วิทยาศาสตร์ และจริยธรรม กล่าวคือ ความเข้าใจทางวิทยาศาสตร์ที่มนุษย์มีต่อชีวิตและระบบนิเวศยังมีอยู่อย่างจำกัด การเข้าแทรกแซงการดำเนินกิจกรรมขององค์ประกอบหนึ่งของสิ่งมีชีวิต หรือระบบนิเวศ อันหมายถึงการเข้ารบกวนความสมดุลของธรรมชาตินั้น ต้องอยู่บนพื้นฐานความรู้ความเข้าใจที่แท้จริงของสมดุลซึ่งจะเกิดใหม่ เนื่องจากการปรับเข้าสู่สมดุลใหม่อาจนำไปสู่ความหายนะของระบบต่างๆ ในสิ่งมีชีวิตหรือระบบนิเวศ ซึ่งมีโอกาสที่จะนำไปสู่การสูญสิ้นของมนุษยชาติได้ เนื่องจากผลกระทบดังกล่าวจะเกิดอย่างต่อเนื่อง เป็นลูกโซ่ยากที่จะหยุดยั้ง ทั้งในสิ่งมีชีวิตและระบบนิเวศ ซึ่งมีโอกาสที่จะนำไปสู่การสูญสิ้นความสมดุล เพราะสิ่งมีชีวิตแพร่พันธุ์เพิ่มปริมาณเองได้ด้วยตัวเอง

ในประเด็นด้านจริยธรรมนั้น เกี่ยวข้องกับระดับการแทรกแซง ที่มนุษย์เข้าไปรบกวนธรรมชาติ จิตใจ หรือการดำรงอยู่ของสิ่งมีชีวิตอื่น ตลอดจนวิถีชีวิตและวัฒนธรรมของสังคม นโยบายรัฐจึงต้องชี้ชัดถึงกรอบด้านจริยธรรม เพื่อให้เทคโนโลยีชีวภาพปฏิบัติได้อย่างถูกต้อง โดยอาจใช้เครื่องมือด้านกฎหมาย เช่น หากรัฐพิจารณาแล้วเห็นว่า การตัดต่อยีนมีผลกระทบและเป็นภัยคุกคามต่อชีวิต ความเป็นอยู่ สุขอนามัยของมนุษย์ หรือทำลายระบบนิเวศอย่างแน่นอน ก็อาจกำหนดให้ยุติกิจกรรมการตัดต่อยีนได้ หรือหากเห็นว่าการปลูกถ่ายอวัยวะเป็นกิจกรรมที่ล่อแหลมต่อการลดทอนศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ รัฐก็อาจกำหนดให้มีความเข้มงวดในการควบคุมกิจกรรมนี้เพื่อป้องกันไม่ให้อวัยวะของมนุษย์กลายเป็นสินค้า

ในที่นี้ขอแยกผลกระทบของเทคโนโลยีเป็น 2 สาขา ได้แก่ เทคโนโลยีชีวภาพการเกษตร และเทคโนโลยีชีวภาพทางการแพทย์

3.1 เทคโนโลยีชีวภาพการเกษตร

เทคโนโลยีชีวภาพทางการแพทย์ส่วนใหญ่ได้ถูกพัฒนาเพื่อสังคมเกษตรกรรมโดยรวม แต่การนำเทคโนโลยีมาใช้ในเชิงพาณิชย์นั้น อาจทำให้สิทธิมนุษยชนของผู้คนส่วนใหญ่ได้รับผลกระทบในทางลบได้หลายประการดังนี้

3.1.1 พืชพันธุ์ลูกผสมเดี่ยว

การปรับปรุงพันธุ์พืชด้วยวิธีการคัดเลือกและผสมพันธุ์ได้ดำเนินการมาเป็นเวลานาน พันธุ์พืชที่ชุมชนหรือเกษตรกรพัฒนาขึ้นมา จะเป็นพันธุ์พืชซึ่งเกษตรกรสามารถเก็บเมล็ดไว้ปลูกในฤดูถัดไปได้โดยยังคงมีลักษณะเช่นเดิม แต่เมื่อบริษัทธุรกิจเข้ามาดำเนินการปรับปรุงพันธุ์พืช การหาช่องทางธุรกิจจะทำให้บริษัทเหล่านั้น ได้รับผลตอบแทนในการลงทุนอย่างคุ้มค่าจึงได้เกิดขึ้น พันธุ์ลูกผสมเดี่ยวซึ่งมีผลผลิตสูงกว่าพันธุ์พ่อแม่ และไม่สามารถเก็บเมล็ดไว้ปลูกให้มีลักษณะเดิมได้ จึงถูกผลักดันให้เป็นที่ยอมรับในวงการเกษตรทั้งในหมู่นักวิชาการและเกษตรกรไทย

ดังนั้น พันธุ์ลูกผสมเดี่ยวจึงถูกใช้เป็นเครื่องมือของบริษัทเมล็ดพันธุ์ ทำให้เกษตรกรขาดสิทธิในการเก็บเมล็ดพันธุ์พืชไว้ใช้ปลูกในฤดูถัดไป ซึ่งทำให้เกษตรกรต้องพึ่งพาบริษัทเมล็ดพันธุ์ตลอดเวลาอันเป็นการลดความมั่นคงทางอาหารของชาตินอกจากนี้ การที่มีความเสี่ยงต่อการระบาดของศัตรูพืช ยังทำให้มีการใช้สารกำจัดศัตรูพืชมากขึ้น ซึ่งส่งผลกระทบต่อผู้บริโภคและระบบนิเวศ

3.1.2 สัตว์พันธุ์ลูกผสม

สัตว์พันธุ์ลูกผสมซึ่งเกิดจากการผสมข้าม ระหว่างพ่อและแม่พันธุ์ที่มีความแตกต่างทางพันธุกรรมมาก ได้ถูกผลิตขึ้นเพื่อรวมลักษณะดีจากพ่อและแม่พันธุ์เข้าด้วยกัน ซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อการผลิตในแง่ของอัตราการเจริญเติบโต ปกติสัตว์พันธุ์ลูกผสมจะเป็นการนำสัตว์ต่างถิ่นเข้ามาผสมพันธุ์กับสัตว์พันธุ์พื้นเมือง สัตว์พันธุ์ลูกผสมเหล่านี้ อาจมีความสามารถในการดำรงพันธุ์ได้ดีกว่าพันธุ์สัตว์ที่มีอยู่ในธรรมชาติ เช่น ปลาอุกบึกอูย ซึ่งเป็นลูกผสมระหว่างปลาอุกดำซึ่งเป็นปลาพื้นเมือง กับปลาดุกรสเซียที่หลุดจากบ่อเลี้ยง กำลังทำให้ปลาอุกดำหมดไปจากแหล่งน้ำธรรมชาติของไทย และน่าเชื่อได้ว่ากำลังส่งผลกระทบต่อห่วงโซ่อาหารในระบบนิเวศของไทย สถานการณ์ลักษณะนี้อาจกระทบกระเทือนต่อความมั่นคงในอาหารของอนุชนรุ่นต่อไปได้

นอกจากสัตว์พันธุ์ลูกผสมจะมีผลกระทบต่อระบบนิเวศแล้ว หากเป็นกรณีสัตว์พันธุ์ลูกผสมไม่สามารถสืบพันธุ์ต่อไปได้ เช่น กรณีปลาทับทิม สุนัข และไก่กระทอง เกษตรกรก็จะตกอยู่ในสถานะที่ต้องพึ่งพา บริษัทอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้เช่นเดียวกับกรณีพืชพันธุ์ลูกผสมเดี่ยว

3.1.3 สิ่งมีชีวิตดัดแปลงพันธุกรรม

สิ่งมีชีวิตดัดแปลงพันธุกรรม (Genetically Modified Organisms, GMOs) เป็นสิ่งมีชีวิตที่เกิดจากการสร้างของมนุษย์ซึ่งผิดธรรมชาติ ทำให้ศาสนิกชนของบางศาสนาเห็นว่าเป็นผลิตภัณฑ์ที่เกิดจากการที่มนุษย์ได้ละเมิดต่อพระผู้เป็นเจ้า การบริโภคสิ่งมีชีวิตดัดแปลงพันธุกรรมหรืออาหารจากสิ่งมีชีวิตดังกล่าว จึงเป็นการละเมิดต่อศาสนาด้วย ผู้บริโภคจึงประสงค์ที่จะเลือกไม่บริโภคผลิตภัณฑ์หรือผลิตผลสิ่งมีชีวิตดัดแปลงพันธุกรรมหรืออาหารจากสิ่งมีชีวิตดังกล่าว

ความปลอดภัยต่อผู้บริโภคของสินค้าจากสิ่งมีชีวิตดัดแปลงพันธุกรรม หรืออาหารจากสิ่งมีชีวิตดังกล่าว เป็นอีกประเด็นหนึ่งที่ถูกยกขึ้นกล่าวถึงเสมอ เนื่องจากยังไม่มีหลักประกันทางการแพทย์ที่ทำให้เชื่อได้อย่างสมบูรณ์ว่า สินค้าจากสิ่งมีชีวิตดัดแปลงพันธุกรรมหรือจากสิ่งมีชีวิตดังกล่าวปลอดภัยต่อผู้บริโภค

สำหรับปัญหาด้านความปลอดภัยทางอาหารนี้ การให้สิทธิประชาชนเลือกบริโภคสินค้าเป็นกลไกที่สนับสนุนสิทธิในการได้รับข้อมูลข่าวสาร และสิทธิในการกำหนดใจตนเอง เป็นสิ่งสำคัญ แต่การนำหลักความปลอดภัยไว้ก่อนมาใช้บังคับทางกฎหมายนั้น จำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องพิจารณาอย่างรอบคอบถึงความสมดุล ระหว่างการป้องกันภัยอันตราย กับการส่งเสริมนวัตกรรม ให้อยู่ในระดับที่ใกล้เคียงกันมากที่สุด เพราะการใช้หลักการป้องกันไว้ก่อนอย่างเข้มงวด อาจลดรอนเสรีภาพทางวิชาการ และทำให้สิทธิในการพัฒนาต้องถูกจำกัดได้ ซึ่งทำได้ให้พัฒนาการด้านเศรษฐกิจและสังคม ต้องได้รับผลกระทบเป็นอย่างมาก

ในปัจจุบัน รัฐบาลไทยยังขาดทันท่วงทีชัดเจนในการให้สิทธิในการเลือกแก่ผู้บริโภค โดยยังไม่มีแนวทางในการตัดสินใจเพื่อช่วยให้ผู้บริโภคสามารถแยกแยะสินค้าดัดแปลงพันธุกรรม จึงนับได้ว่าไม่ส่งเสริมการสร้างกลไกเพื่อให้สิทธิในการรับรู้ข้อมูลอย่างสมบูรณ์และสิทธิในการกำหนดใจตนเองแก่สังคมไทย กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ รัฐไม่สนใจปกป้องสิทธิมนุษยชนพื้นฐานให้แก่ประชาชนไทยนั่นเอง

นอกจากผลกระทบของสิ่งมีชีวิตดัดแปลงพันธุกรรมที่มีต่อมนุษย์โดยตรงแล้ว สิ่งมีชีวิตดัดแปลงพันธุกรรมยังอาจส่งผลกระทบต่อมนุษย์ โดยมีโอกาสที่จะทำให้ระบบห่วงโซ่อาหารและระบบนิเวศเสื่อมโทรมลงได้ ซึ่งจะทำให้วิถีชีวิตของชุมชนท้องถิ่นซึ่งพึ่งพาเทคโนโลยีสมัยใหม่แต่เพียงเล็กน้อย ต้องได้รับผลกระทบไปด้วย

3.1.4 การผลิตเชิงเดี่ยว

เทคโนโลยีการโคลน และการผลิตพันธุ์ลูกผสมเดี่ยวนำไปสู่การผลิตเชิงเดี่ยวซึ่งเหมาะสำหรับการผลิตเชิงพาณิชย์ของสัตว์และพืช การผลิตเชิงเดี่ยวที่ดำเนินการอย่างไม่รอบคอบ จะนำไปสู่การสูญหายของความหลากหลายของทรัพยากรชีวภาพในระบบนิเวศ สัตว์และพืชพันธุ์ดั้งเดิมอาจจะถูกทอดทิ้งและสูญพันธุ์ไป สัตว์และพืชพันธุ์ใหม่อาจจะกดดันให้สิ่งมีชีวิตบางชนิดในระบบห่วงโซ่อาหารนั้นต้องตายไปเนื่องจากลักษณะด้านทานโรคและแมลง

3.1.5 การเพิ่มผลผลิต

การใช้ปัจจัยเสริมการผลิตซึ่งผิดจากธรรมชาติ เช่น การใช้ปุ๋ยเคมี การใช้สารเร่งให้เนื้อแดง การใช้โปรตีนจากสัตว์เป็นอาหารสัตว์กินพืช ทำให้เกิดปัญหาต่อสุขภาพของผู้บริโภค และระบบนิเวศ โดยความรู้เท่าไม่ถึงการณ์ของเกษตรกร สารเคมีเหล่านี้ได้ตกค้างในดิน และส่งผลต่อสิ่งมีชีวิตชนิดต่าง ๆ ในห่วงโซ่อาหาร ซึ่งอาจส่งผลกระทบต่อมนุษย์ สารเคมีที่ซึมสู่แหล่งน้ำใต้ดินและแหล่งน้ำธรรมชาติ ดังเช่นฮอร์โมนที่ใช้กับสัตว์น้ำและปลาจะรบกวนสมดุลของระบบนิเวศ และมีผลโดยตรงต่อสุขภาพและชีวิตของประชาชนที่อาศัยแหล่งน้ำเหล่านั้น

3.1.6 การควบคุมศัตรูทางการเกษตร

การนำเทคโนโลยีมาใช้ควบคุมศัตรูทางการเกษตร โดยขาดการดูแลและให้ความรู้อย่างใกล้ชิดของรัฐ จึงเป็นการส่งเสริมให้เกษตรกรในชนบทลิดรอนสิทธิมนุษยชนด้านชีวิตและสุขอนามัยของชุมชนเมือง และทำลายระบบนิเวศซึ่งรองรับการดำรงอยู่ของสังคมเกษตรกรรมเองด้วย เป็นที่น่าสังเกตว่า การคุกคามสวัสดิภาพของคนในชุมชนเมือง ซึ่งมีอำนาจทางเศรษฐกิจสูงโดยคนในชุมชนชนบทซึ่งมีอำนาจทางเศรษฐกิจต่ำ ยังเป็นประเด็นที่ได้รับความใส่ใจจากองค์กรด้านสิทธิมนุษยชนน้อยมาก

โดยสรุป การนำเทคโนโลยีชีวภาพทางการเกษตรมาใช้ ทำให้เกิดผลดีอย่างชัดเจนต่อเศรษฐกิจ ชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชนโดยเฉพาะต่อเกษตรกร อย่างไรก็ตาม ผลประโยชน์ดังกล่าวจะมีอยู่เพียงในระยะสั้นเท่านั้น ในระยะยาว เทคโนโลยีชีวภาพจะส่งผลเสียต่อสิทธิมนุษยชน ทั้งในด้านการไม่ได้รับข้อมูลอย่างถูกต้องครบถ้วน การไม่มีสิทธิในการกำหนดใจตนเอง การไม่มีสิทธิในความปลอดภัยในชีวิตและสุขอนามัย การเสียความอิสระเชิงเศรษฐกิจและสิทธิในการพัฒนา และสิทธิในสิ่งแวดล้อมจะถูกกลวงละเมิดเมื่อระบบนิเวศขาดความสมดุล

ยิ่งกว่านั้น หากมีการคุ้มครองทรัพย์สินทางปัญญาในสิ่งมีชีวิต เจ้าของเทคโนโลยีจะสามารถใช้เทคโนโลยีเพื่อกอบโกยประโยชน์เชิงการค้า อันจะส่งผลกระทบต่อสิทธิมนุษยชนเหล่านี้มากยิ่งขึ้น โดยจะเป็นผลกระทบระยะยาว ซึ่งยากที่ประชาชนทั่วไปจะตระหนักได้โดยง่าย คณะผู้วิจัยเห็นว่า สิ่งเหล่านี้เป็นภาระหน้าที่ของรัฐ และองค์การระหว่างประเทศที่เกี่ยวข้อง ที่จะต้องปกป้องคุ้มครองประชาชนจากการลิดรอนสิทธิมนุษยชนโดยเทคโนโลยีชีวภาพ

3.2 เทคโนโลยีชีวภาพการแพทย์

อาจจำแนกผลกระทบได้ตามลักษณะของเทคโนโลยี ดังนี้

3.2.1 การทดสอบทางพันธุกรรม

ความเจริญก้าวหน้าอย่างรวดเร็วของเทคโนโลยีชีวภาพ ไม่แต่เพียงแต่ช่วยให้แพทย์สามารถทราบถึงสาเหตุ และความเป็นไปได้ของความผิดปกติทางพันธุกรรมของบุคคลทั่วไปเท่านั้น แต่ยังช่วยให้แพทย์สามารถที่จะตรวจสอบความผิดปกติของทารกในครรภ์ได้ด้วย

ปัญหาการทำแท้งและความผิดปกติของทารกในครรภ์ มีความเกี่ยวข้องกันในหลายแง่มุม ในปัญหาด้านสิทธิมนุษยชน การทำแท้งเป็นความขัดแย้งกันระหว่างสิทธิในการสืบพันธุ์ (Right to reproduction) ของมารดาผู้ให้กำเนิด กับสิทธิในชีวิต (Right to live) และอัตภาพ (Autonomy) ของทารกในครรภ์นั้น

จะเห็นได้ว่า ยิ่งเทคโนโลยีมีการพัฒนามากขึ้นเท่าไร ปัญหาการทำแท้งก็จะมีมากขึ้นตามลำดับ มีปัญหาที่ควรพิจารณาว่า การทำแท้งทารกที่มีความผิดปกติเป็นการสะท้อนให้เห็นถึงความพยายามในการยกระดับคุณภาพชีวิตของมนุษย์จริงหรือไม่ แม้ว่าเทคโนโลยีที่ถูกนำมาใช้ในการตรวจสอบความผิดปกติทางพันธุกรรมของทารกในครรภ์ จะได้รับการพัฒนาขึ้นตามลำดับ แต่การตรวจสอบเหล่านี้ก็หาใช่ว่าจะต้องถูกต้องแม่นยำเสมอไป ความผิดพลาดระหว่างการตรวจอาจเกิดขึ้นได้เสมอ

นอกจากนี้ยังมีปัญหายจริยธรรมว่า แม้ว่าตัวอ่อนนั้นยังไม่ได้ถูกฝังตัวเข้าไปในมดลูกของแม่ แต่ก็มิได้หมายความว่าความสัมพันธทางพันธุกรรมและทางร่างกาย ระหว่างตัวอ่อนและเจ้าของสเปิร์มและไข่ไม่ได้มีอยู่ ตัวอ่อนยังคงเป็นผลผลิตที่ได้มาจากการรวมตัวทางชีววิทยาที่มีต้นกำเนิดมาจากมนุษย์ การวิจัยและทดลองตัวอ่อนยังคงมีปัญหาคือ เป็นการสมควรหรือไม่ที่จะอนุญาตให้มีการวิจัยและทดลองในลักษณะเช่นนี้ ซึ่งจะได้นำถึงโดยละเอียดต่อไป

ในปัจจุบัน การทดสอบทางพันธุกรรมได้ถูกนำมาใช้กับบุคคลที่มีชีวิตแล้ว โดยมีวัตถุประสงค์หลายประการ ไม่ว่าจะเป็นการตรวจพันธุกรรมก่อนการทำงาน การตรวจพันธุกรรมในกิจการประกันภัย การศึกษา การรับบุตรบุญธรรม หรือแม้กระทั่งเพื่อยุติข้อพิพาทในศาล เป็นต้น

อย่างไรก็ดี มีข้อวิตกกังวลว่า การทดสอบทางพันธุกรรมอาจก่อให้เกิดปัญหาสำคัญสองประการคือ ปัญหาว่าสิทธิในความเป็นส่วนตัวอาจถูกละเมิดได้โดยง่าย และปัญหาเกี่ยวกับการที่ข้อมูลที่ได้มาจากการทดสอบทางพันธุกรรมนั้น อาจถูกนำไปใช้ในทางที่เป็นผลเสียแก่ผู้ที่เข้ารับทำการทดสอบ

ข้อมูลทางพันธุกรรมนี้มีลักษณะพิเศษ ที่แตกต่างออกไปจากข้อมูลประเภทอื่นหลายประการ กล่าวคือ ประการแรก ข้อมูลพันธุกรรมส่วนบุคคลนี้เป็นข้อมูลที่ไม่ได้ถูกบันทึกขึ้นโดยผู้ที่เป็นแหล่งของข้อมูล ดังนั้น หากบุคคลอื่นได้ข้อมูลนี้ไปโดยปราศจากความยินยอมของผู้ที่เป็นแหล่งข้อมูล ข้อมูลนี้อาจถูกนำไปใช้ในทางที่เป็นปรปักษ์กับผู้ที่เป็นแหล่งข้อมูลนั้นได้ ประการที่สอง การเข้าถึงข้อมูลทางพันธุกรรมส่วนบุคคลนี้ นอกจากจะทำให้รู้ถึงอนาคตของผู้ที่เป็นแหล่งข้อมูลนั้นแล้ว ก็ยังทำให้ล่วงรู้ถึงข้อมูลในอนาคตของผู้ที่อยู่ในครอบครัวเดียวกันกับแหล่งข้อมูล หรือญาติที่ใกล้ชิดกับแหล่งข้อมูลนั้นด้วย และประการที่สาม ดีเอ็นเอเป็นแหล่งข้อมูลที่สำคัญและมีความคงตัวสูง สามารถเก็บไว้ได้นาน การเก็บรวบรวมดีเอ็นเอจึงจะทำให้เกิดแหล่งข้อมูลมหาศาลที่มีประโยชน์ในอนาคต

ความพยายามในการเก็บรวบรวมตัวอย่าง และการวิเคราะห์ดีเอ็นเอ ได้เป็นไปอย่างไม่มีเขตจำกัด ทั้งนี้เพราะปราศจากไม่มีกฎหมายที่ใช้ควบคุม และยิ่งเทคโนโลยีคอมพิวเตอร์มีความก้าวหน้ามากเท่าใด การถอดรหัสดีเอ็นเอก็จะสามารถกระทำได้อย่างง่ายดายยิ่งขึ้นเท่านั้น การเก็บรวบรวมและการวิเคราะห์ตัวอย่างดีเอ็นเอนี้ อาจมีผลทำให้ข้อมูลพันธุกรรมส่วนบุคคลจำนวนมากตกอยู่ในความครอบครองของบุคคลเพียงกลุ่มเดียวเท่านั้น ข้อมูลเหล่านี้ส่วนหนึ่งก็เป็นข้อมูลที่ได้มาโดยปราศจากความยินยอมอย่างแท้จริงของผู้ที่เป็นแหล่งข้อมูล หรืออาจมีการนำข้อมูลไปใช้ในทางที่ผิดต่อวัตถุประสงค์เดิมของแหล่งข้อมูลนั้น

ในทางกฎหมาย ดูเหมือนจะเป็นการไม่ยากนักที่จะกำหนดสถานะของตัวอย่างดีเอ็นเอและข้อมูลทางพันธุกรรมว่าเป็นทรัพย์สินของผู้ใด นักกฎหมายบางคนให้ความเห็นว่า ตัวอย่างดีเอ็นเอควรเป็นทรัพย์สินของผู้ที่เป็นแหล่งของตัวอย่างดีเอ็นเอนั้น แต่ก็มีข้อโต้แย้งว่าการกำหนดให้ตัวอย่างดีเอ็นเอเป็นทรัพย์สินของบุคคลนั้น ย่อมทำให้ตัวอย่างดีเอ็นเอนั้นเป็นทรัพย์สินที่สามารถเปลี่ยนมือได้ ซึ่งจะนำไปสู่การแสวงหาประโยชน์เชิงพาณิชย์ของตัวอย่างดีเอ็นเอนั้น

ดังนั้น การเก็บตัวอย่างดีเอ็นเอและการวิเคราะห์ข้อมูลพันธุกรรมของบุคคลที่สามารถบ่งเฉพาะได้ โดยมิได้รับความยินยอมจากผู้ที่เป็นแหล่งข้อมูล จึงเป็นการละเมิดสิทธิในความเป็นส่วนตัวของบุคคลนั้น ซึ่งประเทศไทยสมควรที่จะสร้างกฎเกณฑ์ในการควบคุมการเก็บรวบรวมและการวิเคราะห์ข้อมูลพันธุกรรม

3.2.2 การบำบัดทางยีน

การบำบัดทางยีน หมายความว่า การบำบัดรักษาความผิดปกติทางพันธุกรรมด้วยการนำยีนที่สามารถแสดงออกได้อย่างเป็นปกติใส่เข้าไปแทนที่ยีนซึ่งทำงานอย่างผิดปกติ

มีปัญหาว่า ใครจะเป็นผู้กำหนดว่าลักษณะทางพันธุกรรมที่ดีหรือผิดปกตินั้นเป็นอย่างไร เช่น การที่บุคคลมีนิยน์ดาสีฟ้าจะถือว่ามิลักษณะทางพันธุกรรมดีกว่าบุคคลที่มีนิยน์ดาสีดำหรือสีน้ำตาลหรือไม่ คนตัวเตี้ยมีลักษณะทางพันธุกรรมที่ต้อยกว่าคนตัวสูงหรือไม่ ความสูงเท่าใดจึงจะถือว่าเป็นลักษณะทางพันธุกรรมที่เป็นปกติ

นอกจากนี้ การบำบัดทางยีนจะมีผลกระทบต่อความหลากหลายทางพันธุกรรมของมนุษย์ (Human Genetic Diversity) ทั้งนี้เพราะว่า แม้ว่าโครงการจีโนมมนุษย์จะช่วยให้นักวิทยาศาสตร์ทราบตำแหน่งที่ตั้งของยีนและลำดับเบสได้เกือบทั้งหมด แต่ความรู้เกี่ยวกับการทำงานของยีนแต่ละตัวนั้นยังคงมีน้อยมาก ยีนที่เป็นสาเหตุของการเกิดของความผิดปกติทางพันธุกรรมชนิดหนึ่ง อาจมีประโยชน์ต่อสุขภาพของมนุษย์ในทางตรงหรือทางอ้อมที่มนุษย์ยังไม่ทราบก็ได้ ตัวอย่างที่มักจะถูกยกขึ้นอ้างโดยเสมอก็คือ ยีนที่เป็นสาเหตุของโรคซิกเกิ้ลเซลล์ อานีเมีย (sickle cell anemia) เพราะเมื่อใดก็ตามที่โรคมาเลเรียระบาด ผู้ที่เป็นพาหะของโรคนี้นักจะมีอัตราส่วนในการรอดชีวิตมากกว่าบุคคลกลุ่มอื่นเสมอ การกำจัดยีนประเภทนี้ออกไปอาจส่งผลกระทบต่อสายพันธุ์ของมนุษยชาติในระยะยาวได้

ปัญหาเกี่ยวกับการบำบัดทางยีนเป็นปัญหาที่มีความละเอียดลึกซึ้ง และกระทบต่อผู้คนหลายฝ่ายและสังคมโดยรวม คณะผู้วิจัยมีความเห็นว่าการบำบัดทางยีนจะมีความชอบธรรมหรือไม่ ย่อมขึ้นอยู่กับว่ามนุษย์วัดคุณค่าและศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ในระดับใด จริงหรือไม่ที่วามมนุษย์เป็นเพียงสิ่งที่เกิดจากการผสมผสานของยีน หรือว่ามนุษย์มีคุณค่ามากกว่าลักษณะทางพันธุกรรมที่ปรากฏแต่เพียงภายนอกเท่านั้น การพิจารณาให้มีการบำบัดทางยีนหรือไม่นั้น จึงต้องอาศัยความรู้ความเข้าใจทั้งในแง่ของวิทยาศาสตร์ กฎหมาย เศรษฐศาสตร์ ปรัชญาทางสังคม ศิลธรรม และจริยธรรม นอกจากนี้ การบำบัดทางยีนเป็นเทคโนโลยีใหม่ที่มีค่าใช้จ่ายและต้นทุนทางเศรษฐกิจสูง การเปิดโอกาสให้ประชาชนผู้ยากไร้ในประเทศกำลังพัฒนา สามารถเข้าถึงและอาศัยประโยชน์จากเทคโนโลยีนี้ได้อย่างเหมาะสม จึงเป็นสิ่งที่ไม่ควรละเลยเช่นเดียวกัน

3.2.3 การปลูกถ่ายอวัยวะ

ปัญหาการขาดแคลนอวัยวะ นับว่าเป็นปัญหาที่มีความสำคัญมาก ความต้องการอวัยวะเพื่อใช้ในการปลูกถ่ายยังคงได้เพิ่มมากขึ้น จนบางครั้งได้นำไปสู่ปัญหาการซื้อขายอวัยวะในเชิงพาณิชย์ แม้ประเทศต่างๆ จะกำหนดกฎเกณฑ์เกี่ยวกับการบริจาคและรับบริจาคอวัยวะเพื่อการปลูกถ่าย แต่ข้อเท็จจริงปรากฏว่า บุคคลที่ร่ำรวยและมีอำนาจทางเศรษฐกิจมีโอกาสในการได้รับบริจาคอวัยวะมากกว่าผู้มีรายได้น้อยและคนยากไร้ ซึ่งเทคโนโลยีชีวภาพอาจเข้ามาช่วยแก้ปัญหานี้ได้ ด้วยการนำเอาอวัยวะของสัตว์มาปลูกถ่ายให้กับคน หรือทำการโคลนมนุษย์เพื่อใช้อวัยวะในการปลูกถ่าย ซึ่งการกระทำทั้งสองลักษณะเกี่ยวข้องกับปัญหาจริยธรรมหลายประการ

ในปัจจุบัน ประเทศไทยยังไม่มีกฎหมายเกี่ยวกับการปลูกถ่ายอวัยวะ และยังไม่มีการระเบียบควบคุมการทดลองในมนุษย์ รวมทั้งตัวอ่อนของมนุษย์ จึงทำให้การปลูกถ่ายอวัยวะในประเทศไทยมีผลประโยชน์เชิงพาณิชย์เข้ามาเกี่ยวข้อง และจริยธรรมทางการแพทย์ก็ถูกละเลย กระบวนการยุติธรรมของไทยกำลังเผชิญกับปัญหาข้อกฎหมาย ในอันที่จะนำตัวผู้กระทำความผิดมาลงโทษ วงการแพทย์กำลังถูกท้าทาย และมีการถกเถียงจริยธรรมของผู้ประกอบวิชาชีพเวชกรรม ผู้บริจาคและผู้รับการผ่าตัดเปลี่ยนอวัยวะ ยังขาดหลักประกันที่จะคุ้มครองสิทธิของตนอย่างเพียงพอ คำตอบของปัญหาเหล่านี้ไม่ได้มีอยู่เพียงแต่ว่า ประเทศไทยสมควรที่จะมีกฎหมายเกี่ยวกับปลูกถ่ายอวัยวะหรือไม่ แต่อยู่ที่กฎหมายจะสร้างสมดุลทางผลประโยชน์ระหว่างการควบคุมไม่ให้มีการแสวงหาประโยชน์เชิงพาณิชย์ กับการส่งเสริมให้มีการบริจาคอวัยวะได้อย่างไร

บทสรุป

เทคโนโลยีชีวภาพ ได้ถูกพัฒนาขึ้นโดยมีเป้าหมายในการใช้เป็นเครื่องมือเพื่อการพัฒนาทางอุตสาหกรรม โดยต้องการทำให้การผลิตทุกอย่างกลายเป็นการผลิตขนาดใหญ่ การยอมรับในเทคโนโลยีสมัยใหม่ได้ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในวิถีชีวิต และระบบการผลิตของประเทศกำลังพัฒนา อย่างไรก็ดี การพึ่งตนเองทางด้านเทคโนโลยีของประเทศกำลังพัฒนา จะต้องเป็นไปในเชิงสร้างสรรค์ และเน้นหนักในการสร้างความรู้สึกร่วมกันของผู้นคนในชาติ ในความเป็นเอกลักษณ์ทางด้านวัฒนธรรม และในการพึ่งพาอาศัยกัน โดยการพึ่งตนเองด้านเทคโนโลยีของประเทศกำลังพัฒนา ควรมีแนวทางเป็น 3 แนวทาง ดังนี้

- (1) ในการตอบสนองต่อความต้องการพื้นฐาน ประเทศกำลังพัฒนาควรจะใช้ทรัพยากรที่มีอยู่ในประเทศให้มากที่สุด
- (2) ต้องเร่งพัฒนากำลังคนและทรัพยากรมนุษย์
- (3) ต้องสร้างความเข้มแข็งให้กับสถาบันระดับรากหญ้า และให้ประชาชนได้เข้ามามีส่วนร่วมกำหนดนโยบายการพัฒนาของประเทศ

ประเทศไทยในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของสังคมโลก ไม่ควรจะปฏิเสธเทคโนโลยีชีวภาพอย่างสิ้นเชิง เพราะการปฏิเสธเทคโนโลยีอย่างสิ้นเชิง จะทำให้ประเทศต้องสูญเสียโอกาสในการใช้เทคโนโลยีเป็นเครื่องมือในการยกระดับและพัฒนาประเทศ ประเทศไทยควรจะใช้นโยบายด้านเทคโนโลยีชีวภาพอย่างประนีประนอม ด้วยการผสมผสานเทคโนโลยีสมัยใหม่เข้ากับวัฒนธรรมพื้นบ้านและภูมิปัญญาดั้งเดิมของไทย โดยต้องตระหนักในข้อความจริงที่ว่า การประยุกต์เทคโนโลยีชีวภาพให้สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมและความต้องการของประเทศนั้น ยังคงเป็นสิ่งที่จำเป็น ในฐานะที่ประเทศไทยเป็นประเทศที่เป็นฐานทรัพยากร และเป็นผู้รับหรือผู้บริโภค มิใช่มีฐานะเป็นผู้ผลิตเทคโนโลยี

สิทธิเกษตรกรในประเทศไทย: กระบวนการเรียนรู้กับระบบเกษตรกรรม

1. หลักการและเหตุผล

ปัญหาของเกษตรกรมีทั้งด้านเศรษฐกิจ วัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อม ซึ่งปัญหาดังกล่าวนับวันยังมีแนวโน้มจะซับซ้อนและรุนแรงยิ่งขึ้นทุกที ดังเห็นได้จากการเคลื่อนไหวชุมนุมเรียกร้องของเกษตรกรกลุ่มต่างๆ ที่เพิ่มมากขึ้น ทั้งจำนวนกลุ่มและจำนวนผู้เข้าร่วมชุมนุม น่าสังเกตว่า ข้อเรียกร้องของเกษตรกรส่วนใหญ่ เป็นเรื่องการถูกละเมิดสิทธิและการเรียกร้องสิทธิที่ควรจะได้รับ การเรียกร้องดังกล่าวนี้ มีตั้งแต่สิทธิที่เห็นได้ง่าย เช่น การละเมิดสิทธิในที่ดินทำกิน การเรียกร้องค่าชดเชยความเสียหายจากโครงการรัฐ ฯลฯ ไปถึงเรื่องสิทธิที่ซับซ้อนเป็นนามธรรมเชิงนโยบายมากขึ้น เช่น สิทธิชุมชน (ป่าชุมชน) สิทธิในพันธุกรรมและภูมิปัญญา (พ.ร.บ.คุ้มครองพันธุ์พืช) เป็นต้น แสดงให้เห็นว่าปัญหาที่เกี่ยวกับสิทธิของเกษตรกรมีมาก ซับซ้อน และละเอียดอ่อนยิ่งขึ้นและปัญหาเหล่านั้นยังไม่ได้รับการแก้ไขอย่างจริงจังสมควรได้รับการศึกษาวิจัยอย่างครอบคลุม รอบด้าน เจาะลึก และเป็นระบบ เพื่อนำเสนอปัญหา สาเหตุและทางออก เกี่ยวกับสิทธิเกษตรกรไทยในสถานการณ์ปัจจุบัน อันจะนำไปสู่การปรับปรุงเปลี่ยนแปลงนโยบายเกี่ยวกับสิทธิเกษตรกรในประเทศไทยให้เหมาะสมและเป็นประโยชน์แก่ทั้งเกษตรกรและสังคมไทยโดยรวม

มากกว่าร้อยละ 65 ของประชากรไทยเป็นเกษตรกรและมีฐานะยากจน นอกจากนั้นยังจัดอยู่ในกลุ่มผู้ที่ถูกเอาเปรียบทางสังคมมากที่สุดและเป็นชนชั้นล่างสุดของสังคม แต่คนกลุ่มนี้กลับต้องรับผิดชอบในบทบาทหน้าที่ที่สำคัญที่สุดต่อการดำรงอยู่ของมวลมนุษยชาติ หรืออาจเรียกได้ว่าเป็นผู้พิทักษ์รักษาความมั่นคงทางอาหารโลก ดังนั้นเกษตรกรจึงควรเป็นกลุ่มอาชีพพิเศษที่สำคัญยิ่งต่อมวลมนุษย์ และควรได้รับสิทธิในการใช้ประโยชน์จากปัจจัยพื้นฐานในการผลิต เพื่อทำหน้าที่ได้อย่างสมบูรณ์ แต่ในปัจจุบันนี้ สถานการณ์กลับเลวร้ายขึ้น เมื่อเกษตรกรทั่วโลกและในสังคมไทย ถูกเป็นจำเลยต่อการทำลายทรัพยากรธรรมชาติ ไม่ว่าจะเป็นบุกรุกทำลายดิน น้ำ ป่า และยังถูกกล่าวหาว่าเป็นกลุ่มอาชีพที่เป็นภาระทางสังคม เพราะภาคเกษตรกรรมไม่สามารถทำรายได้เช่นเดียวกับภาคอุตสาหกรรม

ดังนั้นภาคเกษตรที่มีเกษตรกรเป็นหลัก จึงไม่ได้รับการดูแล และพัฒนาไปในทางที่ถูกต้องหรือส่งเสริมให้

เกษตรกรได้อยู่ในฐานะที่เท่าเทียมกับชนชั้นอื่นๆ แต่ปรากฏว่าการพัฒนาที่เป็นอยู่ได้นำพาเกษตรกรไทยกลับถูกเป็นเครื่องมือ และฐานในการรองรับการพัฒนาอุตสาหกรรมเท่านั้น

วัตถุประสงค์ในการศึกษาวิจัย

เพื่อศึกษา ทำความเข้าใจ ตรวจสอบสิทธิเกษตรกรในประเทศไทย และปัจจัยเงื่อนไขต่างๆ ที่สนับสนุนและเป็นอุปสรรคต่อสิทธิเกษตรกรในกระบวนการเรียนรู้ เพื่อการพัฒนาระบบเกษตรกรรม นอกจากนี้ยังต้องการศึกษาถึงความสัมพันธ์ระหว่างกระบวนการเรียนรู้ของเกษตรกรกับการพัฒนาระบบเกษตรกรรม และค้นหาแนวทางที่เหมาะสมในการส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้ ของเกษตรกรในการพัฒนาระบบเกษตรกรรมไทย เพื่อนำเสนอในระดับนโยบาย

วิธีการและขั้นตอนในการวิจัย

ในการดำเนินการศึกษาวิจัยครั้งนี้ ได้แบ่งออกเป็น 4 ขั้นตอน คือ 1) ศึกษาหาข้อมูลจากเอกสารที่เกี่ยวข้องกับ แนวคิด และหลักการของสิทธิเกษตรกร กระบวนการเรียนรู้ และระบบเกษตรกรรมที่ยั่งยืน 2) เลือกพื้นที่และกรณีตัวอย่างเพื่อเป็นกรณีศึกษาจากพื้นที่ภาคสนาม 4 ภาค ได้แก่ สุพรรณบุรี นครสวรรค์ สุโขทัย น่าน ชัยภูมิ ขอนแก่น และสุราษฎร์ธานี ในการวิจัยนี้ เป็นการศึกษาที่ใช้วิธีวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) แบบมีส่วนร่วมของเกษตรกรและชุมชน (Participation Approach) โดยมีนักวิจัยภาคสนามเป็นผู้เก็บข้อมูลและศึกษาวิเคราะห์ 3) เป็นการจัดเวทีแลกเปลี่ยนกับชุมชนและเกษตรกรที่เกี่ยวข้อง เพื่อหาข้อเสนอแนะที่เหมาะสมสอดคล้องกับความเป็นจริงในการจัดทำนโยบาย และ 4) จัดทำรายงานสุดท้ายเสนอต่อองค์กรผู้สนับสนุน

2. กรอบความคิดในการศึกษาวิจัย

จากสถานการณ์ปัจจุบัน เกษตรกร คือ กลุ่มอาชีพที่ไม่ได้รับการเหลียวแลจากรัฐเท่าที่ควร และในขณะเดียวกันรัฐยังเป็นผู้บั่นทอนความมั่นคงของเกษตรกรโดยกลไกของรัฐเอง ไม่ว่าจะเป็นหน่วยงานหรือเจ้าหน้าที่ที่ใช้กลไกรัฐในการควบคุม บีบบังคับ ละเลย และละเมิด “สิทธิ” ในความเป็นมนุษย์ และยิ่งไปกว่านั้น ยังละเมิดสิทธิในฐานะที่เป็นเกษตรกรอีกด้วย ดังในรายงาน ของคณะทำงานรวบรวมข้อเท็จจริงและสภาพปัญหาเกษตรกรในประเทศ ได้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าหน่วยงานต่างๆ ของรัฐและธุรกิจเอกชนได้เป็นผู้ลงมือปฏิบัติการละเมิดสิทธิเกษตรกรโดยตรงและโดยอ้อม ซึ่งมีความรุนแรงยิ่งขึ้น

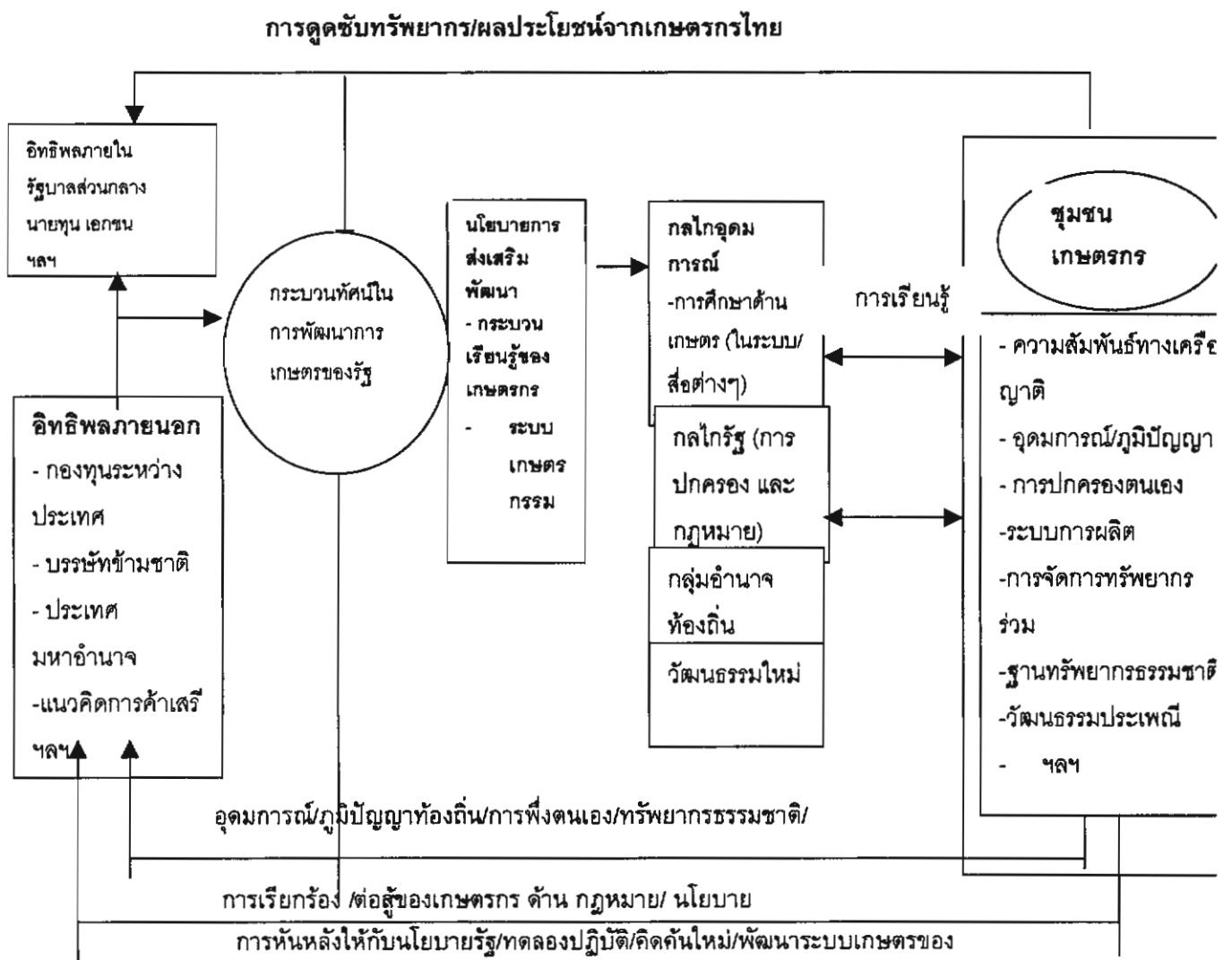
ในเมื่อรัฐเห็นว่า เกษตรกรเป็นผู้ที่ไม่ทันสมัย ไม่สามารถก้าวตามระบบเศรษฐกิจใหม่หรือระบบการผลิตเชิงเดี่ยวที่มุ่งเน้นการเพิ่มผลผลิตสูงสุดให้กับนักบริโภคนิยมตะวันตก รัฐจึงพยายามจัดทำนโยบายและกำหนดกลไกเพื่อถ่ายทอดความคิด อุดมการณ์ของการผลิตกระแสหลักให้กับเกษตรกร ซึ่งแนวทางนี้รัฐส่วนกลางได้ดำเนินการมาเป็นเวลานานตั้งแต่รัฐไทยมีการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง (2398) เพื่อการส่งออก ตลอดถึงการจัดการศึกษาด้านเกษตรให้กับนักวิชาการและประชาชนไทย นับว่ารัฐได้รับผลความสำเร็จเป็นอย่างมากในการควบคุม ครอบงำ เกษตรกรให้เป็นไปตามความต้องการของกระบวนการพัฒนาที่รัฐได้รับอิทธิพลจากภายนอก ซึ่งรวมถึงบริษัทข้ามชาติ กองทุนการเงินระหว่างประเทศ ประเทศมหาอำนาจ และชนชั้นปกครองของไทยเอง

ในสถานการณ์วิกฤตนี้ ระบบเกษตรกรรมแบบยั่งยืน ถือเป็นแนวทางและเป็นกระบวนการเรียนรู้และต่อสู้ของเกษตรกร เพื่อการตระหนักรู้ ในการกำหนดวิถีชีวิตและแนวทางในการพัฒนาระบบเกษตรกรรมที่มีความยั่งยืนของวิถีการผลิตที่มีความสัมพันธ์และการสร้างคุณภาพของมนุษย์กับธรรมชาติ

เพื่อให้เกิดความชัดเจน และตรวจสอบให้ได้ในหลักคิดดังกล่าว การศึกษาวิจัยนี้ จึงถือเอาเกษตรกรซึ่งมีบทบาทหน้าที่สำคัญในฐานะผู้ผลิตอาหารโลก เป็นเป้าหมายในการศึกษา วิเคราะห์ อย่างเป็นพลวัต เพราะเกษตรกรเองเป็นทั้งผู้ถูกกระทำโดยรัฐและเอกชน และเป็นผู้ตอบโต้ต่อกระบวนการซึมซับทรัพยากรธรรมชาติ ภูมิปัญญาท้องถิ่น โดยผ่านกระบวนการเรียนรู้ ถ่ายทอดอุดมการณ์ในการพัฒนากระแสหลักจากอิทธิพล ขุนข้ามชาติ นอกจากนี้ ยังได้ศึกษาถึงระบบคิดและกระบวนการเรียนรู้โดยเกษตรกร ในการถ่ายทอดภูมิปัญญา แนวคิด วิธีการของการเกษตรยั่งยืนสู่ เกษตรกร และชุมชน ในระดับต่างๆ ด้วย

โครงสร้างแนวคิดในการศึกษาและวิเคราะห์

ในการศึกษาวิจัย คณะวิจัย ได้กำหนดโครงสร้างในการศึกษา เพื่อให้การศึกษาเป็นไปตามวัตถุประสงค์ ดังนี้

บทคัด สธิธิเกษตรกร

จากประวัติศาสตร์ สธิธิเกษตรกร ได้ปรากฏในกฎหมายสมัยพระเจ้ามังรายมหาราชแห่งล้านนาไทย ซึ่ง
ก มังรายศาสตร์จากกฎหมายของพระองค์มีส่วนเกี่ยวกับสธิธิที่จะเป็นเจ้าของทรัพย์สิน ในส่วนไพร่สร้างไร่นา
มีหลักฐานเก่าแก่ในประเทศเกี่ยวกับสธิธิเกษตรกรในประเทศไทยอีกประการหนึ่ง คือ ศิลาจารึกสมัยสุโขทัย
1 มีข้อความตอนหนึ่งว่า

"ไพร่ในเมืองสุโขทัยนี้ จึงสร้างป่าหมาก ป่าพลู ทัวเมืองนี้ทุกแห่ง ป่าพรวักก็หลายในเมืองนี้ ป่าลางก็หลาย
ในเมืองนี้ หมากม่วงก็หลายในเมืองนี้ หมากขามก็หลายในเมืองนี้ ใครสร้างได้ไว้แก่มัน..."

ส่วนคำว่า "สธิธิเกษตรกร" (Farmer's Rights) ได้ถูกนำเสนอในองค์การอาหารและเกษตรแห่งสหประชา
(FAO) โดยยอมรับว่า เกษตรกรมีส่วนร่วมอย่างสำคัญในการอนุรักษ์และพัฒนาทรัพยากรพันธุกรรมพืช นอก
นั้น ร่างกฎบัตรสธิธิเกษตรกร (Farmers' Rights Charter) ของสหพันธ์เกษตรกรอินเดียนยังมีเนื้อหาหลัก คือ
เกษตรกรมีหน้าที่และสธิธิในการเลือกวิถีชีวิตของตนและระบบเกษตรกรรม ปกป้องวิถีชีวิตของตน เกษตรกรมีสธิธิ
ทรัพยากรที่เกี่ยวข้อง เช่น ที่ดิน แหล่งน้ำ ความหลากหลายทางชีวภาพ เกษตรกรมีสธิธิในภูมิปัญญาของตน
ผลงานที่สร้างสรรค์ขึ้นจากภูมิปัญญาของตน เกษตรกรมีสธิธิตัดสินใจว่าจะปลูกอะไร อย่างไร เพื่ออะไร
สิทธิเกษตรกรเป็นสธิธิร่วม (Collective Rights) และสธิธิชุมชน (Community Rights) นอกจากนี้ เกษตรกรมีหน้าที่
างความมั่นคงทางอาหาร และความมั่นคงทางสิ่งแวดล้อม ดังนั้นจึงต้องได้รับการรับรองสธิธิในการเลือกระบบ
เกษตรกรรมที่ยั่งยืน เพื่อผลิตอาหารที่มีคุณค่าต่อสุขภาพและสิ่งแวดล้อมได้อย่างยั่งยืน เกษตรกรมีสธิธิปฏิเสธสิ่ง
ชีวิตที่ได้รับการดัดแปลงทางพันธุกรรม (Genetic Modified Organisms-GMOs) และเกษตรกรต้องได้รับผล
ประโยชน์ที่เกิดจากพันธุกรรมและภูมิปัญญาของตนอย่างเต็มที่ และเกษตรกรมีสธิธิได้รับการคุ้มครองจากการ
รบบเจ้าของรัฐหรือบริษัทในการเลือกวิถีการผลิต

ประเทศไทย อินเดีย ฟิลิปปินส์ ได้ร่วมกันร่างกฎหมายคุ้มครองภูมิปัญญาท้องถิ่นในรูปแบบต่างๆ และใน
ขณะเดียวกันนั้น ได้มีการพัฒนาระบบกฎหมายที่ให้การรับรองสธิธิภูมิปัญญาของชุมชนท้องถิ่น ชุมชนพื้นเมือง
และเกษตรกรโดยตรง ซึ่งได้แก่ กฎหมายเกี่ยวกับสธิธิภูมิปัญญาท้องถิ่น (Community Intellectual Right) สธิธิ
เกษตรกร (Farmer's Right) ในทรัพยากรชีวภาพ ซึ่งได้ขยายขอบเขตออกครอบคลุมบริบทในเรื่องต่างๆ ดังนี้ คือ
1) สธิธิในการได้รับการชดเชย เมื่อมีการนำทรัพยากรชีวภาพของชุมชนไปใช้ประโยชน์เพื่อการพาณิชย์ และได้รับ
การสนับสนุนจากกองทุนพันธุกรรม 2) สธิธิในการอนุรักษ์ พัฒนา และใช้ประโยชน์จากพันธุ์พืชโดยไม่ถูกจำกัดโดย
ระบบการให้สิทธิผูกขาด 3) การมีส่วนร่วมในนโยบายและกิจกรรมใดๆ ที่เกี่ยวกับทรัพยากรชีวภาพ โดยเฉพาะ
อย่างยิ่งเกี่ยวกับธนาคารพันธุกรรม และการตรวจสอบความปลอดภัยทางชีวภาพ

แนวคิดกระบวนการเรียนรู้ของเกษตรกร

ไทม์ (Tight, 1996) ได้วิเคราะห์ความสัมพันธ์ของการเรียนรู้ การศึกษา และการฝึกอบรม ไว้ว่า คือ การ
เรียนรู้มีความหมายกว้างขวางครอบคลุมทั้งการศึกษาและการฝึกอบรม เนื่องจากมนุษย์เป็นเวไนยบุคคล ตามนัย
ของพระพุทธศาสนา หมายความว่า มนุษย์มีความสามารถที่จะเรียนรู้ได้และเป็นผู้ที่รับการศึกษาและการฝึกอบรม
ให้พัฒนาขึ้นได้อย่างต่อเนื่อง มนุษย์สามารถเรียนรู้ด้วยตนเอง เพื่อมีชีวิตรอดส่วนหนึ่ง และเรียนรู้ได้โดย
กระบวนการศึกษาและการฝึกอบรมอีกส่วนหนึ่ง (สุนน อมรวิวัฒน์ 2541)

เกษตรกรสามารถเรียนรู้จากประสบการณ์จริงในชีวิตและงานอาชีพ แล้วนำมาทดลองและทำจริงหลาย ๆ ครั้ง จะได้ข้อสรุปบทเรียนเป็นองค์ความรู้ นอกจากนั้นอาจมีการถ่ายทอดสู่ผู้อื่นที่เป็นปัจเจกบุคคลหรือเครือข่าย ซึ่งก่อให้เกิดองค์ความรู้หรือภูมิปัญญาใหม่เพิ่ม จากการศึกษาของ วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ (2540) ยืนยันว่า ความรู้ ภูมิปัญญา ของเกษตรกร และชุมชนท้องถิ่น ไม่ได้รับการพัฒนาอันเนื่องมาจาก บรรษัทข้ามชาติ ได้เข้าไปในรูปแบบที่ต่างกันไป และในขณะที่ระบบการศึกษาของไทยได้ครอบงำ และถ่ายทอดอุดมการณ์บริโภคนิยม พร้อมกับทอดทิ้งองค์ความรู้ และภูมิปัญญาเกษตรกร วัฒนธรรมท้องถิ่น วิถีการผลิตแบบยังชีพ และระบบศีลธรรม ประเพณี นอกจากนั้นระบบการศึกษายังได้ดูดซับทรัพยากรบุคคลเข้าสู่ระบบอุตสาหกรรม ทำให้ชนบทไม่มีการ พัฒนาไปตามบริบทของภาคเกษตรกรรมและท้องถิ่น และในที่สุดก็นำเกษตรกรเข้ากลไกการตลาด (เสน่ห์ จามริก, ยศ สันติสมบัติ, 2536) และแนวทางเกษตรกรรมเพื่อการส่งออกและเป็นเกษตรกรรมพืชเชิงเดี่ยว ที่ทำลาย ทรัพยากรธรรมชาติ ระบบสมดุลทางธรรมชาติ รวมทั้งระบบความสัมพันธ์ทางสังคมของท้องถิ่นด้วย

แนวคิดและความหมายของระบบเกษตรยั่งยืน

ชนวน รัตนวราหะ (2534) ให้ความหมายของเกษตรยั่งยืนว่า เป็นระบบเกษตรกรรมที่รักษาอัตราการผลิต ให้อยู่ในระดับที่ไม่ก่อให้เกิดความเสียหายในระยะยาวติดต่อกันได้ภายใต้สภาพแวดล้อมที่เลวร้ายหรือไม่เหมาะสม ซึ่งอาจจะเกิดขึ้นอยู่เป็นประจำจนเป็นลักษณะประจำของท้องถิ่น เช่นดินเป็นกรด ดินเค็ม พื้นที่น้ำท่วมขังทุกปี เป็นต้น

หรืออีกแนวทางหนึ่ง เกษตรยั่งยืน หมายถึง การเกษตรที่เกื้อกูลทั้งทางด้านเศรษฐกิจ และสังคม ในขณะที่ สามารถรักษา หรือปรับปรุงสภาพแวดล้อมเป็นระบบการเกษตรที่มีกระบวนการผลิตเชิงอนุรักษ์ มีการใช้ ทรัพยากรธรรมชาติและปัจจัยการผลิตอย่างประหยัด (ประทีป วีระพัฒนนิรันดร์, 2536) พรทิพย์ ประทีปวัฒนา นนท์ (2535) จรัส ฉันทลักษณ์ และ ธันวา จิตต์สงวน (2535)

3. การละเมิดสิทธิเกษตรกรไทย

ได้มีการศึกษารวบรวมโดยคณะทำงานรวบรวมข้อเท็จจริง และสภาพปัญหาเกษตรกรในประเทศไทย ภายใต้คณะกรรมการแห่งชาติว่าด้วยการจัดทำนโยบายและแผนปฏิบัติการแม่บทด้านสิทธิมนุษยชนที่แต่งตั้งโดยนายกรัฐมนตรี ในปี พ.ศ.2541 ได้สรุปว่าการละเมิดสิทธิเกษตรกรไทย และปัญหาสำคัญของเกษตรกรอันเนื่องมาจากแนวคิด นโยบาย แผนงาน และโครงการต่างๆ ของรัฐ คือ

3.1 การทำลายความหลากหลายของพันธุ์พืช เทคโนโลยี และระบบภูมิปัญญาพื้นฐาน โดยภาครัฐอาศัย นโยบายการส่งเสริมระบบการเกษตรสมัยใหม่ ให้เกษตรกรนำไปปฏิบัติในพื้นที่เกษตรเดิม เช่นการส่งเสริมไม่ให้ชาวสวนยางพาราในภาคใต้ปลูกพืชชนิดอื่นในสวนยาง จึงจะได้รับการส่งเสริมการทำให้สวนยาง หรือไม่ให้เกษตรกรในภาคเหนือทำการเกษตรแบบไร่หมุนเวียน

3.2 นอกจากนี้แนวนโยบายของรัฐยังทำให้เกิดขึ้นและขยายตัวของการปลูกพืชไร่ อันเป็นพืชเศรษฐกิจ เริ่มจากการปลูกปอเพื่อจำหน่ายและส่งออก ตามด้วยการปลูกมันสำปะหลังในภาคอีสาน ในปี พ.ศ.2511-2523 ทำให้การบุกเบิกพื้นที่ป่าไม้ การชะล้างความอุดมสมบูรณ์ของดิน การลดความชุ่มชื้นในดิน และการเพิ่มขึ้นของภัยพิบัติอันเกิดจากอุทกภัย ต่อมาก็มีการส่งเสริมการปลูกอ้อย ทำให้เกิดการใช้แรงงานคนงานใหญ่ และมีผลให้การผลิตแบบเกษตรผสมผสานได้ลดน้อยถอยลง

3.3 นโยบายพัฒนาการเกษตรของรัฐที่ผลักดันบริการส่งเสริมการเกษตรและการตลาด ให้อยู่ในความรับผิดชอบของภาครัฐกิจเอกชน ส่งผลให้เกิดการผูกขาด ตัดตอนในการผลิตพืช สัตว์หลายชนิด ซึ่งเกษตรกรถูกจำกัดสิทธิในการเลือกระบบการเกษตรที่เหมาะสมกับเงื่อนไขของตนเองและท้องถิ่น

3.4 แนวคิด นโยบาย แผนงานโครงการภายใต้กรอบแนวคิดทุนนิยมเสรี การวางแผนพัฒนาประเทศ นโยบาย NICs โลกาภิวัตน์ได้นำไปสู่การแย่งชิงทรัพยากรธรรมชาติ และการก่อกำจัดสิทธิของเกษตรกรในทรัพย์สิน การรับรู้ข้อมูล การมีส่วนร่วมในการวางแผน และส่งผลให้ชีวิตความเป็นอยู่ของเกษตรกรย่ำแย่เรื่อย ๆ

3.5 กระแสโลกาภิวัตน์ วัฒนธรรมตะวันตก นโยบายการเปิดตลาดเสรี การลงทุนจากต่างประเทศ ไหลเข้าออกได้อย่างเสรี และเข้ามาถือครองทรัพย์สิน (บ้านและที่ดิน) โดยอ้อม ทำให้ทุนต่างชาติเข้ามามีครอบครองธุรกิจไทย ซึ่งมีผลต่อเกษตรกรและคนไทยกลุ่มอื่นๆ

3.6 การขาดแคลนที่ดิน และการเช่าของเกษตรกรไม่ต่ำกว่า 1 ล้านครอบครัว และมากกว่า 6 ล้านคน ของเกษตรกรไม่มีความมั่นคงในการถือครองที่ดิน การถือครองที่ดิน กระจัดกระจายอยู่ในเมืองของคนกลุ่มน้อย และที่ดินซึ่งเหมาะสมกับภาคเกษตรจำนวนมาก ไม่ได้อยู่ในมือของเกษตรกร ซึ่งปัญหาจำนวนมากมาจากการประกาศใช้ประมวลกฎหมายที่ดิน พ.ศ.2497 นโยบายการร่างประกาศพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติ ที่สาธารณประโยชน์ที่ราชพัสดุ โดยไม่มีการสำรวจการถือครองที่ดินของประชาชนอย่างละเอียด

ในส่วนของปัญหาและลักษณะการละเมิดสิทธิเกษตรกร จากการศึกษาคณะทำงานรวบรวมข้อเท็จจริง และสภาพปัญหาเกษตรกรในประเทศไทยระบุไว้ มีลักษณะของการละเมิดสิทธิเกษตรกรในด้านต่างๆ เช่น การประกาศเขตป่า ทับที่ทำกินและที่อยู่อาศัยของเกษตรกร การอพยพโยกย้ายเกษตรกรในพื้นที่ คอก ป่าเขตอนุรักษ์ ภาคเหนือ พื้นที่การก่อสร้างเขื่อนโดยใช้กำลังบังคับ ให้พื้นที่ไม่เหมาะสมกับการทำมาหากินและการหล่อเลี้ยง การละเลยเลือกปฏิบัติต่อเกษตรกร เงินกองทุนเหลือแต่ไม่ช่วยเกษตรกร การลักขโมยภูมิปัญญาพื้นบ้านทางการเกษตร โดยนำไปใช้ประโยชน์ทางการค้า โดยเกษตรกรไม่ได้รับอนุญาต เกษตรกรไม่ได้รับข้อมูลที่ครบถ้วนในการปลูกพืชจากพันธูวิศกรรมในด้านปัญหาผลกระทบสิ่งแวดล้อมต่อระบบนิเวศการเกษตร มีการละเมิดบุกรุกทำลายสัตว์น้ำอย่างรุนแรง โดยการใช้เครื่องมือทำการประมงผิดประเภท และไม่เหมาะสม เช่น การใช้อวนรุน อวนลากในเขตพื้นที่ห่างชายฝั่ง 3,000 เมตร การรุกร้าทำการประมงที่ผิดวิธีของเรือจับสัตว์น้ำบางประเภท เช่น การจับปลากระตัก โดยใช้แสงไฟล่อ และการทำลายทรัพยากรชายฝั่งอื่นๆ เกิดการลดลงของป่าชายเลนในการทำนาเกลือ ผ่าถ่าน การทำลายปะการัง และหญ้าทะเล

จากกรณีการละเมิดสิทธิเกษตรกรที่กล่าวมาแล้วนั้น เป็นการยืนยันได้ว่า เกษตรกรได้ถูกละเมิดสิทธิ ที่อยู่บนฐานของการแย่งชิงฐานทรัพยากรในการผลิตในภาคเกษตรกรรมโดยตรง เช่น กรณีของละเมิดที่ดิน การโยกย้ายเกษตรกรออกจากป่า และอื่นๆ หรือไม่ก็เป็นการละเมิดสิทธิที่เกี่ยวข้องกับวิธีการผลิตด้านเกษตรกรรม เช่น การควบคุมการตัดสินใจ ของเกษตรกรทั้งทางตรงและทางอ้อม ในการเลือกระบบการเกษตร เลือกพันธุ์พืช เลือกการใช้เครื่องมือในการผลิต เป็นต้น ย่อมเป็นการแสดงให้เห็นว่า เกษตรกรไทยไม่ได้มีโอกาสพัฒนาระบบเกษตรกรรมที่สอดคล้องกับกับฐานทรัพยากรที่มีอยู่

สำหรับการต่อสู้เรื่องสิทธิเกษตรกรไทยได้เข้าร่วมในการเรียนร้องต่อผู้ในสิทธิชุมชนในการดูแลจัดการ ปกป้องทรัพยากรธรรมชาติ และภูมิปัญญาท้องถิ่น ตั้งแต่ ช่วงปี 2525 เป็นต้นมา ทั้งนี้เป็นปฏิกิริยาตรงจากความล้มเหลวของการพัฒนาประเทศตามแนวทางความทันสมัย ที่เริ่มมาตั้งแต่แผนพัฒนาเศรษฐกิจ ฉบับที่ 1 (2504) จากผลกระทบที่เกิดขึ้น นำความเดือดร้อนไปทุกหนแห่ง โดยเฉพาะ เกษตรกร ชุมชน ในภาคชนบท

ทรัพยากรธรรมชาติ วัฒนธรรมพื้นบ้านถูกทำลาย ภูมิปัญญาท้องถิ่นหยุดชะงัก จึงทำให้เห็นว่า กระบวนทัศน์ วิธีคิด และองค์ความรู้ ที่เป็นอยู่นั้นไม่ได้สอดคล้องกับบริบทของสังคมไทย โดยความเป็นจริงนั้น ชุมชนท้องถิ่น และเกษตรกรยังมีภูมิปัญญาในการดำรงชีพ ไม่ว่าจะเป็นภูมิปัญญาด้านการเกษตร นิเวศวิทยา การจัดการทรัพยากร การพัฒนาระบบการผลิตในการเกษตรกรรม

การต่อสู้เพื่อรักษาสិทธิเกษตรกรได้มีความรุนแรงขึ้น เมื่อทรัพยากรธรรมชาติได้ถูกทำลายและลดจำนวนลงอย่างมาก สิทธิเกษตรกรในด้านต่างๆได้ถูกละเมิด และละเลยจากชนชั้นปกครอง ในขณะเดียวกัน บรรษัทข้ามชาติ ประเทศมหาอำนาจภายใต้แนวทางตลาดเสรีและบริโภคนิยม ได้ละเมิดและขโมยเอาทรัพย์สินทางปัญญา (เจริญ คัมภีรภาพ, วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ, 2541) องค์ความรู้จากเกษตรกร ชุมชนท้องถิ่นไป โดยรัฐบาลกลางไม่ได้ตระหนักหรือให้ความสำคัญต่อปัญหานี้ และยังไปกว่านั้นรัฐบาลกลางผู้มีนโยบายในการล้มล้างต่อการละเมิดสิทธิเกษตรกรด้วยเช่นกัน

ประเทศไทย อินเดีย ฟิลิปปินส์ ได้ร่วมกันร่างกฎหมายคุ้มครองภูมิปัญญาท้องถิ่นในรูปแบบต่างๆ และในขณะเดียวกันนั้น ได้มีการพัฒนาระบบกฎหมายที่ให้การรับรองสิทธิภูมิปัญญาของชุมชนท้องถิ่น ชุมชนพื้นเมือง และเกษตรกรโดยตรง ซึ่งได้แก่ กฎหมายเกี่ยวกับสิทธิภูมิปัญญาท้องถิ่น (Community Intellectual Right), สิทธิเกษตรกร (Farmer's Right) ในทรัพยากรชีวภาพ ซึ่งได้ขยายขอบเขตออกครอบคลุมบริบทในเรื่องต่างๆ ดังนี้ คือ สิทธิในการได้รับการชดเชย เมื่อมีการนำทรัพยากรชีวภาพของชุมชนไปใช้ประโยชน์เพื่อการพาณิชย์ และได้รับการสนับสนุนจากกองทุนพันธกรรม สิทธิในการอนุรักษ์ พัฒนา และใช้ประโยชน์จากพันธุ์พืชโดยไม่ถูกจำกัดโดยระบบการให้สิทธิผูกขาด และการมีส่วนร่วมในนโยบายและกิจกรรมใดๆ ที่เกี่ยวกับทรัพยากรชีวภาพ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเกี่ยวกับธนาคารพันธุกรรม และการตรวจสอบความปลอดภัยทางชีวภาพ

4. ผลการศึกษาวิจัย

จากการศึกษาวิจัย สามารถสรุปเป็นประเด็นสำคัญๆ ได้ดังนี้

1. ลักษณะและวิถีชุมชนเกษตรกร

จากข้อมูลที่ได้จากการศึกษา พบว่าชุมชนที่ได้ศึกษานั้นมีลักษณะที่แตกต่างกัน เช่น ชุมชนที่มีประวัติศาสตร์ยาวนานกว่า 100 ปี ซึ่งได้แก่ ชุมชนบ้านคลองกระเจง ชุมชนบ้านน้ำหัก ชุมชนบ้านโป่งคำ บ้านหนองปรือ บ้านดงบัง มีเพียงบ้านเดียวที่มีการอพยพมาจากถิ่นฐานอื่น คือบ้านคันธูลี ชุมชนเหล่านี้เป็นชุมชนที่เป็นเกษตรกรที่ทำเกษตรกรรมในพื้นที่แปลงเกษตร มีเพียงบ้านหนองปรือ ที่เป็นเกษตรประมงพื้นบ้านเป็นฐานรายได้ของเกษตรกร

ชุมชนเกษตรเหล่านี้ ได้มีวิถีการเกษตรที่ขึ้นกับฐานทรัพยากรธรรมชาติในเขตภูมิภาคนั้น เช่น ชุมชนบ้านน้ำหัก และบ้านคลองกระเจง เป็นระบบเกษตรกรรมสวนผสมผสาน หรือเรียกว่า สวนสมรม ทั้งสองชุมชนเป็นพื้นที่เกษตรที่ติดริมน้ำและอาศัยแหล่งน้ำนั้นเพื่อการเกษตรและการคมนาคมและบริโภคในอดีต สภาพทรัพยากรยังคงความสมบูรณ์อยู่มาก และระบบเกษตรยังเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิต ชุมชนบ้านโป่งคำเป็นเกษตรผสมผสานร่วมกับการทำนา ซึ่งวิถีการเกษตรจึงขึ้นอยู่กับแหล่งน้ำเพื่อการทำนาประจำปี ส่วนบ้านคันธูลี เกษตรกรต้องอาศัยแหล่งน้ำตามธรรมชาติจากป่าพรุที่มีลักษณะแตกต่างจากแหล่งน้ำอื่น ส่วนบ้านดงบัง ซึ่งเป็นผู้ที่ได้ผลกระทบ

จากการพัฒนากระแสหลัก ดังนั้นเกษตรกรต้องสูญเสียทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นปัจจัยในการผลิตมาช้านาน ซึ่งในขณะนี้เกษตรกรส่วนหนึ่งกำลังฟื้นฟูความสมดุลของธรรมชาติขึ้นมาใหม่โดยระบบเกษตรกรรมยั่งยืน

จากภูมิหลังชุมชน พบว่า 2 ชุมชน ซึ่งได้แก่ บ้านคลองกระเจง กับน้ำหัก ได้รับผลกระทบจากระบบเกษตรกรรมกระแสหลักน้อยกว่าชุมชนกรณีศึกษาอื่น ทั้งนี้เนื่องจาก ทั้งสองชุมชนนั้น อำนาจอธิปไตยเข้าไปไม่ถึง เพราะเคยเป็นเขตทุรกันดาร การเคลื่อนไหวของพรรคคอมมิวนิสต์ และเป็นดินแดนนักเลงมาก่อน จากเงื่อนไขในอดีต กลับเป็นเรื่องที่เกษตรกรพอใจที่รัฐไม่เข้าจัดการเอง ส่วนวิถีชีวิตของชุมชนนั้น ยังขึ้นกับระบบเกษตรกรรมเป็นหลัก เมื่อระบบเกษตรกรรมเป็นอย่างไรวิถีชีวิตของเกษตรกรก็เช่นเดียวกัน

2. ความหมาย “ สิทธิเกษตรกร ” ในทัศนคติของชุมชนเกษตรกร :

จากการระดมความคิดและแลกเปลี่ยนทัศนะระหว่างเกษตรกรในพื้นที่วิจัย พบว่า เกษตรกรได้ให้ความหมายและคำอธิบายของสิทธิเกษตรกรไว้ดังนี้ คือ

สิทธิเกษตรกร ตามแนวคิดและวิถีชีวิตของเกษตรกร ระบุว่า สิทธิเกษตรกร เป็นสิทธิของผู้ประกอบอาชีพเกษตรกร ไม่ต้องการให้ใครมากำหนดหรือจำกัดความคิด ไม่ต้องการให้ใครมาบังคับว่าจะต้องทำอย่างนั้น อย่างนี้ รัฐต้องให้สิทธิเสรีภาพกับเกษตรกรในการประกอบอาชีพ ต้องเข้าใจพื้นฐานความต้องการส่วนใหญ่ของประชาชนว่าคืออะไร มีสิทธิในการเรียกร้องความถูกต้องเป็นธรรม การได้รับรู้ข้อมูลข่าวสาร สิทธิในการกำหนดราคาสินค้าเกษตร สิทธิที่จะพึงมีพึงได้ การได้รับความคุ้มครอง การได้รับสิทธิในการครอบครองที่ดิน การได้ประกอบอาชีพอย่างอิสระ รวมถึงลดถึงการบริหารจัดการชุมชนในการพัฒนาการเกษตร นโยบายรัฐจะต้องไม่ขัดกับความรู้อิทธิบาทของประชา และเกษตรกรเห็นว่า สิทธิเกษตรกรในปัจจุบัน ยังไม่ได้รับสิทธิอย่างเท่าเทียมและยังไม่มีความเป็นธรรม เช่นเดียวกับกลุ่มอาชีพอื่นๆ ทั้งๆที่เกษตรกรเป็นผู้ผลิตอาหารเลี้ยงคนทั้งประเทศ

นอกจากนั้นสิทธิเกษตรกร ก็คือ สิทธิของชุมชนนั่นเอง ที่ชุมชนเกษตรกรพึงมีสิทธิในการดูแลจัดการทรัพยากรที่เป็นปัจจัยพื้นฐานในการผลิต เช่น ดิน น้ำ ป่า อากาศ องค์ความรู้ และภูมิปัญญาที่ใช้ในวิถีการผลิตทางการเกษตร

เกษตรกรสรุปว่า เกษตรกรไทยได้ถูกกลืนรอน “ สิทธิ ” ในรูปแบบต่างๆ กันมาเป็นเวลานานแล้ว ดังปรากฏในรายงานของคณะทำงานรวบรวมข้อเท็จจริง และสภาพปัญหาเกษตรกรในประเทศไทย ดูเหมือนว่าเกษตรกรส่วนใหญ่ยินยอมให้ทั้งรัฐและเอกชน เป็นผู้กระทำมาตลอด แต่ในขณะเดียวกัน เกษตรกรเองไม่ได้ยินยอมหรือยอมจำนนแต่ฝ่ายเดียว จากประวัติศาสตร์ เกษตรกรได้มีการต่อสู้ในหลายรูปแบบแตกต่างกันไป เช่นการเผชิญหน้ากับอำนาจรัฐ เช่นกบฏผีบุญ การประท้วงของสหพันธ์ชาวนาไรชาวนาแห่งประเทศไทย การประท้วงของสมัชชาคนจน ที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน หรือการต่อสู้ในรูปแบบของการนิ่งเฉย ไม่รับ แต่ไม่ได้ตอบก็มี เกษตรกรมีการดำเนินวิถีชีวิตของเกษตรกรไปตามที่ตนต้องการ ส่วนรูปแบบที่เกษตรกรปฏิเสธ แล้วยังหันหลังให้กับแนวทางพัฒนาของรัฐ และรวมถึงอำนาจรัฐในรูปแบบต่างๆ โดยคิดค้นหาทางออกของตนเอง และไม่พึ่งพารัฐอีกต่อไป เช่น การกำหนดเขตป่าชุมชน กำหนดระบบการเกษตรที่ไม่พึ่งพาปัจจัยจากส่วนกลางอีกต่อไป ซึ่งแนวทางนี้กำลังเป็นที่ถกเถียงและเผยแพร่ในหมู่ของเกษตรกรและนักวิชาการ ก็คือ การจัดระบบเกษตรกรรมยั่งยืน

¹ จากเวทีเสวนาในชุมชนบ้านน้ำหัก สุราษฎร์ธานี

3. ความหมายของเกษตรกรรมยั่งยืน ในทัศนะของชุมชนเกษตรกร

ชุมชนเกษตรกรและเกษตรกรตัวอย่างกรณีศึกษา ซึ่งได้มีประสบการณ์และดำเนินกิจกรรมในระบบเกษตรกรรมยั่งยืน ได้เสนอแนวคิด ดังนี้

- ระบบเกษตรกรรม เป็นวิถีชีวิตของเกษตรกร เมื่อเกษตรกรมีระบบการเกษตรเป็นเช่นไร วิถีการผลิตและการดำเนินชีวิตของเกษตรกรก็จะสอดคล้องไปกับระบบเกษตรกรรมนั้นด้วย ดังนั้นเมื่อเกษตรกรมีวิถีการผลิตการเกษตรเป็นไปตามกระแสหลัก เกษตรกรนั้นก็มีการผลิตพืชเชิงเดี่ยว เพื่อแลกเปลี่ยนเป็นเงินตรามาใช้ในระบบตลาดเสรี ที่เป็นกลไกหนึ่งในการส่งเสริมและสนับสนุนเกษตรกระแสหลัก และวิถีชีวิตของเกษตรกรก็จะขึ้นอยู่กับระบบตลาด เร่งรีบเพื่อผลผลิตสูงสุด แต่ถ้าเกษตรกรมีวิถีการผลิตแบบเกษตรยั่งยืน ชุมชนเกษตรกรนั้นก็จะมีวิถีชีวิตในรูปแบบการผลิตแบบพึ่งพาตนเอง
- ระบบเกษตรกรรมยั่งยืน เป็นระบบเกษตรกรรมที่เป็นวิถีชีวิตของเกษตรกรที่มีความสัมพันธ์กับธรรมชาติ และเป็นระบบเกษตรกรรมที่ไม่ได้ทำลายระบบนิเวศ แต่เป็นการเคารพธรรมชาติ ที่มีการใช้ภูมิปัญญาชาวบ้าน ที่ได้มีการปฏิบัติและปรับเปลี่ยนมาแต่ดั้งเดิม และเกิดประโยชน์ทั้งมนุษย์และธรรมชาติ

นอกจากนั้น กระบวนการผลิตในระบบเกษตรกรรมยั่งยืน ยังเป็นกระบวนการเรียนรู้ของเกษตรกรมาแต่ดั้งเดิม โดยที่ฐานคิดมาจากปรัชญาพุทธศาสนา การเกิด “ปัญญา” มาจากการปฏิบัติ ดังนั้นเกษตรกรที่อยู่ในระบบเกษตรกรรมยั่งยืน องค์ความรู้ที่มาจากระบบเกษตรกรรมยั่งยืนนั่นเอง กรณีศึกษาคุณฉนวน แก้วคง ที่ได้ใช้ปรัชญาและแนวคิดของพุทธศาสนามาเป็นหลักในการจัดระบบเกษตรกรรมเชิงพุทธ โดยสามารถอธิบายการดำเนินชีวิตเชิงพุทธกับระบบเกษตรกรรมที่ตนได้ดำเนินการอยู่ได้อย่างชัดเจน เช่นเดียวกับกรณีของชุมชนบ้านน้ำหัก ได้กล่าวถึง วิถีการผลิตในระบบเกษตรกรรมยั่งยืนไว้ว่า ธรรมชาติ คือ “ธรรมะ” ธรรมะ คือ ธรรมชาติ แม้ว่า การทำเกษตรยั่งยืนจะไม่รวยแต่ก็ไม่เดือดร้อน เพราะธรรมชาติให้มาสมดุลแล้ว ดังนั้นการทำเกษตรยั่งยืนจึงเป็น “ดุลยภาพพอดี” ที่ไม่ควรเร่งหรือข่มขืนธรรมชาติมากเกินไป

4. รูปแบบของเกษตรกรรมยั่งยืน

การวิจัย พบว่า จากกรณีศึกษาทั้งชุมชนเกษตรกรรม และเกษตรกรตัวอย่าง จากพื้นที่ต่างๆ นั้น พบว่า เกษตรกรไทยได้มีการพัฒนารูปแบบเกษตรกรรมยั่งยืนไว้หลายรูปแบบ ซึ่งได้แก่

1. **ไร่มุมนเวียน** : เป็นระบบเกษตรกรรมที่เหมาะสมที่สูง และมีฐานทรัพยากรที่เพียงพอในการที่หมุนเวียนในการทำเกษตร ระบบหมุนเวียนเป็นระบบเกษตรดั้งเดิมที่ชุมชนท้องถิ่นได้มีการปฏิบัติกันมานาน และยังคงมีการทำไร่มุมนเวียนอยู่ในเขตภูมินิเวศไหล่เขาในภาคเหนือ
2. **เกษตรผสมผสาน** : เป็นรูปแบบที่เกษตรกรกำลังให้ความสนใจทั้งที่เป็นเทคนิคและแนวคิด เกษตรผสมผสานที่มีทั้งพืชกับพืช พืชกับสัตว์ หรือ พืชกับสัตว์กับสัตว์น้ำ จากการศึกษาพบว่า การทำเกษตรผสมผสานในรูปแบบต่างๆ กันนั้น ขึ้นอยู่กับฐานทรัพยากรและภูมินิเวศเป็นหลัก เช่น สวนผสมผสานที่ติดริมน้ำ ไร่นาสวนผสม ที่เหมาะในที่มีแหล่งน้ำเพื่อการเกษตรเพียงพอ นอกจากนั้นยังมีเกษตรกรรมเชิงพุทธ ที่เป็นเกษตรผสมผสานบนฐานของหลักธรรม

3. **เกษตรธรรมชาติ** เป็นระบบเกษตรที่เน้นการเพาะปลูกดูแลตามสภาพของธรรมชาติ ไม่มีการถากถาง ไม่มีการกำจัดศัตรูพืช แต่เน้นความสมดุล ความเกื้อกูล ของธรรมชาติ เป็นหลัก เกษตรกรรมธรรมชาติมุ่งหวังในการปรับปรุงและการฟื้นฟูฐานทรัพยากรธรรมชาติอย่างแท้จริง

สิทธิเกษตรกรในประเทศไทย

108

เอกสารประกอบการประชุมโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ๙ ภาค

วันที่ ๑๕ - ๑๖ มีนาคม ๒๕๕๕

4. เกษตรอินทรีย์ เป็นระบบเกษตรกรรมที่เน้นการฟื้นฟูฐานทรัพยากรธรรมชาติ ไม่ใช่สารเคมี มีการเพิ่มพูนความสมบูรณ์ของดิน ใช้ปุ๋ยหมัก ปุ๋ยคอก มีการควบคุม กำจัดศัตรูพืชโดยชีวภาพ

5. วนเกษตร เป็นการดำรงอยู่ร่วมกันระหว่างพื้นที่ป่ากับการเกษตร เพื่อความหลากหลายทางชีวภาพ มีการปลูกต้นไม้ในหลายระดับ เพื่อให้เกิดความเกื้อกูลกัน

5. ระบบเกษตรกรรมกับฐานทรัพยากรธรรมชาติ

ในการวิจัย ได้มีการยืนยันว่า ความสัมพันธ์ระหว่างระบบเกษตรกรรมกับฐานทรัพยากรธรรมชาติ และระบบภูมิโนเวคนั้น มีความสัมพันธ์ที่เกี่ยวข้องและพึ่งพาอาศัยกันและกันเป็นอย่างมาก ลักษณะและรูปแบบของระบบเกษตรกรรมจะเป็นอย่างไรก็ขึ้นอยู่กับฐานทรัพยากรธรรมชาติและระบบภูมิโนเวคในที่นั้นๆ และในขณะเดียวกัน การดำรงอยู่ของความสัมพันธ์ของฐานทรัพยากรธรรมชาติและระบบภูมิโนเวคที่มีอยู่เช่นกัน อย่างเช่น พบว่าระบบเกษตรกรรมที่เป็นสวนผสมผสาน มีลักษณะที่ขึ้นต่อภูมิโนเวคที่เป็นลุ่มน้ำ ดินแม่น้ำลำคลอง หรือ มีน้ำเพียงพอสำหรับความจำเป็นในช่วงแรกของการเริ่มระบบเกษตรกรรม เมื่อระบบเกษตรกรรมแบบสวนผสมได้มีการเติบโตและพัฒนาอย่างเต็มที่ สวนผสมนั้นก็ให้ความอุดมสมบูรณ์คืนต่อฐานทรัพยากรนั้นเช่นเดียวกัน ดังนั้นระบบเกษตรกรรมนั้นจะมีลักษณะที่เกื้อกูลและทำลายซึ่งกันและกัน เช่นเดียวกับ ตัวอย่างในกรณีของระบบเกษตรกรรมพืชเชิงเดี่ยวที่เกษตรกรบ้านดงบัง เคยปลูกอ้อย มันสำปะหลัง หรือเกษตรกรที่บ้านโป่งคำ ที่เคยปลูกข้าวโพด ต่างทราบดีว่า ทั้ง มันสำปะหลัง อ้อยและข้าวโพดที่ปลูกกันซ้ำซากติดต่อกันหลายปี สิ่งที่เกิดขึ้นตามมาก็คือ ดินที่เป็นปัจจัยสำคัญสำหรับการเกษตรต้องสูญเสียความอุดมสมบูรณ์ไปอย่างรวดเร็ว เนื่องจากสารเคมี ปุ๋ย และวิธีการปลูกโดยไม่เคยฟื้นฟูดินนั้นเป็นในเวลาต่อมาคือ ผลต่อผลผลิตทั้งอ้อยและข้าวโพด ผลผลิตลดต่ำลงเรื่อยๆ และไม่ได้ผลผลิตเท่าที่ควร

จากกรณีตัวอย่างดังกล่าวแล้ว ได้ยืนยันว่าเกษตรกรและระบบเกษตรกรรมนั้นต้องพึ่งพาฐานทรัพยากรธรรมชาติเป็นอย่างมาก และในขณะเดียวกันฐานทรัพยากรธรรมชาตินั้น จะอยู่ดำรงความสมบูรณ์ต่อไปได้หรือไม่ก็ขึ้นอยู่กับระบบเกษตรกรรมที่เกษตรกรเป็นผู้กำหนด

แต่อย่างไรก็ตาม คงเป็นไปได้ถ้าจะไม่กล่าวถึงข้อจำกัดในการกำหนดรูปแบบและระบบเกษตรกรรมที่เป็นอยู่ เพราะในสภาพความเป็นจริงนั้น เกษตรกรไทยไม่ได้มีอำนาจหรือสิทธิในการตัดสินใจอย่างแท้จริงในการกำหนดระบบเกษตรกรรม แม้ว่าเกษตรกรผู้เป็นเจ้าของฐานทรัพยากรธรรมชาตินั้นก็ตาม

6. กรณีตัวอย่างของกระบวนการเรียนรู้ต่อการละเมิดสิทธิเกษตรกร

จากกรณีศึกษา พบว่า หลายชุมชนต่างมีประสบการณ์ตรงในการต่อสู้กับอำนาจรัฐและเอกชน เพื่อรักษาสิทธิของเกษตรกรในการปกป้องดูแลรักษาฐานทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นปัจจัยหลักในการดำเนินการในระบบเกษตรกรรม เกษตรกร สรุปว่า ในกระบวนการปกป้องและรักษาสิทธิของตนนั้น ถือว่าเป็นกระบวนการเรียนรู้ของเกษตรกรโดยตรง เนื่องจากในกระบวนการรักษาสิทธิเพื่อปกป้องฐานทรัพยากรนั้น เกษตรกรต้องใช้องค์ความรู้ ภูมิปัญญาท้องถิ่น ในการพิสูจน์ถึงการดำรงรักษาฐานทรัพยากรนั้นๆ ให้ได้ เช่น ในกรณีศึกษาของบ้านคันธุลีที่เกษตรกรต้องต่อสู้กับอำนาจรัฐและเอกชน เพื่อปกป้องการรุกรานของเอกชนโดยผ่านนโยบายการพัฒนาท้องถิ่น เพื่อเข้ามาครอบครองป่าพรุ ที่อุดมสมบูรณ์ด้วย น้ำ และ ดินที่มีความเหมาะสมสำหรับการเกษตร หลายครั้งที่รัฐและเอกชนได้ใช้อำนาจมืด ในการคุกคามเกษตรกรที่เป็นแกนนำในการปกป้องดูแลบริเวณป่าพรุนั้น

กลุ่มเกษตรกรบ้านคันธุลี ได้เรียนรู้ร่วมกันในการสร้างเครือข่ายกับองค์กรเกษตรกรต่างๆ เพื่อเรียกร้องให้รัฐได้เห็นถึงสิทธิชุมชนเกษตรกรที่จะดูแลรักษาทรัพยากรธรรมชาติ ตามมาตรา 46 ในรัฐธรรมนูญ 2540 ซึ่งกระบวนการเรียกร้องสิทธิของเกษตรกรนี้ต้องใช้เวลายาวนานมากกว่าเกษตรกรจะบรรลุเป้าหมาย ในการเป็นผู้ดูแลรักษาทรัพยากรนั้น

เช่นเดียวกับกระบวนการเรียกร้องต่อสู้ของประมงพื้นบ้านที่ หนองปรือ เพื่อรักษาชายฝั่งทะเล เพื่อการฟื้นฟูและดำรงไว้ซึ่งทรัพยากรสัตว์น้ำ ชาวประมงพื้นบ้านได้ถูกละเมิดสิทธิโดยประมงพาณิชย์ได้เข้ามาจับปลาด้วยเครื่องมือเทคนิคทันสมัย ซึ่งผลกระทบที่เกิดขึ้น คือ การสูญเสียปลาและสัตว์น้ำทั้งใหญ่และเล็ก ซึ่งยังไม่ถึงเวลาอันควร

ดังที่ทราบกันดีอยู่แล้วว่า ประมงพื้นบ้านภาคใต้มีความเข้มแข็ง ได้มีการรวมตัวเป็นเครือข่าย เพื่อปกป้องรักษาทรัพยากรธรรมชาติชายฝั่งทะเลมาเป็นเวลานานแล้ว แต่กลไกรัฐต่างๆ ทั้งส่วนกลางและท้องถิ่น ก็ยังดำเนินนโยบายการพัฒนาที่มุ่งการทำลายทรัพยากรธรรมชาติ ต่อไป

เกษตรกรเชื่อว่า นโยบายที่ผิดพลาดของรัฐก็จะมีปรากฏและมีการกำหนดนโยบายแบบนี้ต่อไป จนกว่ารัฐจะเปลี่ยนกระบวนทัศน์การพัฒนาจากกระแสหลักมาเป็นการพัฒนาที่ยั่งยืน เพื่อให้สอดคล้องกับสภาพของสังคมไทย และเกษตรกรไทย

7. ปัจจัยเงื่อนไขที่มีอิทธิพลต่อกระบวนทัศน์ในการพัฒนาระบบเกษตรกรรม

- จากการศึกษาพบว่า เกษตรกรไทยได้ถูกกำหนดแนวทางพัฒนาในการจัดระบบการเกษตรตั้งแต่ประเทศไทยได้มีนโยบายแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ 1 เป็นต้นมา เนื่องจากรัฐส่วนกลางได้ตัดสินใจแทนเกษตรกรไทยหรือประชาชนไทยทั้งหมด ที่จะก้าวเข้าสู่ระบบเกษตรกรรมกระแสหลัก โดยเข้าสู่ระบบตลาดโลก โดยมีธนาคารโลก และประเทศตะวันตกเป็นผู้ค้ำประกันในความมั่นใจว่า ประเทศไทยจะก้าวตามทันนานาประเทศ ดังนั้น เมื่อรัฐได้มีพันธกิจร่วมกับตลาดสากล โดยมีบทบาทเป็นผู้ผลิตทั้งวัตถุดิบและสินค้าบริโภค โดยเน้นภาคเกษตรกรรม เช่น ข้าว ปลา อาหารอื่น และวัตถุดิบสำหรับการแปรรูป เช่น ยางพารา ปาล์ม ข้าวโพด และอื่นๆ นั้นหมายความว่า ภาคเกษตรกรรมไทย ที่เคยเป็นวิถีชีวิตของชาวชนบท ที่มีเป้าหมาย คือ การผลิตเพื่อการดำรงชีวิต และเพื่อกินเพื่ออยู่เท่านั้น ต้องมีการเปลี่ยนแปลงเพื่อตอบสนองนโยบายรัฐและพันธกิจกับตลาดสากล จากวิถีผลิตควบคู่กับวิถีชีวิตและธรรมชาติ ต้องเปลี่ยนเป็นผู้ผลิตเพื่อแลกเปลี่ยนเอาเงินจากต่างประเทศเข้ามา เพื่อการซื้อขายและพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน ซึ่งเป็นเครื่องชี้วัดความเจริญในสายตาของประเทศอำนาจและทุนข้ามชาติ จากทัศนะและกระบวนทัศน์เช่นนี้ ทำให้รัฐส่วนกลาง ต้องเร่งถ่ายทอดอุดมการณ์ใหม่กับเกษตรกร เพื่อเร่งการผลิตสู่ตลาดสากลให้ได้

เมื่อเป็นเช่นนั้น รัฐส่วนกลางภายใต้อุดมการณ์ใหม่ เพื่อเพิ่มผลผลิตทางการเกษตร สู่ระบบตลาดโลก จึงเป็นผลให้รัฐบาลได้กำหนดนโยบายอย่างเป็นทางการเป็นรูปธรรม ในการเร่งการพัฒนา โดยไม่ได้คำนึงถึงปัจจัย ผลกระทบที่ตามมา รัฐประสานกับบรรษัทต่างชาติ และธุรกิจเอกชนภายในประเทศ ในการนำเข้าเทคโนโลยีใหม่ วิธีการทันสมัย เข้ามาใช้ในภาคเกษตรกรรม ในขณะที่เดียวกันรัฐก็ถ่ายทอดอุดมการณ์กระแสหลัก ให้กับมันสมองของประเทศ ก็ได้แก่ นักวิชาการด้านต่างๆ โดยเฉพาะนักวิชาการภาคเกษตร ซึ่งในเวลาต่อมาก็คือผู้รับอิทธิพลและอุดมการณ์ตลาดเสรีและการผลิตเชิงเดี่ยวเข้ามาเผยแพร่ ซึ่งประจักษ์ในการก่อตั้งโรงเรียนการเกษตร และนโยบายการขยายการผลิตภาคเกษตรออกไป โดยมีเจ้าหน้าที่ส่งเสริมเป็นผู้รับเอาอุดมการณ์และนโยบายของรัฐ ไปสู่การ

อันเนื่องมาจากรัฐส่วนกลางที่เป็นผู้คุมอำนาจในการจัดการบริหารประเทศไทย โดยกำหนดแนวนโยบาย วิธีการ ไว้เรียบร้อยแล้ว ดังนั้น เกษตรกรซึ่งเป็นเพียงผู้รับคำสั่งทั้งทางตรงและทางอ้อมก็ต้องปฏิบัติตาม ด้วยเชื่อว่า แนวทางกระแสนผลิตเชิงเดียวนี้จะนำพาเกษตรกรไปสู่ชีวิตที่ดีกว่า ดังนั้น เมื่อเกษตรกรส่วนใหญ่ขานรับนโยบาย จึงเหมือนเป็นการยอมรับและปลุกเร้าให้รัฐคิดค้นโครงการใหญ่ๆ เพื่อตอบสนองต่อการผลิตใหม่ รวมถึง การส่งเสริมภาคอุตสาหกรรม ซึ่งมีภาคเกษตรรองรับ ไม่ว่าจะเป็นแรงงาน วัตถุดิบ และอื่นๆ สิ่งเหล่านั้นดูเหมือนว่า จะเป็นทางออกสำหรับประเทศไทย แต่สถานการณ์กลับไม่เป็นเช่นนั้น เพราะในเมืองกรุงเกณฑ์ต่างๆ ไม่ได้ถูกกำหนดจากภายในประเทศ ดังนั้นเมื่อมีการส่งเสริมการเกษตรพืชเชิงเดียว รัฐก็ขานรับจากต่างประเทศเข้ามาส่งเสริมให้เกษตรกรเป็นผู้ผลิต เมื่อผลิตได้เพียงชั่วระยะหนึ่ง ก็มีการเปลี่ยนแปลงโดยได้มีการรับผิดชอบ เช่น การปลูกมันสำปะหลัง ข้าวโพด อ้อย ฯลฯ เมื่อไม่สามารถส่งออกได้ ผลลัพธ์ก็คือ เกษตรกรเองเป็นผู้รับทุกข์และเป็นหนี้ในที่สุด ดังตัวอย่างจากกรณีศึกษา เช่น กรณีของนายชูศักดิ์ หาดหรมจังหวัดน่าน

มากไปกว่านั้น จากกระบวนการพัฒนาดังกล่าว ยังเป็นผลให้ทรัพยากรตามธรรมชาติถูกทำลาย และถูกแย่งชิงกันมากขึ้น เพราะในแนวทางการผลิตเพื่อขายนั้น จะต้องผลิตให้ได้จำนวนมากที่สุด ดังนั้นฐานทรัพยากรธรรมชาติที่เคยเพียงพอ กลับต้องถูกขยายขนาดให้ใหญ่โตมากขึ้น เพราะให้ได้ผลผลิตสูงสุด ระบบเกษตรกรรมดั้งเดิมที่ใช้ที่ดินอย่างสมดุล ได้เปลี่ยนเป็นระบบเกษตรกรรมพืชเชิงเดียวที่ต้องใช้ที่ดินผืนใหญ่ขึ้น น้ำก็ต้องมีปริมาณมากเพียงพอต่อการเกษตรนั้น ดังนั้นระบบเกษตรกรรมพืชเชิงเดียวเพื่อการพาณิชย์ จึงมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงของฐานทรัพยากรธรรมชาติเป็นอย่างมาก ซึ่งปรากฏการณ์เหล่านั้นได้ถูกรวบรวมอยู่ในรายงานการละเมิดสิทธิเกษตรกร โดยคณะทำงานรวบรวมข้อเท็จจริงและสภาพปัญหาเกษตรกรในประเทศไทย

8. กระบวนการเรียนรู้เพื่อพัฒนาระบบเกษตรกรรมไทย

จากแนวคิดกระบวนการเรียนรู้ โดยการถ่ายทอดทางสังคมและแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนผนวกกับข้อมูลที่ได้จากการวิจัยนี้ เป็นการยืนยันว่า ในชุมชนชาวนาและเกษตรกรนั้น ยังมีกระบวนการเรียนรู้ ถ่ายทอดโดยผ่านกระบวนการทางสังคม และวัฒนธรรมชุมชนจนถึงปัจจุบันนี้ ในการศึกษาโดยวิเคราะห์จากบริบทของกระบวนการเรียนรู้เพื่อพัฒนาระบบเกษตรกรรมนี้ พบว่า เกษตรกรได้เรียนรู้และพัฒนาระบบเกษตรกรรมของตน มาจากการถ่ายทอดภูมิปัญญา องค์ความรู้ ทักษะ จากบรรพบุรุษ จากชุมชน จากพ่อแม่ และผู้ต่างๆ โดยการเรียนรู้จากการสังเกต ลงมือปฏิบัติลองผิดลองถูก มาตั้งแต่เยาว์วัย ดังนั้นจึงไม่ต้องกังขาว่าทำไมเกษตรกรจึงทราบว่าจะต้องลงนาเมื่อไร ลงแปลงผักอย่างไร ออกจับปลาकिनไหน ช่วงเวลาใด หรือแม้แต่ว่าจะปลูกต้นไม้อะไรคู่กับต้นไม้ใด สิ่งต่างๆ เหล่านี้ เกษตรกรโดยกำเนิดได้ผ่านกระบวนการขัดเกลาหรือถ่ายทอดทางสังคมมาแต่เด็ก เกษตรกรได้เห็นได้ปฏิบัติตามพ่อแม่ เมื่อต้องออกไปทำไร่นาหรือออกทะเล เมื่อมีอะไรเกิดขึ้น การอธิบายหรือการแก้ปัญหาต่างๆ ก็จะถูกสอน และจัดการในขณะนั้น ดังนั้นเกษตรกรก็จะได้ร่วมในการปฏิบัติการณ์นั้นๆ ด้วย สิ่งต่างๆ เหล่านี้ล้วนเป็นกระบวนการเรียนรู้โดยธรรมชาติ และเป็นวิถีของสังคมชุมชนนั้น นอกจากนั้นสังคมก็จะบอกกล่าว กฎระเบียบต่างๆ ที่ถือเป็นการปฏิบัติกันมาโดยไม่ต้องมีการบังคับ ซึ่งล้วนแต่มีการรับรู้และปฏิบัติกันต่อมา จากกรณีศึกษา พบว่า การที่ “ท้าวจ้ำ” ที่เป็นตัวแทนของ “ผีปูด้า” บอกว่า บริเวณศาลผีปูด้านนั้นไม่ให้บุคคลใดครอบครองเป็นกรรมสิทธิ์ เพราะเป็นที่อยู่ของผีปูด้าซึ่งปกครองชุมชนนั้น จึงเป็นที่รับรู้กันว่าบริเวณนั้นไม่ควรที่จะให้ผู้อื่นครอบครองและเป็นที่รู้กันว่าจะต้องดูแลรักษาปกป้อง เพราะเป็นที่ของชุมชน หรือแม้แต่การไหว้ผีเหมือนฝ่ายที่บ้านโป่งคำ ก็เช่นเดียวกัน เมื่อใกล้ฤดูทำนา เกษตรกรจะต้องมาร่วมกันไหว้ผีเหมือนฝ่าย ใน

ขณะเดียวกันก็เป็นโอกาสให้แก่เมืองฝ่ายได้เข้าถึงกฎระเบียบ และวิธีการในการใช้น้ำร่วมกัน เพราะน้ำเป็นของทุกคน หรือแม้แต่การบูชาแม่พระธรณี ที่บ้านน้ำหัก ก็เป็นการขอบคุณ ที่เกษตรกรได้ใช้ประโยชน์จากที่ดินนั้น ส่วนในการถ่ายทอดองค์ความรู้โดยตรงจากผู้รู้สู่สมาชิก เช่นการดูแลรักษา ดิน น้ำ หรือวิธีการเพาะปลูก ก็มีกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันด้วย เช่น ที่ดินใดเหมาะสมที่จะปลูกอะไร หรือจะใช้สมุนไพรรักษาอะไร ในการป้องกันแมลง สิ่งต่างๆ เหล่านี้ ในชุมชนได้มีการสืบทอดกันมา แม้แต่ตำราต่างๆ ภูมิปัญญาต่างๆ เหล่านี้ยังคงถ่ายทอดกันมา

นอกจากนั้นยังพบว่า ในการถ่ายทอดภูมิปัญญาเพื่อพัฒนาระบบเกษตรนั้น ในอดีตที่ผ่านมาได้ทำกัน โดยผ่านพิธีกรรมต่างๆ ดังกล่าวแล้ว เช่น การเซ่นไหว้ ฝึเมืองฝ่าย การบูชาผีปอบ การแช่ครก-สาก เป็นต้น

แต่เนื่องจากแนวคิดกระแสพัฒนาสมัยใหม่เข้ามาพร้อมกับความรู้ทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ทำให้องค์ความรู้ที่เกษตรกรมีอยู่ถูกลบเลือนและไม่ได้รับการยอมรับในสังคมของเกษตรกรและระดับชาติ ในขณะเดียวกันเกษตรกรก็หลงใหลในแนวทางพัฒนาใหม่ โดยละเลยภูมิปัญญาท้องถิ่น องค์ความรู้ดั้งเดิมไม่ได้รับการยอมรับในสังคม แต่บรรษัทข้ามชาติ ประเทศตะวันตก กลับเข้ามาล้วงลึกเอาภูมิปัญญาท้องถิ่นต่างๆ ไปเป็นของตนเอง และประกาศออกมาว่าเป็นสิทธิบัตรที่ต้องของตน

จากสถานการณ์ที่มีความขัดแย้งและแย่งชิงทรัพยากรธรรมชาติกันอย่างหนัก ภูมิปัญญาท้องถิ่น องค์ความรู้ของเกษตรกร ก็ถูกแย่งชิงไปโดยที่รัฐยังไม่ได้ตระหนักถึงปัญหาที่เกิดขึ้น หรือตระหนักแต่ไม่ได้เห็นประโยชน์แก่เกษตรกรรมเท่าที่ควร หรือปิดหูปิดตา เพื่อผลประโยชน์แก่ส่วนตัวเท่านั้น

9. ปัจจัยเงื่อนไขที่สนับสนุนและเป็นอุปสรรคต่อสิทธิเกษตรกรในการเรียนรู้และการพัฒนาระบบเกษตรกรรม

ดังได้กล่าวแล้วในกระบวนการเรียนรู้ของเกษตรกรไทย การวิจัยพบว่า ปัจจัยที่เป็นอุปสรรคและสนับสนุนต่อสิทธิเกษตรกรนั้น เป็นปัจจัยที่กำหนดกลไกในการสร้างเงื่อนไขให้เป็นการสนับสนุนและเป็นอุปสรรคได้เช่นกัน ในที่นี้จะขอยกกล่าวถึง 3 ปัจจัยหลักด้วยกัน คือ

1. กระบวนทัศน์ของกระแสการพัฒนาเพื่อการพึ่งพา เป็นปัจจัยที่สำคัญมากต่อการกำหนดนโยบายการพัฒนาของประเทศไทย ดังได้กล่าวแล้ว กระบวนทัศน์ที่มุ่งหวังการส่งเสริมการผลิตสูงสุด เพื่อผู้บริโภคนั้น เป็นการทำลายและข่มขืนทรัพยากรธรรมชาติ ดังปรากฏในกรณีต่างๆ เช่น กระบวนทัศน์ของกระแสการพัฒนาเพื่อการพึ่งพาน้ำ ซึ่งมีบรรษัทข้ามชาติ ทุนต่างประเทศ และผู้ได้ประโยชน์โดยตรง ที่คิดค้นวิธีการต่างๆ ที่เข้ามามีอิทธิพลต่ออุดมการณ์ และ แนวคิดของสังคมไทยได้อย่างประสบความสำเร็จ โดยมีรัฐไทยเป็นตัวกลางในการถ่ายทอดแนวคิดนี้
2. วัฒนธรรม วัฒนธรรมที่เกษตรกรมีการพึ่งตนเองและช่วยเหลือกันและกันในระบบการผลิตแบบดั้งเดิม ที่เอาภูมิปัญญา และองค์ความรู้ของเกษตรกรเป็นฐานในการพัฒนา เพื่อการพึ่งตนเอง แต่วัฒนธรรมเก่าเหล่านั้นแทบจะต้องสูญหายไป เมื่อมีกระแสวัฒนธรรมใหม่เข้ามา ในรูปแบบต่างๆ กัน เช่น เทคโนโลยีการสื่อสารต่างๆ ข้อมูลข่าวสาร และค่านิยมใหม่ ที่พึ่งพาระบบตลาด และผูกความสัมพันธ์ทางสังคมโดยระบบกลไกตลาด สิ่งต่างๆ เหล่านี้ต่างเป็นปัจจัยที่มีผลต่อการพัฒนากระบวนการเรียนรู้ของเกษตรกร และการพัฒนาระบบเกษตรกรรมไทยด้วย

10. ประสบการณ์สู่การพัฒนากระบวนการที่ยั่งยืนของเกษตรกรในปัจจุบัน

จากรูปแบบเกษตรกรรมยั่งยืนทั้ง 5 รูปแบบ อาจดูเหมือนว่าจะเป็นรูปแบบที่เด่นชัดและตายตัว แต่ในสถานการณ์จริงนั้น เกษตรกรได้มีการจัดปรับและพัฒนาให้สอดคล้องกับสภาพภูมิณีเวศมากขึ้น ในขณะที่เดียวกันก็มีวัตถุประสงค์ที่หลากหลายกันไป ระบบเกษตรยั่งยืนในทัศนะของเกษตรกรนั้น เป็นทั้งแนวคิดและวิถีการปฏิบัติ แต่ในการปฏิบัติ เกษตรกรได้ใช้ภูมิปัญญาและองค์ความรู้ที่ได้ลองผิดลองถูก และได้สืบทอดกันมานานเป็นแนวทางในการค้นหารูปแบบที่เหมาะสมกับฐานทรัพยากรธรรมชาติและลักษณะภูมิณีเวศด้วย

ในปัจจุบัน ภาคเกษตรกรรมและตัวเกษตรกรเองยังไม่สามารถหลุดไปจากกระแสหลักที่ใช้เงินตราเป็นเครื่องมือในการแสวงหาความสุขจากระบบบริโภคนิยม เกษตรกรยังต้องการเงินตราหรือรายได้ เพื่อแลกเปลี่ยนกับสินค้า บริการต่างๆ ที่ตนเองไม่สามารถผลิตได้เอง จากสถานการณ์เช่นนี้ เกษตรกรตัวอย่างกรณีศึกษาและชุมชนตัวอย่าง ยอมรับว่าตนเองได้ปรับเอาแนวคิดเกษตรกรรมยั่งยืนมาใช้ในการเกษตรเชิงพาณิชย์ด้วย โดยยึดหลัก "ต้องมีกินมีอยู่" และ "ขายให้ได้รายได้ด้วย" จึงจะอยู่ได้ในสภาพสังคมเช่นนี้

ดังได้กล่าวแล้วว่า เกษตรกรและชุมชนเป็นพลวัตและเป็นผู้ที่สามารถจะเปลี่ยนแปลง ตั้งรับ และปรับตัวได้ด้วย ดังนั้น เกษตรกรรมยั่งยืนที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน จึงมีการพัฒนาให้เหมาะสมกับสภาพตามจริง เช่น เกษตรกรที่บ้านคลองกระเจง บ้านน้ำหัก มีการทำสวนผสมผสาน ระบบเกษตรกรรมที่มีความเกื้อกูลกันเองนั้น ทำให้ดินสมบูรณ์ขึ้น ได้ผลผลิตมากขึ้น มีเหลือเพื่อขาย แต่เกษตรกรยังมีความต้องการและความจำเป็นในชีวิตปัจจุบัน เช่น ต้องส่งลูกหลานให้ได้รับการศึกษา ต้องมีภาระทางสังคม เป็นต้น เกษตรกรจึงเห็นว่า พืชเชิงพาณิชย์ ก็ยังมีความจำเป็น และเกษตรกรสามารถปรับปรุงวิธีการจัดการและดูแลที่ดินกว่าเดิมได้ และไม่ได้ปลูกพืชเชิงพาณิชย์เพียงอย่างเดียว เกษตรกรได้แบ่งพื้นที่ส่วนหนึ่งในการปลูกพืชเชิงพาณิชย์ และอีกส่วนหนึ่งเป็นพืชสวนผสม ซึ่งทำให้เกษตรกรมีความมั่นใจ ในสภาพเศรษฐกิจของตน เกษตรกรอธิบายว่า การที่มีสวนผสมผสานเป็นสิ่งที่จำเป็นสำหรับปัจจัยสี่ เมื่อเพียงพอต่อความต้องการของครอบครัวแล้ว จึงขายเอาทุนคืน และเหลือเพื่อสะสมไว้ในยามที่จำเป็น เช่น เกษตรกรต้องการเงินสด ดังนั้นเขาจึงปลูกพืชเชิงเดี่ยว เช่น ยางพารา ปาล์ม ข้าว ไร่อ้อย ผลไม้หลักๆ เพื่อเป็นการเสริมรายได้โดยตรง

แต่เมื่อไรที่ตลาดของพืชเชิงพาณิชย์ตกต่ำ ซื้อมาแพง เกษตรกรยังมีพืชสวนอื่นๆ เพื่อเป็นอาหารและขายได้บ้าง ซึ่งเกษตรกรเห็นว่า แนวทางนี้น่าจะมีประโยชน์ต่อเกษตรกร และในขณะเดียวกัน เกษตรกรก็ได้มีการคิดค้นในการใช้เทคนิควิธีการของเกษตรผสมผสานมาใช้ในแปลงพืชเชิงพาณิชย์ด้วย เช่น ในขณะที่ปลูกยางพารา, ปาล์ม, มะพร้าว, ทุเรียน ฯลฯ เกษตรกรบางคนเลี้ยงสัตว์และได้ปลูกพืชผลไม้แทรกไปด้วย เพื่อใช้ประโยชน์ในที่ดินได้อย่างคุ้มค่า และในขณะเดียวกันเป็นการเกื้อกูลกันไปด้วย คำถามอยู่ที่ว่า เกษตรกรรู้ได้อย่างไร ในการปลูกพืชอื่นผสมไปในแปลงพืชพาณิชย์ และควรเป็นพืชชนิดใด สิ่งต่างๆ เหล่านี้ เกษตรกรเรียนรู้และมีประสบการณ์ตรง จากการใช้ชีวิตในระบบเกษตรกรรมที่ตนทำอยู่ตั้งแต่วัยเด็กจนโต นั่นคือ คำตอบที่ได้จากเกษตรกร

ดังนั้น ในการอธิบายถึง ความเป็นพลวัตของความคิดของเกษตรกรจึงไม่สามารถอธิบาย เพียงแค่รูปแบบของระบบเกษตรกรรมเท่านั้น เพราะเกษตรกรมีเหตุผล มีการใคร่ครวญ และจัดระบบคิดของตนเองได้ เมื่อเกษตรกรมีโอกาสในการตัดสินใจที่จะเลือกหนทางในการพัฒนาระบบเกษตรกรรมและวิถีชีวิตของเกษตรกร ย่อมเป็นการแสดงให้เห็นว่า เกษตรกรใช้ประสบการณ์ที่ล้มเหลวเป็นบทเรียนในการเรียนรู้ เพื่อพัฒนาระบบเกษตรกรรม ให้มีความยั่งยืนมากขึ้น

เกษตรกรส่วนใหญ่ มีทัศนะว่า เกษตรกรที่ผ่านมานั้นเป็นผู้ที่ดูถูกตนเอง เพราะระบบคิดของเกษตรกรที่สอนเสมอว่า วิธีการดั้งเดิมเป็นสิ่งที่ไม่ทันสมัย ใช้การไม่ได้ แต่ความจริงได้พิสูจน์แล้วว่า ภูมิปัญญาที่มีอยู่นั้นเหมาะสมและสอดคล้องกว่า แต่เดี๋ยวนี้เกษตรกรตระหนักดีว่า เขาต้องเอาองค์ความรู้และภูมิปัญญาท้องถิ่นมาใช้เพื่อพัฒนาระบบเกษตรกรรมและวิถีชีวิตของคนให้ได้ และคงจะไม่ยอมให้ประสบการณ์อันล้มเหลวกลับมาอีกในวงจรชีวิต นอกจากนั้น เกษตรกรยังเสนอแนว “ทางสายกลาง” ในการทำและจัดระบบเกษตรกรรมที่เหมาะสมด้วย คือ ไม่ควรทำอะไรอย่างเดียวหรือทำเพื่อหวังผลสูงสุด เพราะในระบบเกษตรกรรมที่ยังต้องใช้ฐานทรัพยากรนั้นจะต้องเคารพและดูแลทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นปัจจัยในวิถีเกษตรกรรมด้วย ไม่อย่างนั้นทรัพยากรธรรมชาติก็คงจะสูญหายและถูกทำลายไป นั่นหมายถึงชีวิตเกษตรกรก็ถึงกาลวิบัติอีกครั้ง

นอกจากนั้นในกรณีศึกษาเกษตรกรตัวอย่างยังพบว่า เกษตรกรซึ่งคุ้นเคยกับการเพาะปลูกพืชเชิงเดี่ยว ที่มีพ่อค้าคนกลางมารับซื้อถึงแปลงเกษตรนั้น ในปัจจุบันระบบเกษตรยั่งยืน ที่ได้ผลผลิตเพียงพอเหลือขาย แต่ไม่ได้มากมายเพื่อส่งตลาด ดังนั้น ผลผลิตที่ได้ เกษตรกรเองจะเป็นผู้นำไปตลาดชุมชน / ท้องถิ่น เพื่อจำหน่ายเป็นรายได้ประจำวัน ซึ่งแตกต่างไปจากระบบเกษตรกรรมเชิงเดี่ยว ที่เกษตรกรไม่ต้องคิดคำนวณใดๆ เพราะเจ้าของธุรกิจ เป็นผู้คิดและวางแผนให้หมด ตั้งแต่การลงทุน เจ้าของกิจการก็เป็นคนคิดกำไร – ต้นทุน และสรุปเป็นเงินให้กับเกษตรกร จากความแตกต่างนี้ทำให้เกษตรกรเรียนรู้ว่า ระบบเกษตรกรรมยั่งยืนได้สอนให้รู้จักการจัดการ ในระบบตลาดชุมชน รู้จักการคิดคำนวณจุดคุ้มทุนสำหรับการเพาะปลูกต่อไปอีกด้วย

ข้อเสนอแนะ

เนื่องจากประเทศไทย เป็นประเทศเกษตรกรรม ซึ่งมีรากเหง้าและวัฒนธรรมทางการเกษตรมาช้านาน จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมีการพัฒนา ส่งเสริม และสนับสนุนการเกษตรไปสู่ความยั่งยืนโดยเร่งด่วน เพราะการเกษตรคือ เสิมียงอาหารของประชากรในประเทศ ต้องเตรียมรับมือกับการเพิ่มขึ้นของประชากร และคุณภาพชีวิตของประชากรในอนาคต จากการศึกษาวิจัย เกษตรกร ชุมชน และผู้เกี่ยวข้องได้เสนอแนะและสรุปเป็นประเด็นดังนี้

1. เสนอข้อมูลให้ทุกคนในสังคมไทยได้ตระหนักในปัญหาวิกฤตของภาคเกษตร อันเป็นฐานอาหารและทรัพยากร โดยการณรงค์และประชาสัมพันธ์ให้แพร่หลายอย่างกว้างขวาง
2. สร้างความเข้าใจให้กับคนในสังคม เรื่องเกษตรยั่งยืนอย่างชัดเจน มีรูปธรรม เพื่อเกิดการยอมรับเห็นทางออกของเกษตรกรรมยั่งยืนในอนาคตที่เป็นจริง
3. นำเสนอผลงานวิจัยเกษตรกรรมยั่งยืนต่อรัฐและสาธารณะ เพื่อให้เข้าใจในองค์ความรู้และข้อเท็จจริงของพื้นที่เกษตรกรรมยั่งยืนในประเทศไทยและต่างประเทศ
4. จัดให้มีการสัมมนาเชิงปฏิบัติการเรื่องเกษตรกรรมยั่งยืนและส่วนที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับเกษตรกรรมยั่งยืน เพื่อกำหนดยุทธศาสตร์และแนวทางที่เป็นจริงจากกลุ่มคนหลากหลายสาขาอาชีพภายในประเทศและให้เป็นมาตรการในระยะยาว
5. จัดให้มีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้เรื่องเกษตรกรรมยั่งยืนอย่างมีชีวิตชีวา เป็นพลวัต ทั้งทางด้านสื่อ การสื่อสาร ข้อมูลข่าวสาร สารสนเทศ แวดวงการศึกษา และการดำเนินงานในพื้นที่
6. กำหนดให้เกษตรกรรมยั่งยืนเป็นวาระแห่งชาติที่สำคัญด้านความมั่นคงทางอาหารในอนาคตของประเทศ
7. ส่งเสริมให้ประชาชนมีส่วนร่วมในกระบวนการจัดการด้านทรัพยากรธรรมชาติและอาชีพการเกษตรที่มี

มิตีครบในลักษณะภูมิโนเวศ ตั้งแต่ป่าต้นน้ำจนจรดทะเล โดยรัฐฟังฟังเสียงประชาชนและสนับสนุนประชาชนอย่างจริงจังและจริงใจ

8. ปรับวิธีคิดและปรับกระบวนการทัศน์ใหม่ในการพัฒนาการเกษตรของประเทศไปสู่เกษตรกรรมยั่งยืน ซึ่งเป็นทางเลือกและคำตอบสุดท้ายของการพัฒนาการเกษตรในยุคนี้และในอนาคต โดยเฉพาะอย่างยิ่งรัฐและกลไกรัฐทั้งหมดรวมทั้งภาคเอกชนที่แสวงกำไร
9. รัฐพึงปรับนโยบายใหม่จากการสั่งการจากส่วนกลางและจากสถานทดลอง ห้องปฏิบัติการ สู่การกำหนดนโยบายและอนาคตจากท้องถิ่นจากเกษตรกรและประชาชนระดับรากหญ้า โครงการขนาดใหญ่ และโครงการที่ส่งผลกระทบต่อวิถีการผลิตของเกษตรกร รัฐต้องฟังเสียงประชาชนและฟังทำประชาพิจารณ์ก่อนที่จะรัฐจะตัดสินใจ ต้องให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วม ปรับนโยบายการเงินการคลังและงบประมาณให้สอดคล้องกับท้องถิ่น
10. รัฐพึงปกป้องผลประโยชน์แก่เกษตรกรจากการเอาเปรียบของธนาคาร สถาบันการเงิน บริษัทเอกชน และบรรษัทข้ามชาติ โดยการออกกฎหมายหรือ พ.ร.บ. ให้ความคุ้มครอง กฎหมายใดที่เอาเปรียบเกษตรกรจะต้องยกเลิก
11. รัฐต้องปรับปรุงแก้ไขกฎหมายและ พ.ร.บ. ที่เชื่อได้ว่าเป็นการลิดรอนสิทธิเกษตรกรและสิทธิชุมชน เช่น พ.ร.บ. ยางพารา พ.ร.บ. น้ำ พ.ร.บ. ป่าชุมชน ตลอดจนกฎหมายและ พ.ร.บ. เกี่ยวกับการครอบครองที่ดิน
12. รัฐต้องปรับวิธีปฏิบัติงานและปรับบทบาทใหม่จากผู้สั่งการ ผู้กำหนดอนาคตใหม่ มิใช่เป็นผู้ชี้นำอีกต่อไป แต่รัฐเป็นเพียงผู้สนับสนุนหรือผู้อำนวยความสะดวกให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนาการเกษตรแนวยั่งยืน และกำหนดกฎกติกาของสังคมเกษตรกรรม ให้สอดคล้องกับวิถีชีวิตวัฒนธรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่น
13. สร้างและคิดค้นนวัตกรรมใหม่ในงานวิจัยตามแนวเกษตรกรรมยั่งยืนสู่เกษตรกรรมที่สร้างความมั่นคงเข้มแข็งในอนาคต บนพื้นฐานวิถีไท และภูมิปัญญาไทย

สิทธิชุมชนและสิทธิเกษตรกรใน ทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่น

ทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นมีความสำคัญและเป็นหลักประกันความอยู่รอดของประเทศกำลังพัฒนาทุกประเทศในโลก เนื่องทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาที่เกี่ยวข้องคือฐานรากของระบบเกษตรกรรม การผลิตอาหาร และยารักษาโรคซึ่งเป็นปัจจัยหลักในการดำรงชีวิตของมนุษย์ในทุกวัฒนธรรม

อย่างไรก็ตามภายใต้การพัฒนาของเทคโนโลยีชีวภาพและการเติบโตของอุตสาหกรรมชีวภาพในปัจจุบัน ทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นในประเทศโลกที่สามได้มีบทบาทมากยิ่งขึ้นในฐานะที่เป็นวัตถุดิบและเป็นฐานสำหรับการวิจัยและพัฒนาในอุตสาหกรรมชีวภาพด้านเกษตรกรรม อาหาร และยา สำหรับบริษัทข้ามชาติและประเทศอุตสาหกรรมไปพร้อมๆกันด้วย

รายงานวิจัยชิ้นหนึ่งของ RAFI/UNDP ระบุว่า 1 ใน 3 ของยานั้นได้มาจากพืชสมุนไพร ซึ่งมียอดขายสูงถึง 43,000 ล้านดอลลาร์ต่อปี(ข้อมูลเมื่อปี 1990)¹เฉพาะในสหรัฐอเมริกาประเทศเดียว ในขณะที่งานวิจัยอีกชิ้นหนึ่งของธนาคารโลกประเมินว่ามูลค่าทางเศรษฐกิจของยาซึ่งได้มาจากพืชนั้นสูงถึง 68,000 ล้านดอลลาร์ต่อปีเฉพาะสหรัฐอเมริกา² โดยที่นอกเหนือจากการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรชีวภาพในรูปของยาแล้ว สหรัฐอเมริกายังได้ใช้ประโยชน์จากทรัพยากรชีวภาพที่ได้มาจากประเทศต่างๆในการเกษตรของตนเป็นจำนวนมาก ตัวอย่างเช่น จากการศึกษาของ RAFI พบว่าพืชเกษตรสี่ชนิดสำคัญคือ ข้าวสาลี ข้าว ข้าวโพด และข้าวบาร์เลย์ ซึ่งพัฒนามาจากฐานพันธุกรรมที่ได้มาจากประเทศกำลังพัฒนานั้น ทำให้สหรัฐอเมริกาได้รับผลตอบแทนทางเศรษฐกิจสูงถึง 40,000 ล้านดอลลาร์

¹ Conserving Indigenous Knowledge: Integrating Two System of Innovation, RAFI/UNDP} 1994.

² Srivastava, Jitendra, et al. "Medicine Plants: An Expanding Role in Development" World Bank Technical Paper No. 320, 1996, p.14-15.

เหรียญสหรัฐต่อปี³ ดังนั้นหากคำนวณเฉพาะอุตสาหกรรมยาและการเกษตรสองอย่าง สหรัฐอเมริกาได้ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจคิดเป็นมูลค่าสูงถึง 100,000 ล้านดอลลาร์ต่อปี

หากคำนวณผลประโยชน์ที่ประเทศอุตสาหกรรมได้ทรัพยากรชีวภาพจากประเทศโลกที่สามไปใช้ในอุตสาหกรรมยา อาหาร เกษตร และเทคโนโลยีชีวภาพสาขาอื่นๆ มูลค่ารวมกันไม่น่าจะต่ำกว่า 300,000 ล้านดอลลาร์สหรัฐต่อปี⁴

ชุมชนท้องถิ่นกับความหลากหลายทางชีวภาพ

ทรัพยากรชีวภาพส่วนใหญ่หรือเกือบทั้งหมดนั้นอยู่ในประเทศโลกที่สาม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในประเทศเขตร้อน และในบริเวณป่าฝน จากการประมาณการของนักวิทยาศาสตร์พบว่า พื้นที่ป่าฝนเขตร้อนของโลกซึ่งมีเนื้อที่ประมาณร้อยละ 7 ของผืนแผ่นดินบนโลกทั้งหมดนั้น แต่กลับมีจำนวนพันธุ์พืชและสัตว์ไม่น้อยกว่า 3 ล้านชนิดจากจำนวนสิ่งมีชีวิตทั้งหมดที่คาดว่าจะมีอยู่ในโลกทั้งหมดประมาณ 5 ล้านชนิดหรือมากกว่านั้น⁵ พื้นที่ป่าฝนเขตร้อนเพียงไม่ถึง 100 ไร่มีจำนวนชนิดของพันธุ์ไม้มากกว่าสหรัฐอเมริกาทั้งประเทศ⁶

ในกรณีประเทศไทยนั้น แม้เรามีพื้นที่เพียง 0.36 ของผืนแผ่นดินของโลกแต่เรากลับมีความหลากหลายของพันธุ์พืชพันธุ์สัตว์นับตั้งแต่ร้อยละ 2.6 - 10 ของโลก โดยที่ความหลากหลายของทรัพยากรชีวภาพนั้นนอกจากปรากฏในระบบนิเวศตามธรรมชาติแล้วยังเกิดขึ้นในไร่นาและป่าเขาที่เกษตรกรและชุมชนท้องถิ่นได้เข้าไปอนุรักษ์ พัฒนา และใช้ประโยชน์ด้วย

ในขณะที่ระบบเกษตรกรรมแผนใหม่และพื้นที่เกษตรกรรมส่วนใหญ่ของประเทศเปลี่ยนเป็นการผลิตตามแนวทางการปฏิวัติเขียวซึ่งทำให้เกิดการสูญหายของทรัพยากรพันธุกรรมไปอย่างรวดเร็ว แต่เกษตรกรและชุมชนท้องถิ่นต่าง ๆ กลับรักษาความหลากหลายทางชีวภาพเอาไว้ได้

ในขณะที่พื้นที่ร้อยละ 50 ของประเทศปลูกข้าวเพียง 5 สายพันธุ์ และพื้นที่ร้อยละ 90 ของประเทศปลูกข้าวเพียง 15 สายพันธุ์⁷ แต่ชุมชนท้องถิ่นและกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ กลับทำเกษตรกรรมที่รักษาความหลากหลายของข้าว และพันธุ์พืชไว้ได้เป็นจำนวนมาก เช่น งานศึกษาของกฤษฎา ที่บ้านน้ำจ้ำ อ.เมือง จ.น่าน ที่พบว่าชาวบ้านน้ำจ้ำสามารถจำแนกชื่อข้าวนาสายพันธุ์พื้นบ้านได้ไม่น้อยกว่า 28 สายพันธุ์ และยังคงเก็บรักษาสายพันธุ์ข้าวไว้ไม่น้อยกว่า 26 สายพันธุ์⁸ ในขณะที่ยานศึกษาของยศ ในกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ในภาคเหนือพบว่ามีการรักษาความหลาก

³ Enclosure of the Mind: Intellectual Monopolies, Rural Advancement Foundation Program, 1998.

⁴ วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ, เอกสารการวิจัยเรื่องใจสลดชีวภาพ สถาบันการแพทย์แผนไทย กระทรวงสาธารณสุข ,2541.

⁵ วิสุทธิ ไบไม้, 2532. "ความหลากหลายทางชีวภาพ" ความหลากหลายทางชีวภาพในประเทศไทย

⁶ RAFI, 1993. Who is Who in Biodiversity. Ottawa.

⁷ วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ, 2535. "ไปให้พันธุ์ปฏิบัติเขียว".

⁸ กฤษฎา บุญชัย, 2540. "พลวัตชุมชนล้านนาในการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพ" วิทยานิพนธ์สังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยศิลปากร

สิทธิชุมชนและสิทธิเกษตรกรในทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่น

เอกสารประกอบการประชุมโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ภาค

วันที่ ๑๕ - ๑๖ มีนาคม ๒๕๔๕

หลายเอาไว้ได้ในระดับสูง เช่นเดียวกับชุมชนเกษตรกรรมในพื้นที่ราบ⁹ และแม้ว่าจะมีการเปลี่ยนแปลงเพราะการเข้ามาของระบบตลาดจากภายนอกแต่กลุ่มชาติพันธุ์จำนวนมากยังคงมีบทบาทในการรักษาและสืบทอดพันธุ์พืชต่าง ๆ เอาไว้ได้¹⁰

การศึกษาพฤษศาสตร์พื้นบ้านของกลุ่มชาติพันธุ์ 5 เผ่า คือ จีนยูนาน, ลีซอ, เมี่ยน, ลาหู่, และอาข่า บนดอยแม่สะลอง อำเภอแม่จัน จังหวัดเชียงราย ของชูศรี และปริทรรศน์ พบว่าแม้จะมีวิถีการดำรงชีวิตจะเปลี่ยนไปเพราะการเข้ามาของระบบตลาด มีสิ่งอำนวยความสะดวก และผลิตภัณฑ์ต่างๆจากภายนอกเข้ามาในหมู่บ้าน แต่กลุ่มชาติพันธุ์ดังกล่าวยังคงรักษาและสืบทอดการใช้ประโยชน์จากพันธุ์พืชต่าง ๆ อยู่ได้ ดังตารางข้างล่าง

จำนวนชนิดของพืชแบ่งกลุ่มตามการใช้ประโยชน์
ศึกษาจากกลุ่มชาติพันธุ์ 5 เผ่า คือ จีนยูนาน, ลีซอ, เมี่ยน, ลาหู่, และอาข่า
ดอยแม่สะลอง อำเภอแม่จัน จังหวัดเชียงราย

การใช้ประโยชน์	จำนวนชนิดของพืช
อาหาร เครื่องดื่ม เครื่องเทศ	189
สมุนไพร	215
เครื่องนุ่งห่ม เครื่องใช้ทำที่อยู่อาศัย	25
สีย้อม และเครื่องประดับ	9
พิธีกรรม และความเชื่อ	12
พืชพิษ และพืชใช้ประโยชน์อื่นๆ	23

ที่มา : ชูศรี ไพโรสนธิ และปริทรรศน์ ไพโรสนธิ, 2542.

"การศึกษาพฤษศาสตร์พื้นบ้านของชนกลุ่มน้อยเผ่าต่างๆบนดอยแม่สะลอง"

บทบาทของชุมชนท้องถิ่นซึ่งได้ทำหน้าที่ในการอนุรักษ์ พัฒนา และสืบทอดความหลากหลายทางชีวภาพ และภูมิปัญญาท้องถิ่นเอง ที่ทำให้เกิดกระแสเรียกร้องให้สังคมโลกและสังคมไทยยอมรับสิทธิของพวกเขาที่เกี่ยวข้องกับทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่น ซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อทั้งเกษตรกรรมชุมชนและสังคมโดยรวม

บริบทของปัญหาทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่น

หลักการของสิทธิเกษตรกรและชุมชนในทรัพยากรชีวภาพนั้น ถูกเสนอขึ้นภายใต้บริบทของปัญหาหลัก 4 ประการคือ

⁹ ยศ สันตสมบัติ, 2542. "ความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน" คณะสังคมศาสตร์ ม.เชียงใหม่

¹⁰ ชูศรี ไพโรสนธิ และปริทรรศน์ ไพโรสนธิ, 2542. การศึกษาพฤษศาสตร์พื้นบ้านของชนกลุ่มน้อยเผ่าต่างๆบนดอยแม่สะลอง. รายงานผลการวิจัยด้านความหลากหลายทางชีวภาพในประเทศไทย โครงการพัฒนาองค์ความรู้และศึกษานโยบายการจัดการทรัพยากรชีวภาพในประเทศไทย.

สิทธิชุมชนและสิทธิเกษตรกรในทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่น

เอกสารประกอบการประชุมโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ๔ ภาค

วันที่ ๑๕ - ๑๖ มีนาคม ๒๕๔๕

ประการแรก รัฐและระบบทุนได้เข้ามาแย่งยึดสิทธิของชุมชนและเกษตรกรที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากร(ที่ดิน ป่าไม้ แหล่งน้ำ และทรัพยากรชีวภาพ)และเกษตรกรรมซึ่งแต่เดิมเคยอยู่ภายใต้อำนาจการตัดสินใจของชุมชนออกไปจากมือของเกษตรกรและชุมชน ความขัดแย้งระหว่างเกษตรกรและชุมชนฝ่ายหนึ่งกับรัฐและนักลงทุนฝ่ายหนึ่งจะรุนแรงมากยิ่งขึ้นเป็นลำดับ

ประการที่สอง บรรษัทข้ามชาติและสถาบันวิจัยจากประเทศอุตสาหกรรมได้เข้ามาแสวงหาผลประโยชน์จากการใช้ทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นจากประเทศโลกที่สามมากยิ่งขึ้น และโดยวิธีการที่ซับซ้อนเพื่อรองรับการเติบโตของเทคโนโลยีชีวภาพและอุตสาหกรรมชีวภาพ

ประการที่สาม องค์การการค้าโลกและองค์การระหว่างประเทศที่เกี่ยวข้องกับการวางกฎเกณฑ์และกติกากิจเกี่ยวกับการค้าและอุตสาหกรรมเช่น WIPO (World Intellectual Property Organization) และ UPOV (Union for the Protection of New Varieties of Plants) เป็นต้นได้เข้ามาผลักดันให้ประเทศไทยและประเทศกำลังพัฒนาทั้งหลายต้องสร้างระบบทรัพย์สินทางปัญญาที่วางอยู่บนรากฐานวิธีคิดแบบพหุวัฒนธรรม และเน้นส่งเสริมผลประโยชน์ของบรรษัทขนาดใหญ่ ยิ่งกว่าจะเคารพความคิดของชุมชนท้องถิ่น เกษตรกร และประชาชนส่วนใหญ่ในโลก

ประการที่สี่ คือการเข้ามาของสิ่งมีชีวิตแปลงพันธุกรรมและผลิตภัณฑ์แปลงพันธุกรรมจากประเทศอุตสาหกรรมเข้ามาภายในประเทศอย่างรวดเร็วจนยากที่เราจะรับมือได้ทัน การหลั่งไหลเข้ามาของผลผลิตจากเทคโนโลยีชีวภาพดังกล่าวจะสร้างการเปลี่ยนแปลงให้เกิดขึ้นกับระบบเกษตรกรรม การผลิตอาหาร รวมทั้งยารักษาโรคต่างๆ อย่างขนานใหญ่อย่างที่เรา

ความขัดแย้งเกี่ยวกับสิทธิของชุมชนท้องถิ่นในเรื่องดังกล่าวมีอยู่ในหลากหลายระดับ ทั้งได้แก่การขัดแย้งระหว่างสิทธิในการบริหารจัดการทรัพยากรของชุมชนท้องถิ่นกับรัฐซึ่งรวมศูนย์อำนาจการบริหารจัดการเอาไว้มาอย่างยาวนาน และความขัดแย้งระหว่างชุมชนท้องถิ่นโดยรวมกับบรรษัทขนาดใหญ่และประเทศอุตสาหกรรมซึ่งต้องการเข้าถึงการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่น ทั้งนี้โดยจะเห็นภาพสะท้อนในเรื่องดังกล่าวทั้งในระดับประเทศและระดับระหว่างประเทศ

ความเคลื่อนไหวและการเรียกร้องสิทธิเกษตรกรและชุมชนท้องถิ่นในระดับระหว่างประเทศ

ข้อตกลงระหว่างประเทศที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับเรื่องสิทธิเกษตรกรและชุมชนท้องถิ่นนั้นเกิดขึ้นในเวทีขององค์การอาหารและเกษตรแห่งสหประชาชาติ(FAO) และในอนุสัญญาว่าด้วยความหลากหลายทางชีวภาพซึ่งเริ่มต้นมาจากโครงการว่าด้วยสิ่งแวดล้อมของสหประชาชาติ (UNEP)

อย่างไรก็ตามก่อนข้อตกลงหลักสองข้อตกลงนั้นได้มีความเคลื่อนไหวในการเรียกร้องสิทธิของชุมชนท้องถิ่นในเวทีอื่นๆภายใต้องค์การสหประชาชาติด้วย เช่น คำประกาศว่าด้วยสิทธิชนพื้นเมือง ใน คณะทำงานว่าด้วยพลเมืองที่เป็นชนพื้นเมือง (Working Group on Indigenous Populations) ซึ่งเริ่มต้นขึ้นเมื่อปี 1982 โดยสภาเศรษฐกิจและสังคมแห่งสหประชาชาติ (ECOSOC) คำประกาศว่าด้วยสิทธิชนพื้นเมืองซึ่งใช้เวลาจัดทำนานร่วมทศวรรษได้แล้วเสร็จเมื่อปี 1993 โดยมีสาระสำคัญครอบคลุมในประเด็นต่างๆ ที่สำคัญหลายประการ เช่น สิทธิในการควบคุมการเข้าถึง และการเป็นเจ้าของในพืช สัตว์ และแร่ธาตุ ที่เกี่ยวกับข้อกีดกันการดำเนินชีวิต ตลอดจนการสืบสานวิถีแห่งวัฒนธรรมของตนเอง สิทธิในการเป็นเจ้าของ พัฒนา และควบคุมการใช้ประโยชน์จากที่ดิน ดินแดน อากาศ น้ำ ชายฝั่ง พรรณพฤษชาติ พรรณสัตว์ชาติ และทรัพยากรอื่นที่ได้ครอบครองหรือใช้ประโยชน์ สิทธิที่จะได้รับการคุ้มครอง

ในเรื่องที่เกี่ยวกับวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี พันธุ์พืช การรักษาสภาพ ศิลปะ การขับร้อง การแสดง ลายผ้า ลายเขียน หัตถกรรม และอื่นๆ สิทธิในการได้รับการแจ้งให้ทราบล่วงหน้า เป็นต้น¹¹

สิทธิเกษตรกร ใน สัตยابันระหว่างประเทศว่าด้วยทรัพยากรพันธุกรรม ภายใต้องค์การอาหารและเกษตรแห่งสหประชาชาติ

ช่วงปลายทศวรรษ 1970 ประเทศลาตินอเมริกาหลายประเทศ เช่น เม็กซิโก และคิวบา เป็นต้น ได้เรียกร้องให้มีการจัดระเบียบและให้มีข้อตกลงเกี่ยวกับการแลกเปลี่ยนทรัพยากรพันธุกรรมขึ้น¹² ข้อเสนอของประเทศในลาตินอเมริกาดังกล่าวทำให้ประเทศเกษตรกรรมทั้งหลายได้หันมาพิจารณาปัญหาเรื่องพันธุกรรมอย่างจริงจังเป็นครั้งแรก จนในที่สุดองค์การอาหารและเกษตรแห่งสหประชาชาติ ได้หยิบยกเรื่องนี้ขึ้นมาพิจารณาเมื่อปี 1983 และได้จัดให้มีการประชุมดังกล่าวติดต่อกันเรื่อยมาในทุกๆ 2 ปี ภายใต้ชื่อ "คณะกรรมการว่าด้วยทรัพยากรพันธุกรรมพืช (Commission on Plant Genetic Resources)"

หลังจากประชุมกันหลายครั้ง ในที่สุด CPGR ได้บรรลุข้อตกลง โดยประเทศต่างๆที่เป็นสมาชิกส่วนใหญ่ได้ตกลงลงนามรับรองใน "สัตยابันระหว่างประเทศว่าด้วยทรัพยากรพันธุกรรม" (International Undertaking on Plant Genetic Resources: IUPGR) เมื่อปี 1989 ทั้งนี้โดยครอบคลุมหลักการเรื่อง "สิทธิเกษตรกร" เพื่อให้ทุกฝ่ายได้ตระหนักและยอมรับต่อบทบาทของเกษตรกรที่มีต่อการอนุรักษ์ พัฒนา และใช้ประโยชน์จากทรัพยากรพันธุกรรม ทั้งนี้ได้มีการลงนามของประเทศต่างๆ มากกว่าหนึ่งร้อยประเทศทั่วโลก

สิทธิเกษตรกรในความหมายของ FAO คือ "สิทธินับตั้งแต่อดีต ปัจจุบัน และอนาคต ของเกษตรกรซึ่งได้อนุรักษ์ ปรับปรุง และใช้ประโยชน์จากทรัพยากรพันธุกรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งเกษตรกรซึ่งได้อาศัยอยู่ในศูนย์กลางแหล่งกำเนิด¹³ และศูนย์กลางการกระจายพันธุ์¹⁴" โดยเพื่อให้ข้อตกลงดังกล่าวดำเนินไปได้ ได้มีการเสนอให้มีการจัดตั้งสิ่งที่เรียกว่า "กองทุนพันธุ์พืช" เพื่อสนับสนุนบทบาทของเกษตรกรในการอนุรักษ์ พัฒนา และใช้ประโยชน์จากพันธุ์พืช อย่างไรก็ตามในทางปฏิบัติ องค์การอาหารและเกษตรแห่งสหประชาชาติไม่อาจบรรลุเจตนาดังกล่าวได้

¹¹ Posey, A. Darrell, 1996. "Traditional Resource Rights: International Instruments for Protection and Compensation for Indigenous Peoples and Local Communities", IUCN.

¹² อ่านรายละเอียดในเรื่องนี้ได้จาก Development Dialogue ฉบับ Law of the Seed

¹³ ประเทศที่เป็นศูนย์กลางแหล่งกำเนิด (country of origin) หมายถึง ประเทศที่เป็นผู้ครอบครองทรัพยากรพันธุกรรมที่ถูกเก็บรักษาไว้ในสภาพตามธรรมชาติ (in situ conservation) ในทางประวัติศาสตร์หมายถึงประเทศที่เป็นต้นตอแหล่งกำเนิดของของทรัพยากรพันธุกรรมนั้นๆ อย่างไรก็ตามตามกฎหมายแล้วประเทศที่เป็นศูนย์กลางแหล่งกำเนิดไม่จำเป็นต้องหมายถึงประเทศที่ต้นกำเนิดเท่านั้นแต่ยังหมายถึงประเทศซึ่งมีความหลากหลายของพันธุกรรมนั้นๆในปัจจุบันได้ด้วย (Martin A. Girsberger, 1999)

¹⁴ ศูนย์กลางการกระจายพันธุ์ (Centers of Diversity) หรือที่เรียกกันว่า Vavilov Centers เป็นบริเวณที่มีความหลากหลายทางชีวภาพปรากฏอยู่ในระดับสูง โดยทั่วไปแล้วหมายถึงบริเวณทางภูมิศาสตร์เมื่อเกษตรกรในยุค Neolithic ได้คัดเลือกพืชเกษตรต่างๆเพื่อเพาะปลูกในยุคนั้น อย่างน้อยมี 40 ประเทศที่ตั้งอยู่ในบริเวณที่เป็นศูนย์กลางการกระจายพันธุ์ดังกล่าว (Edward O. Wilson, 1992)

เนื่องจากขาดการสร้างกลไกต่าง ๆ เพื่อดำเนินการให้มีการตอบสนองต่อเกษตรกร และขาดการสนับสนุนเงินทุนจากผู้ที่เกี่ยวข้อง¹⁵

อย่างไรก็ตามข้ออ่อนสำคัญของข้อตกลงนี้คือการบรรจุหลักการที่ว่า ทรัพยากรชีวภาพเป็น "สมบัติร่วมของมวลมนุษยชาติ (Common Heritage of Mankind)" รวมเอาไว้ด้วย ทำให้ข้อตกลงนี้ไม่ได้รับการยอมรับเท่าที่ควรในหมู่ประเทศกำลังพัฒนาและในปีเดียวกับที่อนุสัญญาว่าด้วยความหลากหลายทางชีวภาพเริ่มบังคับใช้ (ปี 2536) ได้มีความเคลื่อนไหวขององค์กรพัฒนาเอกชน และประเทศโลกที่สามให้มีการแก้ไขสัตยาบันระหว่างประเทศว่าด้วยทรัพยากรพันธุกรรม ซึ่งเป็นข้อตกลงไม่ผูกพัน (non-binding) โดยให้แก้ไขหลักการที่ว่า ทรัพยากรพันธุกรรมเป็นสมบัติร่วมของมวลมนุษยชาติเสียใหม่โดยให้สอดคล้องกับหลักอธิปไตยของแต่ละประเทศซึ่งวางเอาไว้ในอนุสัญญาว่าด้วยความหลากหลายทางชีวภาพ ทำให้ความหมายของคำว่า "เกษตรกร" ซึ่งปรากฏในข้อตกลงครอบคลุมกว้างขวางมากยิ่งขึ้น โดยครอบคลุมถึง ชาวประมงพื้นบ้าน กลุ่มชนพื้นเมืองในรูปแบบต่างๆ ดังที่อนุสัญญาว่าด้วยความหลากหลายทางชีวภาพได้ให้ความหมายครอบคลุมกว้างขวางกว่า โดยใช้คำว่า " สัตว์ชนพื้นเมือง และชุมชนท้องถิ่น" เป็นต้น โดยขณะนี้กระบวนการต่อรองและแลกเปลี่ยนในเวทีขององค์การอาหารและเกษตรแห่งสหประชาชาติยังคงดำเนินต่อไป โดยมีการเปลี่ยนชื่อคณะกรรมการว่าด้วยทรัพยากรพันธุกรรมพืช เป็น คณะกรรมการว่าด้วยทรัพยากรพันธุกรรมเกี่ยวกับอาหารและการเกษตร (The Commission on Genetic Resources for Food and Agriculture) ทั้งนี้เพื่อให้กรอบการตกลงระหว่างประเทศในเรื่องนี้ครอบคลุมเรื่องพันธุ์พืช สัตว์ และสิ่งมีชีวิตอื่นๆ ด้วย

สิทธิชนพื้นเมือง และชุมชนท้องถิ่น ในอนุสัญญาว่าด้วยความหลากหลายทางชีวภาพ (Convention on Biological Diversity)

อนุสัญญานี้มีผลบังคับใช้แล้วเมื่อวันที่ 29 มิถุนายน 2536 ภายหลังจากที่มีประเทศต่างๆ ให้สัตยาบัน ครบ 30 ประเทศ¹⁶ เนื้อหาในอนุสัญญานี้มีได้เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์เท่านั้น หากแต่ได้กล่าวถึงการใช้ประโยชน์ไปพร้อมๆ กันด้วย สารสำคัญของอนุสัญญาว่าด้วยความหลากหลายทางชีวภาพคือ อนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพ, เอื้ออำนวยให้มีการเข้าถึงและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรชีวภาพ และให้มีการแบ่งปันผลประโยชน์อย่างเท่าเทียมระหว่างผู้ที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์และผู้ใช้ประโยชน์จากความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่น

ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับสิทธิในทรัพยากรชีวภาพนั้น อนุสัญญาได้ให้ความสำคัญแก่ชุมชนท้องถิ่นระดับหนึ่ง โดยในมาตราที่ 8 จ ในอนุสัญญานี้ได้ระบุว่า

1) ให้ประเทศภาคี เคารพ ส่งเสริม และสร้างไว้ซึ่งภูมิปัญญา ประดิษฐ์กรรม และการปฏิบัติของชุมชนท้องถิ่น/พื้นเมือง โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่เกี่ยวข้องกับชีวิตประจำวันอันสัมพันธ์กับการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากทรัพยากรชีวภาพอย่างยั่งยืน

2) ให้ประเทศภาคีสันับสนุนให้มีการเผยแพร่ภูมิปัญญา ประดิษฐ์กรรมและการปฏิบัติดังกล่าวไปใช้อย่างกว้างขวาง โดยได้รับความเห็นชอบของผู้ทรงสิทธิในภูมิปัญญาดังกล่าว

¹⁵ อ่าน Enclosure of the Mind หน้า 50

¹⁶ ขณะนี้ประเทศไทยยังไม่ได้ให้สัตยาบัน เนื่องจากคำคัดค้านขององค์กรพัฒนาเอกชนและนักวิชาการบางส่วนที่ต้องการให้การให้สัตยาบันนั้นผ่านการพิจารณาของรัฐสภา และต้องการให้มีกฎหมายภายในเพื่อคุ้มครองทรัพยากรชีวภาพเสียก่อน

3) ให้ประเทศภาคีสถิตเสริมการแบ่งปันผลประโยชน์ที่ได้จากการใช้ภูมิปัญญา ประดิษฐ์กรรม และการปฏิบัติ นั้นๆ อย่างเท่าเทียมกัน¹⁷

ด้วยเหตุที่อนุสัญญาที่ร่างขึ้นเพื่อประนีประนอมระหว่างประเทศโลกที่สามซึ่งเป็นเจ้าของทรัพยากร และ ประเทศอุตสาหกรรมซึ่งเป็นเจ้าของเทคโนโลยีชีวภาพ ทำให้เนื้อหาของอนุสัญญาประกอบไปด้วยข้อความที่ต้อง อาศัยการตีความ มีทั้งส่วนที่ยอมรับสิทธิของชุมชนท้องถิ่นและส่วนที่ยอมรับสิทธิทางปัญญาของประเทศอุตสาหกรรม¹⁸ และส่งผลให้เกิดการเจรจาต่อรองใน "พิธีสาร" ซึ่งเกี่ยวข้องกับบางประเด็นเป็นการเฉพาะด้วย เช่น พิธีสารว่า ด้วยความปลอดภัยทางชีวภาพ (Biosafety Protocol) และรวมทำให้เกิดการเคลื่อนไหวในเรื่องอื่นๆที่เกี่ยวข้องเป็น การเฉพาะด้วย¹⁹

อย่างไรก็ตามบรรยากาการถกเถียงและการเจรจาต่อรองระหว่างกลุ่มต่างๆในอนุสัญญาว่าด้วยความ หลากหลายทางชีวภาพ ได้ส่งผลให้เกิดการอภิปรายในเรื่องดังกล่าวภายในประเทศไทยอย่างกว้างขวางด้วย และนี่ อาจเป็นส่วนที่ดีที่สุดที่อนุสัญญานี้มีคุณค่าต่อกระบวนการให้การรับรองสิทธิเกษตรกรและชุมชนในประเทศไทย

สิทธิในทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นในสังคมไทย

เท่าที่ผ่านมาประเด็นเกี่ยวกับสิทธิในทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นประเด็นที่ยังไม่ได้ถูกหยิบ ยกมาพิจารณาอย่างจริงจังในสังคมไทย

แม้เมื่อรัฐได้รับอำนาจการจัดการป่าไม้และที่ดินเข้ามาอยู่ในมือของรัฐในสมัยการปฏิรูปและวางโครงสร้าง การบริหารแผ่นดินในสมัยรัชกาลที่ 5 แต่จนถึงปัจจุบัน สิทธิในทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาของท้องถิ่นก็หาได้ อยู่ในมือของรัฐไม่ รัฐอาจอ้างกรรมสิทธิ์เหนือไม้สักและไม้มีค่าต่างๆแต่รัฐมิได้อ้างสิทธิเหนือ "พันธุ์กรรม" ของไม้สัก กระทั่งเมื่อมีการออกกฎหมายป่าไม้หลายฉบับ เช่น พระราชบัญญัติป่าสงวนแห่งชาติ ซึ่งอ้างสิทธิในป่าสงวนทั้งหมด ไม่ว่าจะเป็นต้นไม้ สัตว์ป่า ดิน หิน และแร่ธาตุทั้งหมดที่อยู่ในเขตป่าสงวน แต่รัฐก็หาได้อ้างสิทธิเหนือพันธุ์กรรมของ สิ่งมีชีวิตในป่านั้นไม่ ทั้งนี้เนื่องจากการอ้างสิทธิเหนือพันธุ์กรรมหมายถึงการอ้างสิทธิความเป็นเจ้าของเหนือ "ความสามารถในการถ่ายทอดและกำหนดลักษณะต่างๆของสิ่งมีชีวิต" ยกตัวอย่างเช่น ชาวบ้านที่เข้าไปจับหรือล่าไก่ป่าใน เขตป่าสงวนแห่งชาติย่อมมีความผิด แต่หากชาวบ้านเอาไก่ป่าเข้าไปผสมพันธุ์กับไก่ป่าในป่าสงวน แล้วได้ไก่พันธุ์ ใหม่ที่หากินได้เองและบินได้เหมือนนก รัฐก็มิได้อ้างสิทธิเหนือความสามารถในการถ่ายทอดและกำหนดลักษณะของ ไก่ป่าแต่อย่างใด

¹⁷ สำนักนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อม กระทรวงวิทยาศาสตร์เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม, 2539. คำอธิบายเบื้องต้น อนุสัญญาว่าด้วยความหลากหลายทางชีวภาพ : คติระดับโลกและทำในระดับประเทศ

¹⁸ กอบกุล رایชนะคร,ไม่ระบุพ.ศ.ที่พิมพ์. ประเทศไทยกับอนุสัญญาความหลากหลายทางชีวภาพ, เอกสารทางวิชาการของสถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย (TDRI)

¹⁹ เช่นขณะนี้ UNCTAD ได้พยายามผลักดันให้มีการคุ้มครองภูมิปัญญาท้องถิ่น โดยได้จัดให้มีการประชุมระหว่าง ประเทศ เชิญองค์การต่างๆที่เกี่ยวข้องเช่น WIPO, CBD, UPOV, WHO และตัวแทนจากประเทศต่างๆเข้าร่วมโดย ประชุมผู้เชี่ยวชาญเรื่อง " Systems and National Experiences for Protecting Traditional Knowledge, Innovations and Practices เมื่อ 30 ตุลาคม - 2 พฤศจิกายน 2000 ที่ประเทศสวิตเซอร์แลนด์

สาเหตุสำคัญที่ทำให้ประเทศกำลังพัฒนาต่าง ๆ ได้ให้ความสนใจเกี่ยวกับการพัฒนาและรับรองสิทธินั้น จึงเกิดขึ้นจากการที่บรรษัทข้ามชาติและประเทศอุตสาหกรรมได้เข้ามาใช้ประโยชน์จากทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นจากประเทศกำลังพัฒนา และพร้อม ๆ กันนั้นได้ผลักดันระบบกฎหมายทรัพย์สินทางปัญญาเป็นเครื่องมือในการผูกขาดทรัพยากรพันธุกรรมที่อยู่ในความครอบครองของตน นั้นเอง

หลักการที่ว่า “ทรัพยากรชีวภาพเป็นสมบัติของมวลมนุษยชาติ” จึงถูกตั้งคำถาม และเป็นที่มาของความพยายามของหลายฝ่ายที่จะพัฒนากฎเกณฑ์และกฎหมายเพื่อรับรองสิทธิของเกษตรกรและชุมชนท้องถิ่นเกี่ยวกับทรัพยากรชีวภาพ เพื่อถ่วงดุลย์กับการผลักดันสิทธิในทรัพย์สินทางปัญญาของบรรดาอุตสาหกรรมทั้งหลาย

ผู้ถือสิทธิในทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่น

หากพิจารณาบริบทของปัญหาและเจตนารมณ์ในการพัฒนาหลักการเกี่ยวกับสิทธิเกษตรกรและชุมชนดังกล่าวข้างต้น “ผู้ถือสิทธิ” ในทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นครอบคลุมความหมายของเกษตรกรและชุมชนดังนี้

1. ชุมชนท้องถิ่น (Local community)

ความหมายของ “ชุมชนท้องถิ่น” ครอบคลุมถึงชุมชนท้องถิ่นทั้งหมดที่มีวิถีชีวิต²⁰ เกี่ยวข้องกับความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญา ซึ่งต้องหมายความรวมถึงชุมชนพื้นเมืองหรือกลุ่มชาติพันธุ์ (Indigenous Peoples) ต่าง ๆ ด้วย

การให้สิทธิแก่ชุมชนท้องถิ่นทั้งที่เป็นชุมชนท้องถิ่นทั่วไปและกลุ่มชาติพันธุ์เป็นไปโดยเหตุผลเชิงประจักษ์ที่ชุมชนท้องถิ่นเหล่านี้ได้มีบทบาทสำคัญยิ่งกว่ากลุ่มชนอื่น ๆ ในสังคมในการอนุรักษ์ พัฒนา และสืบทอดการใช้ประโยชน์ทรัพยากรชีวภาพ และการดำเนินการเช่นนี้เป็นกระแสที่เกิดขึ้นพร้อมกันทั่วโลกด้วย

ในบริบทของสังคมไทย การยอมรับสิทธิของเกษตรกรและชุมชนท้องถิ่นในทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นนั้นดูเหมือนไม่มีปัญหามากนัก เนื่องจากหลายฝ่ายตระหนักถึงบทบาทของชุมชนเกษตรกรไทยในอดีตได้อนุรักษ์และพัฒนาพันธุ์พืชสำคัญ ๆ เช่น ข้าวหอมมะลิ ทุเรียนหมอนทอง เป็นต้น แต่เมื่อต้องการขยายการคุ้มครองสิทธินั้นไปสู่กลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ที่อาศัยร่วมอยู่ในผืนแผ่นดินไทยมายาวนานนั้นมักมีข้อโต้แย้งจากบางฝ่าย

ตัวอย่างของวิวาทะซึ่งเกิดขึ้นระหว่างปี 2539-2541 คือกรณีการผลักดันกฎหมายป่าชุมชนและกฎหมายคุ้มครองพันธุ์พืช พ.ศ.2542²¹ โดยรัฐมนตรีที่มีบทบาทในการดูแลกฎหมายนี้ไม่เห็นด้วยที่จะรวมเกษตรกร ชุมชนและกลุ่มชาติพันธุ์ที่มีภูมิปัญญาไทยตามกฎหมายให้มีสิทธิในการดูแลบริหารจัดการป่าชุมชน และได้รับสิทธิตามกฎหมายพันธุ์พืช²² ทั้งนี้โดยอ้างว่ากฎหมายควรให้สิทธิเฉพาะคนที่มิใช่คนไทยเท่านั้นเพื่อปกป้องผลประโยชน์ของพลเมืองไทย แม้ว่าเกษตรกรหรือชุมชนนั้นได้อาศัยอยู่ในแผ่นดินไทยมายาวนานแล้วก็ตาม

²⁰ การกำหนดความหมายของชุมชนเพื่อให้สามารถแยกระหว่างชุมชนแบบใหม่กับชุมชนที่เกี่ยวข้องกับความหลากหลายทางชีวภาพโปรดดูตัวอย่างจากกฎหมายคุ้มครองพันธุ์พืช พ.ศ.2542

²¹ โดยขณะนี้มิเพียงกฎหมายคุ้มครองพันธุ์พืชเท่านั้นที่มีผลบังคับใช้แล้ว

²² ผู้เขียนบทความนี้เป็นกรรมการระดับชาติในการร่างกฎหมายพันธุ์พืชและเป็นที่ปรึกษาคณะกรรมการสภาผู้แทนราษฎรในการพิจารณากฎหมายดังกล่าวทำให้ทราบบรรยากาศและข้อถกเถียง

สิทธิชุมชนและสิทธิเกษตรกรในทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่น

เอกสารประกอบการประชุมโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ๔ ภาค

วันที่ ๑๕ - ๑๖ มีนาคม ๒๕๔๕

ทัศนะเช่นนั้นเกิดขึ้นจากกรอบความคิดความเชื่อแบบชาตินิยมล้าหลังที่เกรงว่าการดำเนินการดังกล่าวจะทำให้เกิดปัญหาเกี่ยวกับความมั่นคงของชาติภายในอนาคต

แต่ที่จริงเราควรคิดเรื่องนี้ในแง่บวกกลับกัน กล่าวคือควรพิจารณาว่า การรับรองสิทธิให้กับชุมชนซึ่งได้รับการความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นนั้นจะเป็นประโยชน์แก่ประเทศชาติและสร้างความมั่นคงในระยะยาวให้แก่แผ่นดิน โดยการรับรองสิทธิเช่นนี้จะทำให้ชุมชนต่าง ๆ มีแรงจูงใจและแรงกระตุ้นที่จะอนุรักษ์ และพัฒนาทั้งภูมิปัญญาท้องถิ่นและความหลากหลายทางชีวภาพเอาไว้ สังคมไทยและกลุ่มอื่นๆจะได้ประโยชน์จากการรับรองสิทธิเช่นนี้ด้วย

เราควรคิดเรื่องนี้ตามมาตรฐานและแบบแผนเดียวกับการที่รัฐได้ให้สิทธิในทรัพย์สินทางปัญญาให้แก่บรรษัทข้ามชาติและชาวต่างประเทศ ทั้งที่คนเหล่านั้นหาได้เป็นพลเมืองไทยไม่ แต่รัฐไทยได้ให้สิทธิผูกขาดทางการค้าแก่กลุ่มดังกล่าวเพื่อหวังผลกำไรแล้ว ๑ ว่าการให้ทรัพย์สินทางปัญญาจะเป็นหนทางในการถ่ายทอดเทคโนโลยีให้แก่ประเทศ

2. เกษตรกร

การรับรองสิทธิของเกษตรกรในที่นี้หมายถึงชุมชนเกษตรกรรม (Farming Communities) หรือเกษตรกรในความหมายรวมซึ่งหมายถึงเกษตรกรทั้งประเทศ มิได้หมายถึงเกษตรกรแต่ละราย (Individual Farmer) ทั้งนี้เนื่องจากในความเป็นจริงความหลากหลายทางชีวภาพที่เกิดขึ้นจากความสามารถของปัจเจกเกษตรกรรายใด แต่เกิดขึ้นจากความสามารถและการทำงานของชุมชนเกษตรกรรมทั้งหมด

ตัวอย่างเช่นความหลากหลายของพันธุ์ข้าวทั้งหมดนั้นย่อมเกิดขึ้นจากชาวนาทั้งประเทศและแม้กระทั่งข้าวพันธุ์ดีบางสายพันธุ์เช่น ข้าวหอมมะลิ ก็มาจากชุมชนชาวนาทั้งชุมชน (หรือหลายชุมชน) เกี่ยวข้องกัน

อาจมีข้อโต้แย้งว่าเกษตรกรบางรายอาจเป็นผู้คัดเลือกหรือได้อนุรักษ์พันธุ์พืชหรือสัตว์บางสายพันธุ์เอาไว้โดยพันธุ์ดังกล่าวหาได้ปรากฏอยู่ในสมาชิกคนอื่นในชุมชนอื่นไม่ ในแง่นี้สิทธิในพันธุ์พืชควรจะเป็นของเกษตรกรรายนั้นหาควรให้สิทธิแก่ทั้งชุมชนไม่ ? เรื่องนี้อธิบายได้ว่า แท้ที่จริงแล้วหากมาพิจารณาโดยละเอียด การเกิดขึ้นของพันธุ์พืชใหม่ของชุมชนนั้น 1) ส่วนใหญ่ได้มาจากการคัดเลือกตามธรรมชาติ นั่นหมายความว่าเกษตรกรรายดังกล่าวได้ใช้ความสามารถของตนส่วนหนึ่ง แต่ผลงานส่วนใหญ่ได้มาจากการบวกรตามธรรมชาติ เช่น การปรับตัวของพืชให้เข้ากับสภาวะอากาศที่เลวร้าย การกลายพันธุ์ของพืช เป็นต้น 2) หากสืบสาวที่มาของพันธุ์พืชที่ใช้ปลูกเพื่อคัดเลือกก็จะพบว่าพันธุ์พืชนั้นได้มาจากเกษตรกรคนอื่นจากภายในชุมชน ซึ่งได้คัดเลือก ดูแลรักษากันมาโดยคนรุ่นแล้วรุ่นเล่า เกี่ยวข้องกับคนเป็นจำนวนมากภายในชุมชน (หรือนอกชุมชน) การคุ้มครองสิทธิจึงควรคุ้มครองไปถึงชุมชนทั้งหมด²³

²³ ผู้ที่ศึกษาเฉพาะกรอบกฎหมายทรัพย์สินทางปัญญาแบบตะวันตกอาจโต้แย้งว่าการกำหนดเช่นนี้ขัดกับกฎหมายที่คุ้มครองสิทธินักปรับปรุงพันธุ์เนื่องจากให้การให้สิทธินักปรับปรุงพันธุ์นั้น ได้ให้สิทธิผูกขาดแก่ผู้พัฒนาพันธุ์พืชใหม่โดยไม่ได้สนใจกับที่มาของสายพันธุ์ที่ใช้เป็นพ่อแม่พันธุ์ แต่งานวิจัยนี้หาได้เห็นว่าหลักเกณฑ์และการให้คุณค่าแก่นักปรับปรุงพันธุ์พืช ตามแบบกฎหมายตะวันตกเช่นนั้นเป็นสิ่งที่ถูกต้องไม่ การที่เราวางหลักเกณฑ์ทางกฎหมายที่มีพื้นฐานจากเกณฑ์คุณค่าของเราเอง ย่อมทำให้เราเห็นความบกพร่องและความจำเป็นต้องแก้ไขระเบียบและกฎหมายต่างๆที่มาจากประเทศอุตสาหกรรมได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

สิทธิชุมชนและสิทธิเกษตรกรในทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่น

เอกสารประกอบการประชุมโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ภาค

วันที่ ๑๕ - ๑๖ มีนาคม ๒๕๔๕

พระราชบัญญัติพันธุ์พืช พ.ศ.2542 ได้ใช้หลักการนี้ในการวางกฎเกณฑ์และแนวทางในการให้การคุ้มครองสิทธิดังกล่าวได้อย่างน่าสนใจ กล่าวคือ 1) หากพบว่าพันธุ์พืชใดมีอยู่เฉพาะในชุมชนใดชุมชนหนึ่งให้ชุมชนนั้นเป็นผู้ได้ประโยชน์ แต่ก็หาได้กีดกันชุมชนอื่นในการใช้ประโยชน์ไม่ 2) พันธุ์พืชที่พบได้ทั่วไปหรือพบในมากกว่าชุมชนให้เกษตรกรทั้งหมดได้ประโยชน์ โดยให้ผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นไปจัดตั้งเป็นกองทุนพันธุ์พืชเพื่อให้เกษตรกรทั่วประเทศได้ประโยชน์ และ 3) ในกรณีที่มีเกษตรกรเพียงรายเดียวเป็นผู้ดูแลรักษาสืบทอดสายพันธุ์พืชสายพันธุ์โดยสายพันธุ์หนึ่งไว้แต่ผู้เดียว ก็ยังคงให้ชุมชนที่เกษตรกรผู้นั้นเป็นสมาชิกอยู่ได้ประโยชน์ แต่ต้องแบ่งปันประโยชน์นั้นส่วนหนึ่ง (ร้อยละ 20) ให้กับเกษตรกรรายนั้น เป็นต้น²⁴

สำหรับขอบเขตของความหมายของ"สิทธิเกษตรกร"ว่าหมายถึง"ชุมชนเกษตรกรรม (Farmer Community)" หรือหมายถึง เกษตรกรที่มีความหมายทั่วไปนั้น พิจารณาได้จากความสัมพันธ์และการแสดงออกของสิทธิที่เป็นกรณีๆไป เช่น สายพันธุ์พืชบางชนิดที่มีชุมชนเกษตรกรรมชุมชนใดชุมชนหนึ่งเกี่ยวข้อง ผู้ถือสิทธิในกรณีนี้คือชุมชนเกษตรกรรมนั้นๆ หากได้หมายถึงเกษตรกรทั่วไปไม่ แต่ในกรณีที่เหมาะสมถึงพันธุ์พืชทั่วไปอื่น ๆ เช่น พันธุ์ข้าวหอมมะลิ หรือพันธุ์ทุเรียนหมอนทองนั้น ผู้ถือสิทธิคือเกษตรกรทั่วประเทศ หรือในกรณีที่มีการกล่าวถึงสิทธิเกษตรกรที่ควรสามารถนำพันธุ์พืชที่ได้มาไปปลูกต่อในฤดูกาลผลิตต่อไปนั้น การใช้ความหมายในกรณีนี้หมายถึงสิทธิของเกษตรกรโดยรวม เป็นต้น

ความหมายของคำว่า "สิทธิเกษตรกร" นั้น มีการตั้งคำถามและอภิปรายกันกว้างขวางในระดับระหว่างประเทศ²⁵ แต่คำถามหลายอย่างเป็นคำถามซึ่งเกิดขึ้นเนื่องจากที่ไม่ได้มีการนำเอาหลักการเรื่องเหล่านี้ไปพัฒนาเป็นกฎหมายภายในประเทศและกฎหมายระหว่างประเทศอย่างจริงจังมากกว่า ทั้งนี้ไม่นับการตีความของประเทศอุตสาหกรรมบางประเทศที่ต้องการให้รวมความหมายของสิทธิเกษตรกรให้ครอบคลุมถึงเกษตรกรรายใหญ่ในประเทศเหล่านั้น ทั้งๆที่เป็นที่แจ้งชัดว่าเกษตรกรรายใหญ่ในประเทศอุตสาหกรรมหลายประเทศนั้นหาใช่เกษตรกรที่รักษาความหลากหลายทางชีวภาพเช่นเดียวกับเกษตรกรและชุมชนท้องถิ่นต่างๆในประเทศโลกที่สามไม่

องค์ประกอบของสิทธิในทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่น

สิทธิของเกษตรกรและชุมชนเกี่ยวกับทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นควรครอบคลุมประเด็นดังต่อไปนี้

1. สิทธิที่จะได้รับทราบข้อมูลข่าวสารจากการเข้าถึงเพื่อใช้ประโยชน์ และผลกระทบที่เกิดขึ้นจากการดำเนินกิจกรรมใดๆจากภายนอกที่มีผลกระทบต่อทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่น

ในทางปฏิบัติการได้รับทราบข้อมูลข่าวสารอย่างรอบด้านนั้นอาจแบ่งออกได้เป็นสองประการสำคัญคือ

1) สิทธิที่จะต้องได้รับความยินยอมก่อนล่วงหน้าก่อนการเข้าถึงเพื่อใช้ประโยชน์จากภายนอก ทั้งนี้โดยเกษตรกรและชุมชนจะต้องได้รับการบอกข้อมูลอย่างครบถ้วนก่อนการตัดสินใจ(Prior Informed Consent) สิทธิข้อนี้นี้ถูกระบุไว้ในอนุสัญญาว่าด้วยความหลากหลายทางชีวภาพ และเป็นเงื่อนไขสำคัญสำหรับการเข้าถึงทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นจากภายนอก

²⁴ โปรดดูมาตรา 49 ใน พระราชบัญญัติคุ้มครองพันธุ์พืช พ.ศ.2542

²⁵ โปรดดู Martin A.Girsberger ใน Biodiversity and the Concept of Farmer's Right in International Law" หน้า 221-224

การที่บุคคลภายนอกจะเข้ามาใช้ประโยชน์จากทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาของชุมชนเป็นการแสดงออกซึ่งพื้นฐานที่สำคัญที่สุดของการแสดงออกถึงการยอมรับในสิทธิของเกษตรกรและชุมชน

อย่างไรก็ตามในทางปฏิบัติ การที่ชุมชนจะได้รับข้อมูลครบถ้วนหรือไม่นั้น รัฐ หรือองค์กรอื่นๆอาจเข้ามาให้ข้อมูลเพิ่มเติมหรือช่วยวิเคราะห์เพื่อการตัดสินใจ เพราะในหลายกรณีนั้นชุมชนมิได้สัมพันธ์กับคนภายนอกทั่วไป แต่ต้องเผชิญกับองค์กรจากต่างประเทศที่ต้องการเข้ามาแสวงหาประโยชน์จากชุมชน ดังกรณีตัวอย่างที่นักล่าพันธุ์กรรมที่เข้ามาในนามมูลนิธิชีววิทยาศาสตร์ ได้ให้ชุมชนปะกาเกอญอที่ภาคเหนือเซ็นสัญญายินยอมก่อนการเข้าสำรวจความรู้สมุนไพรของชุมชน²⁶

ทั้งนี้โดยหากเห็นว่าข้อตกลงหรือข้อมูลที่ได้รับไม่ครบถ้วนหรือไม่เป็นที่พอใจ ชุมชนมีสิทธิปฏิเสธการเข้าถึงเพื่อใช้ประโยชน์ดังกล่าวได้ (Right to Say No)

2) สิทธิที่จะได้รับทราบข้อมูลล่วงหน้าก่อนการนำสิ่งมีชีวิตต่างถิ่น (alien species) และสิ่งมีชีวิตแปลงพันธุกรรมเข้ามาภายในพื้นที่เกษตรกรรมของชุมชน

นับตั้งแต่เริ่มต้นยุคปฏิวัติเขียวที่ผ่านมา สถาบันวิจัยการเกษตรทั้งในประเทศและระหว่างประเทศ รวมทั้งบริษัทเมล็ดพันธุ์ขนาดใหญ่ได้นำพันธุ์พืชใหม่เข้ามาส่งเสริมให้เกษตรกรปลูก โดยส่วนใหญ่การส่งเสริมพันธุ์พืชใหม่ดังกล่าว เกษตรกรจะได้รับข้อมูลเพียงด้านเดียวจากเจ้าหน้าที่ของรัฐและบริษัทเอกชน เกษตรกรส่วนใหญ่ไม่ทราบผลกระทบด้านลบจากพืชพันธุ์ใหม่ทั้งจากรัฐและบริษัทเมล็ดพันธุ์ เช่น ต้นทุนที่เพิ่มขึ้น ความอ่อนแอต่อโรคแมลง และการเข้ามาแทนที่พันธุ์กรรมพื้นเมือง เป็นต้น

ภายใต้ยุคเทคโนโลยีชีวภาพ การเข้ามาของพันธุ์พืชแปลงพันธุกรรมแม้เพียงต้นเดียวก็อาจทำให้เกิดการปนเปื้อนทางพันธุกรรม และอาจทำให้พันธุ์พืชพื้นเมืองต้องเปลี่ยนแปลงพันธุ์หรืออาจสูญหายไปอย่างรวดเร็ว หรือทำให้เกิดปัญหาอื่นๆ เช่น ผลต่อสิ่งแวดล้อม ผลต่อสุขภาพ และผลกระทบทางเศรษฐกิจ

ดังนั้นเกษตรกรและชุมชนจะต้องได้รับทราบข้อมูลที่รอบด้านเพื่อการตัดสินใจ โดยรัฐจำเป็นต้องสร้างกลไกต่างๆขึ้นมาเพื่อเป็นหลักประกันว่าเกษตรกรและชุมชนจะต้องได้รับทราบข้อมูล และบริษัทเมล็ดพันธุ์หรือหน่วยงานของรัฐเองจะต้องเป็นผู้รับผิดชอบหากการตัดสินใจปลูกพันธุ์พืชใหม่ๆของเกษตรกรนั้นเกิดขึ้นจากการไม่เปิดเผยข้อมูลที่รอบด้านของผู้ที่เกี่ยวข้อง

กรณีการผลักดันให้มีการปลูกฝ้ายบีบีของบริษัทข้ามชาติจากต่างประเทศ เป็นตัวอย่างที่เห็นได้ชัดว่าบริษัทข้ามชาติได้ปิดบังข้อมูลปัญหาและความล้มเหลวของการปลูกฝ้ายดังกล่าวในต่างประเทศ เช่น ผลผลิตที่ไม่ได้ตามที่ต้องการ ปัญหาต่อสิ่งแวดล้อม พื้นที่ปลูกที่ลดลง การระบาดของแมลงบางชนิด เป็นต้น²⁷ ในขณะที่หน่วยงานของรัฐเอง เช่น กรมวิชาการเกษตร และศูนย์พันธุวิศวกรรมและเทคโนโลยีชีวภาพแห่งชาติ ก็ได้ทำหน้าที่ในการเผยแพร่ข้อมูลที่รอบด้านแก่สาธารณะ

2. สิทธิในการได้รับการแบ่งปันผลประโยชน์จากการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่น

²⁶ ไพรดู่ วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ เรื่อง โจรสลัดชีวภาพ อ้างแล้ว

²⁷ ตัวอย่างรายงานข่าวดังกล่าว เช่น บทความชื่อ US study shows GM crops 'no better' Patrick Barkham , 1999 Guardian Newspapers Thursday July 8, 1999 และบทความ Major Drop in GE Crops for Next Year ที่เขียนโดย Scott Kilman ใน The Wall Street Journal, November 19, 1999 และความของ Yong-Biao Liu, Bruce E. Tabashnik, Timothy J. Dennehy, Amanda L. Patin, Alan C. Bartlett ชื่อ "Development time and resistance to Bt crops" ในวารสาร Nature, September 5, 1999 เป็นต้น

สิทธิชุมชนและสิทธิเกษตรกรในทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่น

เอกสารประกอบการประชุมโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ๔ ภาค

วันที่ ๑๕ - ๑๖ มีนาคม ๒๕๔๕

เกษตรกรและชุมชนควรจะเป็นผู้ได้รับผลประโยชน์จากการนำทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นไปใช้ในเชิงพาณิชย์ อย่างไรก็ตามการแบ่งปันผลประโยชน์ที่เกษตรกรและชุมชนจะได้รับนั้นอาจอยู่ในรูปแบบต่างๆ เช่น

1) การได้รับผลตอบแทนหรือส่วนแบ่งโดยตรงจากผู้ที่น่าเอาพันธุ์พืชหรือภูมิปัญญาท้องถิ่นไปใช้ประโยชน์ทางพาณิชย์ เช่น ในกฎหมายคุ้มครองพันธุ์พืชระบุให้ผู้พัฒนาพันธุ์พืชใหม่ที่ขอรับการคุ้มครองต้องทำสัญญาส่วนแบ่งผลประโยชน์กับชุมชนซึ่งเป็นเจ้าของพันธุ์พืชเฉพาะท้องถิ่น หรือกับคณะกรรมการพันธุ์พืชในกรณีเป็นพันธุ์พืชทั่วไปและพันธุ์พืชป่า

การกำหนดให้มีการทำสัญญาแบ่งปันผลประโยชน์ เป็นกลไกสำคัญในการถ่วงดุลระหว่างสิทธิของนักปรับปรุงพันธุ์หรือบริษัทเมล็ดพันธุ์กับสิทธิของเกษตรกรและชุมชน

2) การจัดตั้งกลไกการตอบแทนผลประโยชน์แก่เกษตรกรและชุมชนในระดับประเทศและระดับระหว่างประเทศ การตั้งกลไกการตอบแทนผลประโยชน์ต่างๆ เช่น กองทุนคุ้มครองพันธุ์พืช ในกฎหมายคุ้มครองพันธุ์พืช เกิดขึ้นจากการยอมรับว่าพันธุ์พืชส่วนใหญ่เป็นพันธุ์พืชที่ได้อนุรักษ์และพัฒนาโดยชุมชนมากกว่าหนึ่งชุมชน ดังนั้นผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นจากการแบ่งปันผลประโยชน์ควรถูกตอบแทนไปสู่เกษตรกรและชุมชนที่เกี่ยวข้องทั้งหมด

ในทำนองเดียวกัน ทรัพยากรชีวภาพหลายอย่างเป็นมรดกทางภูมิปัญญาของประเทศหลายประเทศ ตัวอย่างเช่นมะระขี้นก ซึ่งจัดสิทธิบัตรโดยบริษัทและสถาบันในสหรัฐอเมริกา เป็นพืชที่พบได้ทั่วไปในประเทศเอเชียอาคเนย์รวมไปถึงตอนใต้ของจีน²⁸ เช่นเดียวกับงานศึกษาของ RAFI และเครือข่ายชนพื้นเมืองที่สำรวจการใช้พืชสมุนไพรกว่า 1,000 กรณี และพบว่าร้อยละ 35 ของสมุนไพรที่ทำการศึกษามีการใช้มากกว่าหนึ่งประเทศ²⁹

3. สิทธิในการเลือกแบบแผนการผลิตที่รักษาความหลากหลายทางชีวภาพเอาไว้

ขณะนี้แนวโน้มของการเปลี่ยนแปลงภาคเกษตรกรรมก็คือเปลี่ยนแปลงจากระบบการเกษตรแบบดั้งเดิมมาสู่ระบบการเกษตรแบบการปฏิวัติเขียวซึ่งเน้นการใช้พันธุ์พืชใหม่ๆ ไม่กี่ชนิดที่ตอบสนองต่อปุ๋ยเคมีและเพิ่มปริมาณการใช้สารเคมีปราบศัตรูพืช และการเปลี่ยนแปลงพันธุ์พืชจากพันธุ์พืชที่ผสมโดยวิธีปกติไปเป็นการใช้พันธุ์พืชที่ได้มาจากการตัดต่อพันธุกรรม

การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวเกิดขึ้นโดยการผลักดันของบรรษัทข้ามชาติ การสนับสนุนจากรัฐบาลของประเทศอุตสาหกรรม และความร่วมมือจากรัฐบาลของเราเอง ดังที่กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ได้มีบทบาทเป็นอย่างสูงในการผลักดันการปฏิวัติเขียวเมื่อ 3-4 ทศวรรษที่ผ่านมา

ความเชื่อที่ว่าเกษตรกรรมแบบปฏิวัติเขียวและการใช้พืชจีเอ็มโอจะนำไปสู่การแก้ปัญหาความอดอยากยากจนและการเพิ่มผลผลิตต่อไร่ ทำให้หน่วยงานของรัฐได้ผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงแบบแผนการเกษตรที่เป็นอยู่ให้เป็นไปตามแนวทางที่รัฐปรารถนาและสอดคล้องกับผลประโยชน์ของบรรษัทขนาดใหญ่

การผลักดันและกดดันให้ชุมชนในพื้นที่สูงยุติการทำไร่หมุนเวียน เป็นตัวอย่างหนึ่งของนโยบายดังกล่าว ทั้งๆที่ระบบการทำไร่หมุนเวียนหาได้ทำลายระบบนิเวศเมื่อเปรียบเทียบกับระบบการผลิตแบบการปฏิวัติเขียว ทั้งนี้โดยไม่ต้องกล่าวถึงผลประโยชน์ที่มากกว่าเมื่อเปรียบเทียบกับประเด็นความหลากหลายทางชีวภาพ และความมั่นคงทางอาหาร

²⁸ วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ โจรสลัดชีวภาพ อ้างแล้ว

²⁹ RAFI & IPBN, 1994

สิทธิในการเลือกแบบแผนการผลิตทางการเกษตรแบบดั้งเดิมของชุมชนท้องถิ่นจึงเป็นสิทธิขั้นต้นของการรักษาความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่น

4. สิทธิในการวิจัยและพัฒนาเทคโนโลยีชีวภาพและระบบการเกษตรที่เหมาะสม

นับตั้งแต่เริ่มต้นยุคปฏิวัติเขียวซึ่งเริ่มต้นพร้อม ๆ กับการเริ่มแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับแรกเป็นต้นมานั้น การวิจัยและพัฒนาทางการเกษตรของไทยก็ขึ้นอยู่กับสถาบันวิจัยการเกษตรระหว่างประเทศมากยิ่งขึ้นทุกที กรณีการพัฒนาพันธุ์ข้าวให้ผลผลิตสูงของไทยดูจะเป็นตัวอย่างที่ชี้ให้เห็นความเป็นจริงดังกล่าวได้อย่างชัดเจน กล่าวคือการวิจัยข้าวพันธุ์ที่ให้ผลผลิตสูงของไทยล้วนแล้วแต่ผสมข้าม (cross breeding) กับพันธุ์ข้าวของสถาบันวิจัยข้าวนานาชาติแทบทั้งสิ้น การวิจัยเทคโนโลยีการเกษตรของไทยจึงไม่เป็นอิสระและขึ้นอยู่กับชาวต่างชาติเองอย่างแท้จริง

การผูกติดกับสถาบันวิจัยการเกษตรระหว่างประเทศดังกล่าว ทำให้สถาบันวิจัยการเกษตรของเราไม่อาจปรับตัวสนองตอบต่อความต้องการของเกษตรกรและชุมชนได้ ดังกรณีเมื่อแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 8 ได้กำหนดเป้าหมายการเพิ่มพื้นที่เกษตรกรรมยั่งยืนให้ได้อย่างน้อยร้อยละ 20 ของพื้นที่ประเทศ แต่สถาบันวิจัยการเกษตรที่เราไม่อาจสนองตอบเป้าหมายการพัฒนาประเทศดังกล่าวได้ สถาบันวิจัยการเกษตรของไทยยังคงให้ความสำคัญกับการวิจัยการเกษตรที่ต้องพึ่งพาปุ๋ยและการใช้สารเคมีอยู่เช่นเดิม

การที่เกษตรกรและชุมชนถูกตัดขาดออกจากกระบวนการวิจัยและพัฒนา เป็นต้นเหตุสำคัญที่ทำให้บริษัทข้ามชาติเข้ามามีบทบาทครอบงำภาคเกษตรกรรมของไทย การสร้างความมั่นคงของภาคเกษตรกรรมจึงจะเลียบบทบาทในการวิจัยการเกษตรของเกษตรกรไปมิได้

ในช่วงหนึ่งทศวรรษที่ผ่านมาได้มีการเสนอแนวความคิด "การวิจัยพัฒนาที่เกษตรกรรมมีส่วนร่วม (Participatory Technology Development)" เพื่อปฏิรูประบบการวิจัยของสถาบันวิจัยการเกษตรระหว่างประเทศ (IARCs : International Agricultural Research Centers) และสถาบันวิจัยการเกษตรในประเทศ (NARS : National Agricultural Research System) แต่ในทางปฏิบัติไม่มีอะไรที่ชี้ให้เห็นการเปลี่ยนแปลงของสถาบันวิจัยดังกล่าว ทั้งนี้เนื่องจากโครงสร้างของสถาบันวิจัยดังกล่าวอยู่ภายใต้การชี้นำของธนาคารโลกและระบบที่ธนาคารโลกวางไว้

แนวความคิดใหม่ในการวิจัยและพัฒนาการเกษตรที่ได้รับการยอมรับมากขึ้นทุกทีคือ การวิจัยและพัฒนาภายใต้การควบคุมของเกษตรกร (Farmer Controlled Research) หรือการวิจัยที่เกษตรกรเป็นนักวิจัยเอง (Farmer as Researcher) นี่คือนโยบายการวิจัยซึ่งสร้างหลักประกันที่เกษตรกรจะเป็นผู้ที่กำหนดประเด็นการวิจัย เป็นผู้วิจัย และได้รับผลจากการวิจัยโดยตรงโดยไม่ต้องผ่านกระบวนการส่งเสริมและเผยแพร่เหมือนดังในระบบวิจัยแบบเดิม แนวความคิดและกระบวนการวิจัยเช่นนี้กำลังได้รับการตอบรับอย่างจากเกษตรกรและชุมชนท้องถิ่นต่าง ๆ ทั่วโลกเพื่อฟื้นคืนวิถีเกษตรกรรมที่ยืนอยู่บนขาของตนเองและชุมชนให้ได้อีกครั้งหนึ่ง ขณะนี้ขบวนการของชาวนาและนักวิทยาศาสตร์ MASIPAG ที่ฟิลิปปินส์ และเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกในประเทศไทย ได้ประกาศจะใช้แนวทางและหลักการนี้ในการสร้างความเข้มแข็งให้กับเกษตรกร

5. สิทธิในการปกป้องและรักษาไว้ซึ่งพันธุกรรมพื้นเมือง

ทันทีที่มีการปลดปล่อยพืชแปลงพันธุกรรมเข้ามาภายในประเทศ สิ่งที่เกิดขึ้นและยากยิ่งที่จะควบคุมได้คือการปนเปื้อนทางพันธุกรรม (genetic contamination) หรือมลภาวะทางพันธุกรรม (genetic pollution) นั่นคือการที่พันธุกรรมจากพืชแปลงพันธุกรรมจะกระจายไปผสมกับพันธุ์พืชดั้งเดิมโดยผ่านกระบวนการผสมข้ามตามธรรมชาติ (cross breeding) และการถ่ายทอดยีนตามแนวนอน (horizontal gene transfer) ดังตัวอย่างการที่ยีนซึ่งเป็นตัว

กำหนดให้เกษตรกรต้องฉีดสารเคมีปราบศัตรูพืชไกลโฟเสทเท่านั้นจากข้าวโพดราวดีอีพีเรตตี้จะแพร่กระจายไปได้อย่างรวดเร็วไปยังข้าวโพดพันธุ์พื้นเมือง ซึ่งทำให้เกษตรกรที่ปลูกข้าวโพดต้องใช้สารเคมีอีพีเรตตี้ของบริษัทมอนซานโต้เท่านั้นในการควบคุมวัชพืช

ตัวอย่างที่ปรากฏขึ้นแล้วจริงๆ ในต่างประเทศก็คือ เกษตรกรพืชแปลงพันธุกรรมจากแปลงข้างเคียงปลิวมาผสมกับพืชที่ปลูกโดยวิธีเกษตรกรรมอินทรีย์ (organic farming) และผสมกับพืชที่ปลูกโดยวิธีปกติ (conventional farming) ทำให้เกษตรกรไม่สามารถขายผลผลิตการเกษตรในตลาดที่ตนเองเคยขายได้ จนนำมาสู่การฟ้องร้องหลายกรณีทั้งในประเทศสหรัฐอเมริกา และแคนาดา³⁰

ในกรณีประเทศไทย ปัญหาผลดังกล่าวยิ่งรุนแรงมากยิ่งขึ้นกว่าผลซึ่งเกิดขึ้นในประเทศอุตสาหกรรมเสียอีก เนื่องจากประเทศไทยเป็นประเทศที่มีความหลากหลายทางชีวภาพสูง และเป็นศูนย์กลางความหลากหลายทางชีวภาพของพืชหลายชนิด เช่นข้าว และกล้วย เป็นต้น การปลูกพืชแปลงพันธุกรรมจะทำลายฐานพันธุกรรมดังกล่าว นี่ย่อมเป็นการละเมิดสิทธิของเกษตรกรและชุมชน และทำลายความมั่นคงทางพันธุกรรมและอาหารของประเทศโดยรวมในที่สุด

การที่สถาบันวิจัยของรัฐร่วมมือกับบริษัทข้ามชาติเอาพืชแปลงพันธุกรรมมาปลูกในพื้นที่ที่เกษตรกรปลูกพืชพันธุ์ทั่วไปหรือพันธุ์พืชดั้งเดิม (conventional & traditional seed) โดยอ้างว่าเป็นการทดสอบหรือการวิจัยก็ดีย่อมถือเป็นการรุกรานและคุกคามเกษตรกร

ในช่วง 4-5 ปีที่ผ่านมา ได้มีการณีเกษตรกรและนักสิ่งแวดล้อมในหลายประเทศทั่วโลก ทั้งในยุโรป อเมริกา และเอเชีย เข้าไปทำลายแปลงปลูกพืชแปลงพันธุกรรม ในหลายกรณี เช่นในอังกฤษเมื่อวันที่ 19 เมษายน 2542 ที่ผ่านมามีคนจาก Norwich Crown Court ได้ตัดสินให้กลุ่มนักสิ่งแวดล้อมจำนวน 28 คนที่ถูกเข้าไปทำลายแปลงปลูกพืชพันธุ์กรรมเพื่อการทดลองให้ไม่มีความผิด³¹

สำหรับกรณีประเทศไทย เกษตรกรได้เรียกร้องให้กรมวิชาการเกษตรทำลายเมล็ดข้าวจีเอ็มโอด้านทานโรคขอบใบแห้ง 123 เมล็ดซึ่งได้จากการตัดแต่งพันธุกรรมจากห้องปฏิบัติการในอเมริกาทิ้งเสีย พวกเขาประกาศว่าจะบุกเข้าไปทำลายเมล็ดพันธุ์ดังกล่าวโดยตนเองหากเจ้าหน้าที่รัฐละเลยไม่ฟังความเห็นของเกษตรกร รัฐบาลไทยและระบบนิติศาสตร์ไทยจะปรับตัวและรองรับการเรียกร้องสิทธิของเกษตรกรและชุมชนเช่นไร ศาลจะตัดสินให้เกษตรกรที่บุกเข้าเอาเมล็ดพันธุ์ข้าวตกแต่งพันธุกรรมมาเผาทำลายด้วยข้อหาทำลายทรัพย์สินของราชการ? หรือตัดสินให้เกษตรกรไม่มีความผิดเพราะถือว่าเป็นสิทธิในการปกป้องตนเองและชุมชน? มีระบบอะไรที่สังคมนี้ต้องสร้างขึ้นเพื่อรองรับความขัดแย้งและการเรียกร้องสิทธิของเกษตรกรและชุมชน?

การแปรหลักการแห่งสิทธิชุมชนไปสู่ปฏิบัติ

ขณะนี้หลักการเรื่องสิทธิชุมชนในทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นได้ถูกนำไปใช้แล้วบางส่วนในกฎหมายฉบับ เช่น กฎหมายคุ้มครองพันธุ์พืช และกฎหมายคุ้มครองภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย เป็นต้น

อย่างไรก็ตามกฎหมายทั้งสองฉบับยังมีข้อบกพร่องอยู่มาก อีกทั้งการพยายามแปรเจตนารมณ์ของกฎหมายไปสู่การบังคับใช้นั้นยังเพิ่งเริ่มต้นและยังไม่อาจคาดว่าการหลักการแห่งสิทธิดังกล่าวจะสามารถดำเนินการได้

³⁰ โปรดดูบทความของ Graeme Wilson ชื่อ FARMERS TOLD THERE IS NO ESCAPE FROM GM POLLEN ใน UK Daily Mail, 19 Jan 2000

³¹ BBC News / Wednesday, 19 April, 2000

จริงในทางปฏิบัติ เกษตรกรและชุมชนจะยังคงต้องเป็นผู้ที่มีบทบาทหลักในการขับเคลื่อนให้ให้เจตนาารมย์ของกฎหมายได้รับการตอบสนอง ทั้งนี้ไม่นับกฎหมายและนโยบายของรัฐอีกหลายเรื่องที่จะต้องผลักดันให้มีขึ้นหรือต้องแก้ไขให้เป็นไปตามหลักการเรื่องสิทธิของชุมชน อาทิเช่น เรื่อง ป่าชุมชน ความปลอดภัยทางชีวภาพ กฎหมายยา ไวน์และสุราท้องถิ่น เป็นต้น

ภารกิจของเกษตรกรและชุมชนจะไม่หนักหนามากนักหากสังคมไทยตระหนักว่าการให้การรับรองสิทธิของเกษตรกรและชุมชนในเรื่องทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นนั้น ในที่สุดแล้วจะนำความมั่นคงและความยั่งยืนทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อมให้กับสังคมโดยรวมด้วย

กระบวนการทัศน์สิทธิชุมชน กับขบวนการเคลื่อนไหวสิทธิชุมชน *

มนุษย์ต่างสังคม มักจะมี "ระบบความคิด" ที่ต่างชุดกัน ความคิดที่เป็นระบบ
เชื่อมโยงสัมพันธ์กันเป็นชุดนี้ ในวงวิชาการปัจจุบัน บางสำนักวิชาการเรียก
กันว่า "ชุดความคิด" และบ้างก็เรียกว่า "กระบวนการทัศน์"

"กระบวนการทัศน์" หนึ่ง ที่มีขึ้นนับแต่มนุษย์เริ่มรู้จักรวมกลุ่มอาศัยอยู่ร่วมกันเป็นชุมชน ก็คือ ความคิด
ที่จะต้องมีจัดการชุมชนด้วยกัน เพื่อที่จะอยู่ร่วมกันได้อย่างสันติสุข โดยมีวินัยในการใช้ฐานทรัพยากรที่มี
อยู่ตามธรรมชาติร่วมกัน มีระเบียบสังคมที่จะแบ่งปันโภคทรัพย์ที่ชุมชนหามาได้อย่างเป็นธรรม ซึ่งก็คือ การ
กินด้วยกัน อิ่มด้วยกัน อดด้วยกัน และได้ด้วยกัน

พฤติกรรมทางสังคม และ วิถีชีวิต ที่ต้องพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันนี้ ค่อย ๆ ก่อให้เกิด "จิตสำนึก
รวมหมู่" (Communal spirit) ที่เข้มข้นขึ้นเป็นลำดับ ทำให้มนุษย์ ทั้งในฐานะปัจเจกบุคคล และในฐานะ
สมาชิกของชุมชน รู้จัก เข้าใจในคุณค่าของการรวมหมู่ นำมาซึ่งความตระหนักในคุณค่าของการดำรงอยู่ของ
ชุมชน และสถานภาพบทบาทของตนเองในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของชุมชน

"จิตสำนึกรวมหมู่" ได้หลอมรวมเอาพลังกายพลังใจของผู้คนและชุมชนเข้าด้วยกัน โดยมีทั้งกิจ
กรรมทางสังคม (social activities) และ พิธีกรรม (rituals) รองรับ ทำให้แต่ละชุมชนเข้มแข็งขึ้นเป็นลำดับขั้น
จนกระทั่งมี ศักดิ์ศรี คือ มีอำนาจที่ดึงดูด ไปสัมพันธ์กับชุมชนอื่นได้อย่างมีเกียรติและเป็นที่ยอมรับ ในสถาน
การณ์หนึ่ง ๆ และในเงื่อนไขประวัติศาสตร์หนึ่ง ๆ ได้

* บทความวิจัยเชิงสังเคราะห์ทางทฤษฎีนี้ได้นำเสนอเป็นครั้งแรกในที่ประชุมสัมมนาเครือข่ายนักวิจัยครั้งที่ 1/2542 โครงการสิทธิ
ชุมชนท้องถิ่น จากจารีตประเพณีสู่สถานการณ์ปัจจุบัน: การศึกษาเพื่อแสวงหาแนวทางนโยบายสิทธิชุมชนท้องถิ่นในประเทศไทย
(สกว.) ณ ศูนย์มานุษยชาติ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ [31 ตุลาคม 2542] และได้ปรับปรุงพัฒนาแนวคิดเชิงสังเคราะห์เป็นลำดับ เพื่อ
การนำเสนอในการประชุมเวทีสาธารณะ "เปิดศักราชสิทธิชุมชน ครั้งที่ 1" ณ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร [1-2 มีนาคม 2544]

กล่าวโดยนัยนี้ และกระบวนการทางสังคมดังกล่าว มนุษย์ทุกผู้ทุกนาม ไม่เพียงแต่มี "ศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์" เท่านั้น หากยังมี "ศักดิ์ศรี" แห่งความเป็นพวกพ้อง หมู่เหล่า และ "ศักดิ์ศรีแห่งชุมชน" ด้วย

ในกระบวนการพัฒนาทางประวัติศาสตร์อันยาวนานไม่ว่าในสังคมหรือกลุ่มวัฒนธรรมใด ทุกชุมชนมีความเคลื่อนไหวอย่างเป็นพลวัตในท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงทางสังคม ผ่านร้อน ผ่านหนาว ผ่านฝนแล้ง น้ำท่วม แผ่นดินไหว ภัยธรรมชาตินับครั้งไม่ถ้วน ฯลฯ จนกระทั่งมาถึงปัจจุบัน ที่สภาวะสิ่งแวดล้อมและระบบนิเวศน์แปรปรวนอย่างทั่วด้าน การครอบงำของรัฐที่มีอำนาจเหนือชุมชน กับอิทธิพลครอบงำทางเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรม ที่มากับกระแสโลกาภิวัตน์ ทำให้ชุมชนที่เป็นรากหญ้า เป็นเนื้อนาดินของสังคม มี ศักดิ์ (อำนาจ) มี ศรี (ความดีงาม) และมี *รากทางวัฒนธรรม* ที่เป็นของตนเอง กับที่มี *รากร่วมทางวัฒนธรรม* กับกลุ่มวัฒนธรรม และสายวัฒนธรรมอื่น ๆ ได้รับความกระทบกระเทือนอย่างหนัก

ความขาดแคลนทรัพยากรในระดับโลก บวกกับความอยากได้อะไรก็มีไม่สิ้นสุดของมนุษย์ และกลุ่มชนที่กระตือรือร้นทั้งทางเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรม ทำให้ชุมชนท้องถิ่นทั่วไปไม่ว่าจะเป็น ณ ส่วนใดของโลก ต้องรวมหมู่กันให้เข้มแข็งกว่าเดิม เพื่อพิทักษ์ปกป้องชุมชน พื้นที่ดินทำกิน ที่อยู่อาศัย รวมทั้งฐานทรัพยากรธรรมชาติในอาณาบริเวณและปริมาตร ที่บรรพชนได้กันสร้างหักล้างถางพงไว้เนิ่นนาน เพื่อชำระรักษาไว้ซึ่ง "สิทธิชุมชน" มิให้บุคคลภายนอก และอำนาจที่เหนือกว่าทางการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม มาล่วงละเมิดปล้นชิงไปโดยมิชอบ

กระบวนการทัศน์ "สิทธิชุมชน" จึงเกิดขึ้นทั่วทุกหัวระแหง มิใช่โดยสร้างขึ้นใหม่จากความว่างเปล่า หรือจินตนาการ ทว่าจาก ฐานทรัพยากร อันเป็นพื้นภูมิที่มาของ "ฐานราก" ทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และภูมิปัญญาท้องถิ่น ที่มีอยู่ดั้งเดิม โดยบรรพชนแต่ละชั่วรุ่นของชุมชนหลากหลายชาติพันธุ์ได้สั่งสมสืบทอดต่อเนื่องกันมาอย่างเป็นพลวัต

จนกระทั่งถึง ณ วันนี้...

บทบัญญัติกระบวนการทัศน์ "สิทธิชุมชนท้องถิ่น" 10 ประการ

กระบวนการทัศน์ คือ ระบบความคิดทั้งชุด ที่สัมพันธ์กับ วิถีคิด วิสัยทัศน์ ความเข้าใจ มุมมอง หรือการเข้าถึงเนื้อหาเรื่องราวปัญหาต่าง ๆ ซึ่งในที่สุดจะเชื่อมโยงไปถึง ความสามารถ อุดมการณ์ ศีลธรรม และอำนาจ ในการตัดสินใจเรื่องต่าง ๆ ที่สัมพันธ์กันอย่างเป็นระบบ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับประสบการณ์ชีวิต ประสบการณ์ศึกษา การทำงาน ฐานข้อมูลที่เลือกสรร โดยไม่อาจแยกออกจาก จุดยืนทางชนชั้น ของบุคคล และกลุ่มพวกร่วมชนชั้นและชั้นชนเดียวกันได้

คนหลากหลาย ต่างวัย ต่างมีแนวคิด วิถีคิด ประสบการณ์ชีวิต และประสบการณ์การต่อสู้ ต่าง ๆ กันไป เป็นผลให้มี กระบวนการทัศน์ที่แตกต่างกันไปด้วย

การปรับกระบวนการทัศน์ ในบรรดาคนหลากหลาย ต่างวัย ต่างประสบการณ์ให้มีระบบความคิด ความเข้าใจ และวิถีคิดพื้นฐานที่ตรงกัน จึงเป็นสิ่งจำเป็น ผู้มีการศึกษาต่างระดับ ต่างสำนัก ต่างสาขา มักจะมีกระบวนการทัศน์ต่างชุดกัน ทั้งโดยรู้ตัวและไม่รู้ตัว ยิ่งไปกว่านั้น ในบริบทสังคมที่มีระบบการศึกษาดำเนินไปอย่างเข้มข้น แม้ในหมู่ผู้มีการศึกษาที่อยู่ในรุ่นในวัยเดียวกัน ก็ยังอาจมีกระบวนการทัศน์ต่างชุดกันได้ เพราะได้รับการฝึกฝนอบรมด้านวิถีคิด วิถีการศึกษา จากสำนักศึกษา สำนักคิด ที่มีฐานความคิด และใช้ทฤษฎีแตกต่างกัน

ดังนั้น แม้ผู้ที่ศึกษามาในทางมานุษยวิทยาในฐานะศาสตร์แขนงเดียวกัน ก็อาจจะมีกระบวนการทัศน์ต่างชุดกันได้ อย่างไรก็ตาม ในการศึกษาเรื่องชุมชน และสิทธิชุมชน โครงการวิจัย "สิทธิชุมชนท้องถิ่นจากจารีตประเพณีสู่สถานการณ์ปัจจุบัน : การศึกษาเพื่อแสวงหาแนวทางสิทธิชุมชนท้องถิ่นในประเทศไทย" ได้เสนอกระบวนการทัศน์ใหม่ขึ้นชุดหนึ่งเพื่อประโยชน์ในการศึกษาทำความเข้าใจ ชุมชน ปัญหาของชุมชน และสิทธิชุมชน ในประเทศไทย และเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

สรุปประเด็นสำคัญขึ้นเป็น "บทบัญญัติกระบวนการทัศน์สิทธิชุมชน 10 ประการ" ได้ดังนี้

ประการที่ 1. ยึดถือ "คน" และ "ชุมชน" เป็นใจกลางของการศึกษาเรื่อง "สิทธิชุมชน"

มานุษยวิทยาไม่ว่าสำนักใด เชื่อในศักดิ์ศรีของมนุษย์และศักยภาพของชุมชน ในการเสนอกระบวนการทัศน์ "สิทธิชุมชน" จึงใช้ "คน" และ "ชุมชน" เป็นตัวตั้งและเป็นใจกลางของการศึกษา

เป็นที่น่าสังเกตว่า สังคมวิทยา รัฐศาสตร์ และนิติศาสตร์ กระแสหลัก มักจะใช้รัฐ สถาบันทางสังคม และ กฎหมาย เป็นตัวตั้งและเป็นศูนย์กลางของการศึกษา เป็นผลให้ตลอดระยะเวลาที่ผ่านมา ความสำคัญของ "คน" และ "ชุมชน" ถูกมองข้าม ละเลย และกระทั่ง ปิดเบือน

โครงการวิจัยนี้ เสนอแนวคิดที่ว่า แม้ว่าจะมีสำนักคิดปรัชญาบางสำนัก ซึ่งเป็นกระแสหลัก จะเชื่อว่า "สิทธิ" มีมาแต่กำเนิด มีตามธรรมชาติ โครงการวิจัยนี้ทั้งเชื่อและพบว่า "สิทธิ" เป็นสิ่งที่มนุษย์ได้มาด้วยการต่อสู้กับ ธรรมชาติ และเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน "สิทธิ" จึงเกิดขึ้นได้ด้วยการเคลื่อนไหวทางสังคม ด้วยการต่อสู้กับสถาบัน และ ด้วยการเรียกร้องต่อสู้กับอำนาจรัฐ "สิทธิชุมชน" ไม่อาจมีขึ้นได้ถ้าไม่มีผู้คน และชุมชนที่ตระหนักถึงคุณค่าและศักดิ์ศรีของชุมชน

นอกจากนี้ ความลึกซึ้งแนบแน่นในอุดมการณ์สิทธิชุมชน เกิดขึ้นได้จากการที่ชุมชนมีความเข้าใจและวางพื้นฐานทรัพยากร อันเป็นต้นทุนทางเศรษฐกิจของชุมชน ที่สอดคล้องกับวิถีคัลลองชีวิตของชุมชน โดยนัยยะดังกล่าว รัฐ และกลไกรัฐ จะไม่สามารถค้นพบประเด็น "สิทธิชุมชน" และไม่อาจเข้าใจซาบซึ้งในความละเอียดอ่อนของ "อุดมการณ์สิทธิชุมชน" ในชุมชนท้องถิ่นต่าง ๆ ได้เลย ถ้ารัฐไม่เข้าใจและตระหนักถึงคุณค่า ของชุมชน และ ศักยภาพ ของชุมชนที่ตนเกี่ยวข้องหรือรับผิดชอบ

ประการที่ 2. ประวัติศาสตร์ชุมชน เป็นสิ่งที่สืบสานขึ้นทั้งจากความทรงจำและความจงใจสร้าง

กระบวนการทัศน์ของโครงการวิจัยนี้ถือว่า "ความรู้" และ "ฐานคิด (เชิงทฤษฎี)" แม้กระทั่ง "ประวัติศาสตร์" รวมไปถึง "ประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์" เป็นสิ่งที่ ผู้คน และ ชุมชน สืบสาน ขึ้นทั้งจากความทรงจำในอดีต และความจงใจสร้างตามความเชื่อ ความมุ่งมาดปรารถนา ความใฝ่ฝันของผู้คนและชุมชน รวมไปถึงความตั้งใจที่จะสร้างขึ้นเพื่อถักทอ "อัตลักษณ์" ของชุมชน กลุ่มชาติพันธุ์ หรือกระทั่ง รัฐหนึ่ง ๆ เพื่อวัตถุประสงค์เฉพาะ โดยมีเป้าหมายทางการเมืองชั้นนำ

ดังนั้น โดยนัยยะเดียวกัน ความคิดเรื่อง "สิทธิ" "สิทธิมนุษยชน" และ "สิทธิชุมชน" ของแต่ละชุมชน กลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ จึงเป็นสิ่งที่สามารถ สืบสาน (Reconstruct) จากชุมชนนั้นเอง โดยอาจวิเคราะห์จากระบบความเชื่อ ศาสนา จารีตประเพณี พิธีกรรม ภาษา วรรณกรรมลายลักษณ์ วรรณกรรมมุขปาฐะ เพลงพื้นบ้าน เพลงกล่อมเด็ก ศิลปกรรม สถาปัตยกรรม ลายผ้า ฯลฯ รวมไปถึงวิถีชีวิตประจำวัน และวงจรชีวิตนับแต่แรกปฏิสนธิจนถึงวาระสุดท้ายของชีวิต

คำตอบหนึ่ง ๆ ที่ได้จากชาวบ้าน หรือ ชุมชน จึงมิใช่คำตอบเบ็ดเสร็จโดยตัวเอง หากเป็น "ฐานคิด" และ "การหมายกำหนด" ของชุมชน ที่นักวิจัยสามารถพัฒนาต่อยอดทั้งในเชิงองค์ความรู้และในเชิง

ทฤษฎี ตามรูปธรรมที่เป็นจริงของชุมชน แล้วสอบเทียบกับ จารีตประเพณี เอกสารโบราณ วรรณกรรมมุขปาฐะ วรรณกรรมลายลักษณ์ หรือแม้กระทั่ง วรรณกรรมลายทอ ลายจักสาน ที่จะเอื้ออำนวยให้การวิจัยสามารถหยั่ง "ราก" ลงลึกได้ตามความเป็นจริงของชุมชน คำตอบจากสนาม จากเอกสาร และจากความเป็นจริง ที่นักวิจัยได้รับ จะเป็นเครื่องตรวจสอบ "ฐานคิด" ที่ได้พัฒนาขึ้น ว่าใช้ได้ ถูกต้องหรือไม่ และจะพัฒนาต่อไปอย่างไรด้วย

ประการที่ 3. ให้ความสำคัญกับมิติของกาลเวลา โดยเฉพาะ "ประวัติศาสตร์ช่วงยาว"

แม้ มานุษยวิทยา จะมีใช้ *ประวัติศาสตร์* แต่ในการเขียนบทชาติพันธุ์วรรณนา (Ethnography) นั้น นักมานุษยวิทยาทั่วโลก ที่ลงวิจัยสนามเพื่อเจาะข้อมูลเบื้องต้น เพื่อทำความเข้าใจชุมชนที่ตนศึกษา จะไม่ละเลย *มิติของกาลเวลา* เพราะนักมานุษยวิทยาศึกษาผู้คนและสังคม ในท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงของสังคม และมีความเข้าใจเป็นอย่างดีว่า สังคมมนุษย์และชุมชนต่าง ๆ ทั่วโลก มีพลังเคลื่อนไหวตนเองอย่างเป็นพลวัต ทั้งในแง่ของพื้นที่ ในกรณีของการโยกย้ายถิ่นฐาน และในแง่ของวิวัฒนาการสังคม ไม่ว่าจะอยู่กับที่หรือเคลื่อนย้ายก็ตาม

ที่แล้วมานักมานุษยวิทยาบางสำนัก ติดกับดักของ "ความเป็นอารยะ" ของตนเอง ก็เลยเข้าใจสังคมและชุมชนพื้นเมืองที่ตนศึกษา ว่าเป็นเสมือนสังคมที่ "หยุดนิ่ง" "ปิดตัวเอง" จึงไม่มีขั้นตอนของการพัฒนาไปสู่ความเป็น "อารยะ" เช่น สังคมนานา "อารยประเทศ" ในปัจจุบัน และนี่เป็นสาเหตุประการสำคัญที่ชุมชนพื้นเมือง ที่ปราศจาก "อำนาจรัฐ" ที่เป็นของตนเองทั่วโลก มักถูกนักมานุษยวิทยาเหล่านี้ขนานนามว่าเป็น "สังคมชนเผ่า" ตามมาด้วยวิธีคิดที่มองชุมชนอย่างหยุดนิ่ง แข็งแข็ง โครงการวิจัยนี้ ให้ความสำคัญกับมิติของกาลเวลา และประวัติศาสตร์ช่วงยาวของทุกชุมชนที่เป็นกรณีศึกษา โดยตรวจสอบทั้งจากการวิจัยสนาม และเอกสารประวัติศาสตร์เท่าที่สามารถสืบค้นได้ นำมาซึ่งความเข้าใจอันตกผลึกถึงลักษณะพิเศษของ "ชุมชนท้องถิ่น" ต่าง ๆ และ "ชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิมทั่วประเทศ"

ประการที่ 4. ทุกชุมชนท้องถิ่นในประเทศไทยและเอเชีย มีจักรวาลทัศน์ที่มอบต่อธรรมชาติ จึงใช้ประโยชน์จากฐานทรัพยากรอย่างเคารพ และรักษาไว้ให้ยั่งยืนด้วยภูมิปัญญาท้องถิ่น

ทุกชุมชนท้องถิ่นในประเทศไทยและเอเชีย มี "จักรวาลทัศน์" และ "ภูมิปัญญาท้องถิ่น" ที่สั่งสมสืบทอดกันมายาวนาน ระบบความเชื่อและภูมิปัญญาดั้งเดิมเหล่านี้ควั่นกันเป็นเกลียวเชือก ทั้งให้และรับปะทะสังสรรค์ และพัฒนามาร่วมกันมาช้านาน จนอาจกล่าวได้ว่า เป็นรากร่วมวัฒนธรรมเดียวกัน ทุกชุมชนมีความมอบต่อธรรมชาติ เคารพผีฟ้า ผีน้ำ ผีเหมือง ผีฝ่าย นบไพร่เจ้าป่า เจ้าเขา ผีสาธเทวดา นางไม้ ทุกชุมชนท้องถิ่นมีจิตสำนึกร่วมที่รักธรรมชาติ เพราะถือว่า ธรรมชาติคือผู้ให้ที่ยิ่งใหญ่ที่สุด และที่สำคัญก็คือ ธรรมชาติมีชีวิต มีจิตใจ มีวิญญาณ ที่มนุษย์ทุกคนทุกนาม ทุกชุมชน ต่างมีกติกาสัญญาประชาคม ที่จะล่วงละเมิดต่อธรรมชาติมิได้

ทุกชุมชนท้องถิ่นจึงใช้ประโยชน์จากฐานทรัพยากรธรรมชาติด้วยท่าทีเคารพ และได้พยายามรักษาไว้ให้ยั่งยืนด้วยระบบภูมิปัญญาท้องถิ่นที่สั่งสมสืบทอดกันมายาวนาน

กระบวนการทัศน์ต่างชุดที่แปลกแยกอย่างสิ้นเชิง จากกระบวนการทัศน์ที่เป็นทั้งจักรวาลทัศน์และระบบภูมิปัญญาของชุมชนพหุชาติพันธุ์ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ คือ ระบบความคิดที่เข้าใจว่า ชุมชนท้องถิ่นที่เป็นรากหญ้า เป็นผู้รักษาทรัพยากรธรรมชาติมาจนกระทั่งถึงทุกวันนี้ เป็น *ผู้ทำลายธรรมชาติ เป็นผู้ทำลายป่า เป็นผู้ยังความหายนะมาสู่สภาพแวดล้อมและระบบนิเวศน์*

กระบวนการทัศน์ชุมชนกับขบวนการเคลื่อนไหวสิทธิชุมชน
เอกสารประกอบการประชุมโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ๔ ภาค
วันที่ ๑๔ - ๑๖ มีนาคม ๒๕๔๔

ความแตกต่างนี้มีที่มาจาก “ความรู้” ที่ต่างชุด และ “การเมือง” ที่ต่างผลประโยชน์ ความขัดแย้งเรื่องการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมระหว่างรัฐกับชุมชนท้องถิ่นทั่วประเทศในปัจจุบัน จึงเป็นปัญหาของทั้ง “ความรู้” และ “การเมืองของความรู้” ตลอดจน “การเมืองของผลประโยชน์” ซึ่งยากที่จะสมานรวมขอมกันได้ เว้นไว้แต่ว่า รัฐ และกลไกรัฐ ซึ่งเป็นผู้ผูกขาดผลประโยชน์อยู่ในปัจจุบัน จะยอมเสียสละ ลดทอนอำนาจรัฐ กระจายอำนาจไปสู่ท้องถิ่น ขยายการมีส่วนร่วมของประชาชน เพื่อให้ชุมชนได้เป็นเจ้าของชุมชน และเป็นผู้จัดการผลประโยชน์ของชุมชนอย่างแท้จริง

ประการที่ 5. สังคมไทยเป็นสังคมพหุลักษณะ ประกอบด้วยชุมชนพหุชาติพันธุ์ และความหลากหลายทางวัฒนธรรม ชุมชนพหุชาติพันธุ์พึงได้รับการขยายโอกาสทางการเมือง เพื่อมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และอนุรักษ์ศิลปวัฒนธรรม ภูมิปัญญาท้องถิ่นอย่างมั่นคงและยั่งยืน

สำหรับนักวิจัยในโครงการ “สิทธิชุมชนท้องถิ่น ๙” นี้ ความเข้าใจในข้อที่ว่า สังคมไทยเป็นสังคมพหุลักษณะ (Plural society) ประกอบด้วยชุมชนพหุชาติพันธุ์ และความหลากหลายทางวัฒนธรรม อาจไม่ใช่เรื่องใหม่ แต่ยังมีผู้คนอีกจำนวนไม่น้อย เช่น นักวิชาการบางสำนักคิด ซึ่งส่วนใหญ่เป็นกระแสหลัก ผู้บริหารงานด้านวัฒนธรรม เจ้าหน้าที่กระทรวงมหาดไทย กระทรวงเกษตรฯ สมาชิกสภาผู้แทนราษฎร กระทั่งรัฐมนตรีบางกระทรวง และผู้นำระดับสูงของประเทศ ฯลฯ ที่ยังมีกระบวนทัศน์ต่างชุดกัน ส่วนใหญ่ยังเชื่อมั่นอย่างสนิทแนแนแน่นว่า สังคมไทยเป็นสังคมที่มี “เอกลักษณ์” หนึ่งเดียว (Mono-culture) “เอกลักษณ์ของชาติ” จึงถูกตีความให้เป็นแบบแผนชุดเดียว และถูกเชิดชูโดยนโยบายรัฐ กลไกรัฐ ใช้อำนาจรัฐส่วนต่าง ๆ กำกับ ตอกย้ำ ผลิตซ้ำ ให้ “เอกลักษณ์ไทย” ยิ่งใหญ่เหนือวัฒนธรรมอื่น ๆ

สิ่งที่ตามมาเป็นระบบความคิดทั้งชุด จะโดยรู้ตัวหรือไม่ก็ตาม คือ กระบวนทัศน์ อันเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กับความเชื่อโดยสนิทใจ ให้เชิดชู “เอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมไทย” ในฐานะเป็น วัฒนธรรมเดียว ของชาติเท่านั้น มีประจักษ์พยานและหลักฐานทางประวัติศาสตร์จำนวนมาก รวมทั้งในระบบการศึกษาที่บริหารโดยโครงสร้างการศึกษาส่วนกลาง ที่บ่งชี้ว่า ได้มีความพยายามจากฝ่ายรัฐชาติที่จะทำให้ วัฒนธรรมสายอื่น อันมีอยู่หลากหลายในสังคมไทย ไม่ได้รับการยอมรับ หรือถูกกดขี่ให้เล็กลง งดเว้น เพิกถอน เช่น มีการออกระเบียบ ออกกฎเกณฑ์ หรือบีบบังคับให้มีความยุ่งยากในการเผยแพร่และปฏิบัติวัฒนธรรมอื่น ๆ การตอกย้ำผ่านสื่อ ด้วยการยกย่องศาสนาประจำชาติว่าเป็นสิ่งสูงสุด เน้นความเชื่อศาสนาพุทธเท่านั้นที่เป็นเอก ศาสนาอื่นเป็นรอง ความเชื่ออื่นเป็นความเชื่อที่มลายไ้สาระ การดูถูกดูหมิ่นเหยียดหยามทางชนชาติที่ปรากฏออกมาอย่างเปิดเผย ทั้งทางความคิด การพูด การกระทำ ของผู้รับผิดชอบกลไกรัฐส่วนต่าง ๆ ทั้งระดับล่าง ระดับบน และระดับสูง ฯลฯ

จะเห็นได้ว่า ระบบการศึกษาและสื่อมวลชนรูปแบบต่าง ๆ มีส่วนกำหนดความคิดชุด “วัฒนธรรมเดียว” นี้ให้กับสังคมไทยอันเป็นสังคมพหุลักษณะทั้งสังคมโดยถือเป็นแนวนโยบายแห่งรัฐ ที่ข้าราชการจะพึงยึดถือและปฏิบัติ ใครคิดหรือทำแตกต่างไปจากนี้ กลายเป็นสิ่งที่แปลกแยกกับสังคมไทยโดยส่วนรวม

การปรับกระบวนทัศน์ชุดนี้จึงไม่เพียงแต่ต้องต่อสู้ทางความคิดกับคนรอบข้าง-สังคมรอบตัว หากยังอาจต้องต่อสู้กับกระบวนทัศน์ของตัวเองอย่างหนักหน่วงด้วย เพราะกระบวนทัศน์ชุดเก่า อันมีที่มาจากระบบการศึกษาและกระบวนกรบ่มเพาะขัดเกลาทางสังคม ยังคงมีอิทธิพลต่อวิถีคิดของแต่ละผู้คนในสังคมไทย มากบ้าง น้อยบ้าง ต่าง ๆ กัน

ต่อเมื่อได้มีการปรับกระบวนทัศน์ทั้งชุด ยอมรับความเป็นจริงของ “พหุลักษณะ” ที่มีอยู่ในสังคมไทยแล้ว กระบวนทัศน์ชุดนี้ จึงเปิดพื้นที่ให้กับความยอมรับการดำรงอยู่อย่างมีเกียรติมีศักดิ์ศรีของชุมชนพหุชาติ

พันธุ์ และความหลากหลายทางวัฒนธรรม นำมาซึ่งความเข้าใจในคุณค่าและความเคารพต่อวัฒนธรรม พิธีกรรม ความเชื่อ ศาสนา ที่แตกต่างจากเรา เมื่อเข้าใจรากฐานทางวัฒนธรรมดังกล่าวแล้ว ก็ย่อมนำไปสู่ความเข้าใจใน “อุดมการณ์สิทธิชุมชน” ได้ในที่สุด

แต่กว่าสังคมไทยจะดำเนินไปถึงจุดนั้นได้ ก็ต้องผ่านกระบวนการที่เข้มข้นและยาวนาน เพราะกล่าวให้ถึงที่สุด ขบวนการเคลื่อนไหว “สิทธิชุมชน” ในฐานะกระบวนการทัศน์ใหม่ เป็นการปรับเปลี่ยนในลักษณะที่ต้องถอนรากถอนโคนความคิดเก่า สร้างความยอมรับความคิดใหม่ และระบบวิธีคิดใหม่ทั้งหมด เพื่อเปิดพื้นที่ทางวัฒนธรรมให้แก่ชุมชนพหุชาติพันธุ์อย่างหลากหลายทั่วประเทศ นั่นก็คือการให้โอกาสที่จะมี “สิทธิทางวัฒนธรรม” ในลักษณะใหม่ด้วย

ประการที่ 6. การปรับกระบวนการทัศน์ เป็นกระบวนการที่เจือปนตลอดปัจจัยบุคคลและสังคม สังคมไทยกำลังก้าวเข้าสู่ระยะเปลี่ยนผ่านไปสู่กระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชน อันเป็นกระบวนการทัศน์ใหม่ รัฐและชุมชนจะต้องร่วมกันประจักษ์ให้เกิดความเจือปนน้อยที่สุด

เป็นที่เข้าใจได้ว่า กระบวนทัศน์ชุดหนึ่งๆ ไม่อาจปรับเปลี่ยนไปได้ในทันทีทันใด วัน ฐาน คิดทางทฤษฎีหนึ่ง ๆ มีอิทธิพลเป็นอย่างสูงที่จะล้อมกรอบความคิดของผู้คน สังคม นักวิชาการ ทั้งโดยรู้ตัวและไม่รู้ตัว จนดั้นไม่หลุดจากกรอบนั้นเป็นระยะเวลายาวนาน จะต้องเกิดการผันผวนในสังคม ในวงการวิชาการ ขนานใหญ่ บางกระบวนทัศน์ที่สำคัญอาจต้องถึงขั้นเป็นกระแสโลก โดยมีกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจสังคมและการเมืองในระดับโลก เป็นปัจจัยสำคัญที่ชี้ขาด กระบวนทัศน์อันมีที่มาจากกรอบทางทฤษฎีหนึ่ง ๆ จึงจะสามารถปรับเปลี่ยนความเชื่อที่สำนักคิดหนึ่ง ๆ ยึดถืออย่างมั่นคง และครอบงำทั้งสังคม เป็นกรอบตายตัวได้ อาทิ จากที่เคยเชื่อว่าโลกแบนมาเป็นโลกกลม จากยุคสมัยหนึ่งที่โลกตะวันตกเคยเชื่อถือ “พระเจ้า” เป็นทั้งผู้สร้าง และ สิ่งศักดิ์สิทธิ์สูงสุด มาถึงยุคที่นักปรัชญาอย่างนิทเช่ประกาศว่า “God is dead” สังคมต้องก้าวสู่กระบวนการปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์ที่เจือปนตัว ชีวิตของนักคิด นักปรัชญา นักเคลื่อนไหวทางสังคมบางคน ที่นำเสนอกระบวนทัศน์ใหม่ ทั้งในฐานะปัจเจกบุคคล หรือองค์กร สถาบัน ได้เคยถูกนำขึ้นสู่ตะแลงแกง ถูกบังคับให้ตีพิมพ์พิษ ถูกคุมประจักษ์ทัศน์ ถูกตรึงไม้กางเขน มาแล้ว

ในทำนองเดียวกัน บางผู้คน บางสังคม บางชุมชน ที่พิทักษ์หวงแหนกระบวนทัศน์เก่า ก็อาจต้องเช่นสังเวกระบวนทัศน์ใหม่ ด้วยชีวิตทั้งของปัจเจกและชุมชนเช่นกัน ตัวอย่างรูปธรรมที่เห็นได้ชัดที่สุด คือ สงครามต่อต้านลัทธิคอมมิวนิสต์ ที่เกิดขึ้นทั้งในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และอเมริกาใต้ เป็นสงครามที่อำนาจรัฐฝ่ายที่เชื่อมั่นในระบอบเศรษฐกิจทุนนิยมเสรี นำพาผู้คนไปตาย บาดเจ็บ พิการทั้งร่างกายและจิตใจ นับไม่ถ้วน สงครามฆ่าล้างเผ่าพันธุ์ที่เกิดขึ้นในหลายมุมโลก รวมทั้งกรณีล่าสุด ที่เกาะติมอร์ตะวันออก ก็ นับเป็นตัวอย่างล่าสุดในทางสากล ที่มีการต่อสู้ปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์ให้ตกลงยอมรับให้ประชาชนชาวติมอร์ตะวันออก มี “สิทธิอัตตาวินิจฉัย” (Self-determination) แต่กว่าจะได้มา ผู้นำชุมชน หัวหน้าของขบวนการเคลื่อนไหว ก็ต้องสังเวยด้วยชีวิตนับไม่ถ้วนเช่นกัน

สังคมไทยอันเป็นสังคมพหุลักษณะ ได้ก้าวมาถึงระยะเปลี่ยนผ่านที่สำคัญอีกช่วงหนึ่งของระยะประวัติศาสตร์การเมือง ที่เป็นการต่อสู้อย่างเข้มข้น ระหว่าง “การผูกขาดโดยอำนาจรัฐแบบเดิม” กับ “กระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชน” ทั้งในทาง เศรษฐกิจ สังคม การเมือง และวัฒนธรรม จัดเป็น “สงครามการเมือง” อันมีต้นตอจากการผูกขาดอำนาจทางเศรษฐกิจและอุดมการณ์ทางการเมืองที่เข้มข้น ดุเดือด แลคมคม

“สงครามการเมือง” นี้ มีวิกฤตเศรษฐกิจโลกอย่างทั่วด้านเป็นอิทธิพลภายนอกที่สำคัญ ที่ทำให้รัฐต้องมีการปรับตัว ปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์ในการบริหารจัดการรัฐและชุมชน เพื่อความอยู่รอดของสังคม กระบวนทัศน์สิทธิชุมชนกับขบวนการเคลื่อนไหวสิทธิชุมชน

เอกสารประกอบการประชุมโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ๔ ภาค

วันที่ ๑๔ - ๑๖ มีนาคม ๒๕๔๔

และความมั่งคั่งของอำนาจรัฐเองด้วย ขณะเดียวกัน ระบบโลกาภิวัตน์ก็เกื้อหนุนให้ระบบทุนนิยมเสรี ผูกขาด ข้ามชาติ ได้ใช้บทเรียนความชัดเจนของตนในการคลี่คลายปัญหาวิกฤตทางเศรษฐกิจ สังคม การเมืองของโลกตะวันตก ให้สามารถถอยกลับเข้ามามีส่วนร่วมในการ "แก้ปัญหา" ที่อาจเป็นการ "เพิ่มปัญหา" หรือกระทั่ง "ซ้ำเติมปัญหา" ให้หนักหน่วงยิ่งขึ้น ให้กับโลกตะวันออก รวมทั้งสังคมไทย

ปัจจุบัน การปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์ในสังคมไทยระยะเปลี่ยนผ่าน ไปสู่กระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชน กำลังดำเนินและขยายตัวไปอย่างขนานใหญ่ทั่วทั้งสังคมไทย ความขัดแย้งทางความคิดและวิธีการจัดการปัญหา โดยเฉพาะการจัดการทรัพยากรธรรมชาติทั่วทุกภาค กำลังปะทุตัว ระอุเดือด โดยที่ยังไม่มีหลักประกันที่มั่นคงว่า รัฐจะประกันให้การเปลี่ยนผ่านนี้ดำเนินไปอย่างสันติได้หรือไม่ มากน้อยเพียงใด ทำอย่างไรสังคมไทยระยะเปลี่ยนผ่านจึงจะสูญเสียน้อยที่สุด

ประการที่ 7. การจัดการปรับความสัมพันธ์เชิงอำนาจในสังคมไทยระยะเปลี่ยนผ่าน โดยชี้ปัญหาที่เกิดจากอำนาจรัฐ และลดทอนอำนาจรัฐ

"สิทธิ" เป็นสองด้านของเหรียญที่อยู่ตรงข้ามกัน ด้านหนึ่งของเหรียญ คือ *อำนาจ* อีกด้านหนึ่ง คือ *หน้าที่* ความสัมพันธ์เชิงอำนาจ(Power relations) มีทั้ง *อำนาจ-หน้าที่* ภายในชุมชน และ *อำนาจ-หน้าที่* ระหว่างชุมชนกับภายนอก ตลอดเวลาที่ผ่านมา มักเป็นความสัมพันธ์ที่ *อำนาจ* มาจากภายนอก ส่วนใหญ่ คือ *อำนาจรัฐ* และ *อิทธิพลที่แผ่มาจากบัลลังก์รัฐ* มักจะเรียกร่อง "*หน้าที่*" จากชุมชน จนเกินเลยความพอดี จนกระทั่งกลายเป็นความสัมพันธ์เชิงกดขี่และขูดรีด โดย *รัฐ* กระทำการต่อ *ชุมชน* แต่มักจะอ้าง "*ผลประโยชน์ส่วนรวม*" และ "*สิทธิมหาชน*" อย่างเลื่อนลอย

การชี้ปัญหาของ "*อำนาจ*" ที่ไม่เป็นธรรมจากภายนอก โดยเฉพาะ "*อำนาจรัฐ*" จึงเป็นสิ่งที่ไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ เพราะความสัมพันธ์เชิงอำนาจในลักษณะดังกล่าว เป็นความเป็นจริงที่ดำรงอยู่โดยทั่วไป *ตราบนานเท่าที่อำนาจรัฐมิได้เป็นของประชาชน*

การวิเคราะห์ปัญหาที่รัฐละเมิดสิทธิชุมชนในโครงการวิจัยนี้ จากกรณีศึกษาต่าง ๆ ทั่วประเทศ นักวิจัยในโครงการได้พยายามวิเคราะห์อย่างมีน้ำหนัก มีเหตุผล มีหลักฐานระบุได้แน่ชัด และตรวจสอบได้ จึงเป็นที่ยืนยันได้ว่ารายงานการวิจัย ปัญหา และข้อเสนอเชิงนโยบายของนักวิจัย ที่ได้กลั่นกรองอย่างรอบคอบด้วยกระบวนทัศน์ชุดใหม่นี้ ไม่อาจถือเป็น "*ข้อกล่าวหา*" ที่ฝ่าย *อำนาจรัฐ* อาจอ้างว่าเลื่อนลอยหรือไร้เหตุผล ไร้หลักฐาน นักวิจัยในโครงการวิจัย "สิทธิชุมชนท้องถิ่นฯ" นี้ได้ใช้ความพยายามนำเสนอข้อมูลความเป็นจริง จากการวิจัยสนาม ด้วยตนเอง โดยเชื่อมโยงถึงฐานรากทางวัฒนธรรมของชุมชน จารึกประเพณีดั้งเดิมของชุมชน ทั้งในส่วนที่เป็นลายลักษณ์อักษรและมุขปาฐะ และดำเนินการวิเคราะห์ที่หนักแน่น พร้อมหลักฐานอ้างอิง เพื่อให้เป็นเรื่องที่ *แม้รัฐไม่อาจยอมรับข้อกล่าวหาได้ แต่ก็ปฏิเสธไม่ได้*

ประการที่ 8. ภาษาสื่อความคิด เครื่องรัดต่อการใช้คำ เพื่อขจัดซากเดนความคิดเก่า

กระบวนทัศน์ชุดใหม่ ไม่อาจก่อรูปได้อย่างหมดจดในทางความคิด ถ้านักวิจัย และนักวิชาการ ตลอดจนถึงผู้คนในสังคมและรัฐ ไม่หมั่นตรวจสอบภาษาที่ใช้ในชีวิตประจำวัน และขจัดถ้อยคำภาษาที่เป็นซากเดนของกระบวนทัศน์ชุดเก่าให้ค่อย ๆ หมดไป หากเราประสงค์ที่จะหลีกเลี่ยงการถูกเหยียดหยามทางชนชาติ (Ethnic Discrimination) และการแบ่งแยกกลุ่มพวก เชื้อชาติ ผิวพันธุ์ (Apartheid) ในสภาพที่เรา กำลังปฏิรูปการเมืองขนานใหญ่ ในสังคมพหุลักษณะ อันประกอบด้วยชุมชนพหุชาติพันธุ์และวัฒนธรรมอันหลากหลาย นักวิจัยในโครงการฯ ได้พยายามเป็นแบบอย่างนำพาสังคมวิชาการในการใช้ภาษาอย่างเคร่งครัด อาทิ

- การพยายามหลีกเลี่ยงการใช้ "คำ" ที่มีนัยดูหมิ่นเหยียดหยามผู้อื่นว่าต่ำต้อยกว่า เช่น คำว่า "ชนเผ่า"

เนื่องจากคำว่า "ชนเผ่า" นี้แปลมาจากศัพท์ภาษาอังกฤษว่า tribe และ สังคมชนเผ่า มีที่มาจากคำ tribal society แม้ว่าอาจมีวาทกรรมเกี่ยวกับคำนี้อยู่บ้างในเชิงทฤษฎีของลักษณะสังคมชนเผ่าจริงๆ ที่มีมาแต่โบราณ แต่ในบริบทสังคมเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นานกลุ่มชาติพันธุ์ส่วนใหญ่ในสังคมไทย ได้ก้าวพ้นขั้นวิวัฒนาการของ สังคมชนเผ่า มานานเกินกว่าร้อยปีแล้ว นอกจากนี้ โครงการวิจัยนี้ได้ใช้ชื่อกลุ่มชาติพันธุ์ตามความประสงค์ของเจ้าของกลุ่ม โดยถือความตกลงเห็นชอบร่วมกันของชุมชนชาติพันธุ์นั้น ๆ เป็นเกณฑ์ เช่น ชุมชนชาวลัวะ ชุมชนปากกระดุม ชุมชนปะหล่อง ชุมชนม้ง ชุมชนเมี่ยน ชุมชนล้าหู่ ฯลฯ

➤ สังคมเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ รวมทั้งสังคมไทย เป็นสังคมที่ให้ความสำคัญกับบทบาท สถานภาพของผู้หญิง แม้หลายสังคมในปัจจุบัน โดยเฉพาะสังคมเมือง ได้รับอิทธิพลจากภายนอกและผลกระทบทางเศรษฐกิจ ทำให้โครงสร้างสังคมแบบดั้งเดิม ที่สืบสกุลสายแม่ (Matrilineal Society) หรือที่ให้ความสำคัญกับทั้งสองสายใกล้เคียงกัน (Bilateral) ต้องเปลี่ยนแปลงไป แต่ร่องรอยเดิมของสถานภาพสตรียังคงมีอยู่อย่างเด่นชัดชัดเจนในหลายชุมชนทั่วทุกภาคของประเทศไทย ตัวอย่างเช่น การถือผีบรรพชนสายแม่ การแต่งเขยเข้าบ้าน การสืบทอดมรดกโดยเฉพาะที่ดินให้ลูกสาว เพื่อความเคารพต่อระบบความเชื่อดั้งเดิม และความเข้าใจต่อการคลี่คลายเปลี่ยนแปลงของโครงสร้างสังคมไทย และสังคมชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิม โครงการวิจัยนี้ ใช้คำว่า บรรพชน แทนคำว่า บรรพบุรุษ ยกเว้นในกรณีที่ดินสืบทอดได้ชัดเจนแล้ว จึงจะระบุเพศ เช่น บรรพบุรุษหรือ บรรพสตรี

ประการที่ 9. "ชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิม" พึงได้รับความเคารพในสิทธิของผู้มาก่อน จากผู้มาทีหลัง

การศึกษา ชุมชนพื้นเมือง ซึ่งส่วนใหญ่มักจะเป็น ชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิม ในบริบท "ประวัติศาสตร์ช่วงยาว" (La Longue Durée) ทำให้พบว่า แท้ที่จริง ชุมชนพื้นเมืองดั้งเดิม (Aboriginal community) และ โดยเฉพาะ ชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิม (Local traditional community) ในสังคมไทยมีประวัติศาสตร์ที่ยาวนานขนานคู่เคียงมากับประวัติศาสตร์ของรัฐสยามและรัฐประชาชาติไทยที่มีอำนาจเหนือกว่า และครอบงำชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิมเหล่านั้น

ประวัติศาสตร์ที่เขียนขึ้นส่วนใหญ่ในโลก มักเขียนโดยฝ่ายที่สามารถยึดกุมอำนาจรัฐ ชุมชนท้องถิ่นรากหญ้า เป็นเพียง "ข้าน้อยผู้ด้อยค่า" แต่มิได้หมายความว่า ไม่มีตัวตนในช่วงประวัติศาสตร์อันยาวนานบ่อยครั้งที่พบว่า ชุมชนพื้นเมืองส่วนใหญ่ของโลก เคยมี อาณาจักร ใหญ่น้อยของตนเองมาก่อน ทว่าถูกอำนาจทางการเมือง เศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรม ที่เหนือกว่า ครอบงำ เบียดขับ และแย่งชิงสงครามการต่อสู้ของทาสกิติ การลุกขึ้นสู้ของชุมชนรากหญ้าที่มักถูกเรียกว่า "ขบถ" เช่น ขบถผีบุญของอีสาน ขบถเงี้ยวเมืองแพร่ ขบถข้าและ ขบถฮ่อ ก่อนหน้าที่จะมีรัฐประชาชาติสถาปนาอย่างมั่นคงในราชอาณาจักรสยาม และต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นประเทศไทยนั้น ล้วนแล้วแต่สะท้อนให้เห็น "จิตสำนึกชุมชน" ของกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ใน ชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิม ที่บางครั้งก็สู้อย่างโดดเดี่ยว บางครั้งผนึกกำลังกันเป็นแนวร่วม ชุมชนหลากหลายชาติพันธุ์ เพื่อร่วมกันต่อสู้ หรือต่อต้านการแย่งยึดพื้นที่และแรงงานตลอดจนทรัพยากรของอำนาจรัฐสยาม

กล่าวให้ถึงที่สุด จิตสำนึกขบถ ที่ไม่ยอมสยบให้กับอำนาจรัฐธรรมที่มากครอบงำ ก็คือ การเคลื่อนไหวต่อสู้เพื่อสิทธิชุมชน และอุดมการณ์สิทธิชุมชน นั่นเอง

ประการที่ 10. สิทธิอัตตวินิจนัย ทางเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรม เป็นขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม ที่มีมายาวนานในประวัติศาสตร์ และจำเป็นต้องดำเนินสืบไปเพื่อความเป็นธรรมและการอยู่ร่วมกันอย่างสันติในสังคมพหุลักษณะเช่นสังคมไทย

การเสนอแนวคิดอุดมการณ์เรื่อง "สิทธิชุมชน ในฐานะกระบวนทัศน์ใหม่" และ เสนอแนวทางการเคลื่อนไหวทางสังคม ให้ชุมชนพหุชาติพันธุ์สามารถใช้ "สิทธิอัตตวินิจนัย" (Self Determination) เพื่อปกป้องพิทักษ์ฐานทรัพยากรธรรมชาติและสิทธิชุมชนของตน โดยนักวิจัยโครงการนี้ เป็นการตีโต้กลับกระแสโลกาภิวัตน์ที่กำลังท่วมท้นอย่างไม่จำกัดขอบเขต มาสู่ความคิดที่เกื้อหนุนให้ประชาชน ชาวบ้าน ชุมชน สามารถใช้จารีตประเพณีดั้งเดิมของตน ธรรมเนียมชุมชนของตน และอุดมการณ์สิทธิชุมชนของตน การต่อสู้ปกป้องตนเองและชุมชนให้มีสิทธิ มีเสียง มีส่วนร่วม ในการกำหนดตนเอง ชีวชนาอนาคต ทั้งของตน ลูกหลาน และชุมชนด้วยตนเอง

กระบวนทัศน์ชุดนี้ เสนอขึ้นด้วยความเข้าใจในอดีต มุ่งไปสู่วิถีนาคต เป็นการมองไปข้างหน้าอย่างคาดการณ์ เข้าใจปัญหา รู้เท่าทัน และมีสติ เป็นการเสริมสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน โดยชุมชนเอง มิใช่เป็นการใช้อำนาจจากเบื้องบนสู่เบื้องล่างเท่านั้นเช่นที่ผ่านมา ขณะเดียวกันก็เพื่อเป็นการเตือนภัยให้รัฐได้เข้าใจในสถานการณ์ปัจจุบันอย่างเข้าใจรากฐานความคิดในอดีต อุดมการณ์ที่ชุมชนปรับใช้ และรับรู้ถึงขบวนการเคลื่อนไหวสิทธิชุมชน โดยชุมชน ในทุกวันนี้

ทั้งนี้ ก็เพื่อให้รัฐตระหนัก และปรับเปลี่ยนนโยบายสิทธิชุมชนท้องถิ่นทั่วประเทศ ได้อย่างสอดคล้องกับความเป็นจริงที่วิกฤตและทันกับสถานการณ์ที่ระอุเดือดในปัจจุบันนั่นเอง

แต่การเปลี่ยนผ่านจากกระบวนทัศน์ ที่รัฐเคยจัดการ และครอบงำทุกสิ่งทุกอย่าง ทุกขั้นตอน ทุกกระบวนการ ไปเป็นกระบวนทัศน์ที่ให้ชาวบ้านจัดการกับตนเอง ชุมชน ฐานทรัพยากร ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม โดยยินยอมอนุญาตให้ชุมชนได้ใช้ "สิทธิอัตตวินิจนัย" (ที่ต่างเคยมีมาในอดีต) ทั้งในทางการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม ย่อมกระทบกับผลประโยชน์ของกลุ่มอำนาจและอิทธิพลที่มีอยู่ในปัจจุบัน ทางเลือกที่เหมาะสมก็คือ ทำอย่างไรจึงจะสามารถทำให้สังคมไทยสามารถเปลี่ยนผ่านไปสู่กระบวนทัศน์ใหม่ได้อย่างสันติ หรือเจ็บปวดน้อยที่สุด

บทสรุป

ขบวนการเคลื่อนไหว "สิทธิชุมชน" ในฐานะเป็นกระบวนทัศน์ใหม่ ไม่ได้เริ่มจากชุดความคิดที่แปลกแยกกับชุมชนท้องถิ่น หากเริ่มจากรากฐานเดิม คือ จักรวาลทัศน์และระบบภูมิปัญญาดั้งเดิมของชุมชนท้องถิ่น จากฐานคิดที่มั่นคงนี้ นำไปสู่ความเข้าใจและความเคารพในสิทธิชุมชนอันมีจารีตประเพณีรองรับของชุมชนท้องถิ่นทั่วประเทศ ในท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงของสังคม ชุมชนท้องถิ่นทั้งหลายได้พัฒนา "อุดมการณ์สิทธิชุมชน" ให้สอดคล้องกับสภาพสังคมยุคใหม่ ที่เปลี่ยนแปลงไปด้วยอิทธิพลจากภายนอกและระบบโลกาภิวัตน์ เพื่อนำพาขบวนการเคลื่อนไหวสิทธิชุมชนด้วยรูปแบบที่หลากหลาย พลิกแพลง และปรับเปลี่ยนอย่างเป็นพลวัต นำความเข้มแข็งมาสู่ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม นับเป็นการเปิดศักราชการต่อสู้เพื่อ "สิทธิชุมชน" ในสังคมไทย เพื่อร่วมส่วนในการปฏิรูปการเมือง โดยใช้สิทธิอัตตวินิจนัยเป็นธงชัยของการต่อสู้อย่างชอบธรรมและสมควรสมานสามัคคี

จารีตและกฎหมายล้านนา ว่าด้วยสิทธิชุมชน*

เมื่อคนมาอยู่รวมกันเป็นชุมชนตั้งแต่ครอบครัว หมู่บ้าน จนถึงระดับเมือง และกลุ่มคนเหล่านี้ได้สร้างกฎเกณฑ์หรือข้อปฏิบัติในสังคมร่วมกัน วันเวลาผ่านไปคนที่มาอยู่รวมกันจะสร้างระเบียบประเพณีร่วมกันจนกลายเป็นวัฒนธรรมของกลุ่มที่เรียกว่ามี “อัตลักษณ์” (identity) ร่วมกัน จิตสำนึกจารีตประเพณีและกฎหมายต่าง ๆ ทั้งที่เป็นลายลักษณ์และไม่เป็นลายลักษณ์ของชุมชนเรียกว่าเป็น “ระบบศีลธรรม” ในระบบศีลธรรมจะแฝงไปด้วยการเคารพต่อสิ่งที่สังคมสมัยใหม่เรียกว่า “สิทธิ” หรือเป็น ระบบศีลธรรมแห่งสิทธิ หมายถึงจารีตประเพณีที่ชุมชนเคารพและปฏิบัติสืบต่อกันมาจนกลายเป็นสิ่งที่เรียกว่า “ธรรมเนียมของชุมชน” สิทธิชุมชนจึงเกิดขึ้นตามธรรมชาติของการรวมตัวของชุมชน เช่น สิทธิในชีวิตร่างกาย สิทธิในทรัพย์สิน สิทธิในที่ดิน ทรัพยากรธรรมชาติ ฯลฯ

ชุมชนในล้านนามีพัฒนาการต่อเนื่องกันมายาวนานกว่า 700 ปี ชุมชนได้สร้างจารีตประเพณีรวมทั้งกฎหมายท้องถิ่นอย่างต่อเนื่อง บันทึกไว้ในเอกสารโบราณโดยนักปราชญ์ ล้านนา ในส่วนของจารีตประเพณี ทั้งที่เป็นประเพณีหลวงหรือของราชสำนักหรือชนชั้นผู้ปกครอง ประเพณีพิธีกรรมของชาวพุทธ และประเพณีพื้นบ้านที่สัมพันธ์กับความเชื่อดั้งเดิมของชุมชน ได้แก่ จารีตประเพณีเกี่ยวกับ “ผี” ซึ่งชาวล้านนายังถือปฏิบัติจนถึงทุกวันนี้ เช่น ผีตระกูล ผี (หมู่)บ้าน และผีเมือง ผีเหมืองฝาย ผีไร่ นา ผีป่าผีดอย ฯลฯ

ในสมัยรัตนโกสินทร์เมื่อสองร้อยปีมาแล้ว ชุมชนล้านนาประกอบด้วยหลายกลุ่มชาติพันธุ์ทั้งที่เป็นชนพื้นเมืองดั้งเดิม ได้แก่ ผู้ยวน ลัวะ ปกาเกอญอ เม็ง(มอญ) ลื้อ เขิน ไทใหญ่ กลุ่มชาติพันธุ์เหล่านี้อาศัยอยู่ร่วมกันมานานแล้ว ต่างก็มีอัตลักษณ์ของตนเองและต่างก็เคารพในสิทธิของแต่ละกลุ่มชาติพันธุ์และเคารพในสิทธิปัจเจกด้วย บางกลุ่มก็มีการสมานลักษณะทางวัฒนธรรมในระหว่างกลุ่มดั้งเดิมและกลุ่มที่อพยพเข้ามาอาศัยอยู่ในสมัยหลัง เช่น ชาวจีน ชาวห่อ (ฮ่อ) ชาวแขก รวมทั้งชาวฝรั่ง ฯลฯ ชุมชนในล้านนาจึงมีสิทธิในชุมชนและสามารถอยู่ร่วมกันอย่างสันติตลอดมา ไม่ปรากฏว่ามีความขัดแย้งทางวัฒนธรรมในชุมชนต่าง ชาติพันธุ์ล้านนาที่เป็นหลักฐานชัดเจน

* เอกสารรายงานความก้าวหน้า โครงการ “สิทธิชุมชนท้องถิ่นจากจารีตประเพณีสู่สถานการณ์ปัจจุบัน” โครงการ ที่ 1 “สิทธิชุมชนพื้นเมืองดั้งเดิมของล้านนา: กรณีศึกษาชุมชนลัวะ-ลื้อ-ยวน-ปกาเกอญอ ในจังหวัดน่าน เชียงราย และเชียงใหม่” เสนอต่อ “เวทีวิชาการสาธารณะ เปิดศักราชสิทธิชุมชน” ครั้งที่ 1 ณ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร กรุงเทพฯ วันที่ 1 มีนาคม 2544.

จารีตและกฎหมายล้านนาว่าด้วยสิทธิชุมชน

เอกสารประกอบการประชุมโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ๔ ภาค

วันที่ ๑๕ - ๑๖ มีนาคม ๒๕๔๕

คำว่า สิทธิ ไม่พบในเอกสารคัมภีร์โบราณประเภทกฎหมายและเอกสารโบราณอื่น ๆ ของล้านนา เช่น ตำรานานเมือง หรือคำสอน ฯลฯ¹ และคำว่า “สิทธิ” ในจารึกสมัยสุโขทัยนั้น พบคำนี้ใน ศิลปจารึกเพียง 3 หลัก ได้แก่ จารึกหลักที่ 9 หลักที่ 38 และหลักที่ 45² ส่วนในกฎหมายสมัยอยุธยาตอนปลายและสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเท่าที่สืบค้นจากกฎหมายตราสามดวง พบคำว่าสิทธิใช้ในความหมายของสิทธิปัจเจกเป็นส่วนใหญ่³ เช่น เจ้าเงินมีสิทธิในทาส ทรัพย์สินของสามี เมื่อสามีตายเป็นสิทธิของภรรยา “สินเดิมสินสมรสของชายสิทธิแก่หญิง พ่อแม่พี่น้องชายจะเอาอย่าพึ่งให้เลย”⁴

ระบบคิดเรื่อง “สิทธิ” ของชุมชนล้านนานั้นวางอยู่บนรากฐานของจารีตประเพณี พิธีกรรมสุภาสิต คำสอน ชาดก และกฎหมายที่เขียนเป็นลักษณะอักษร โดยที่สมาชิกของชุมชนมีจารีตประเพณีพิธีกรรมที่สะท้อนถึงสิทธิปัจเจกและสิทธิชุมชน “สิทธิร่วม” หรือ “สิทธิของส่วนรวม” (Collective Rights, Community Rights) จารีตประเพณีของชาวล้านนาหลายประเพณีจะสะท้อนถึง “สิทธิร่วม” มากกว่าสิทธิปัจเจก สมาชิกชุมชนที่พัฒนามายาวนานได้สร้างสำนึกร่วมกันรวมตัวกันเคารพและปฏิบัติตามกฎจารีตของชุมชนจนสร้างเป็น “ระบบศีลธรรม” ของชุมชนขึ้น แม้ว่าสิทธิร่วมจะมีความสำคัญและเป็นลักษณะเด่นในสังคมโบราณ แต่สิทธิปัจเจกก็พบว่าถูกบันทึกไว้อย่างมากมายในกฎหมายล้านนา โดยกฎหมายกำหนดโทษของผู้ “ละเมิดสิทธิ” และ กฎหมายให้การคุ้มครองแก่บุคคลและชุมชนในการ “รักษาสหิทธิ” ของสมาชิกทุกคนด้วย

เนื่องจากกฎหมายล้านนาและจารีตล้านนาที่เป็นลายลักษณ์อักษรมีจำนวนมาก จารีตและกฎหมายโบราณจึงเป็น กฎหมายจารีต (Customary Law) ซึ่งมีการบันทึกเรื่องต่าง ๆ ปะปนกันไปโดยตลอด ส่วนกฎหมายปัจจุบันจะแยกเป็นหมวดหมู่ ความคิดเกี่ยวกับ “สิทธิของชุมชน” และ “สิทธิปัจเจก” ในปัจจุบันมีฐานคิดตั้งอยู่บนหลักการของ “กฎหมาย” และการอ้างความชอบธรรมในการกระทำของตนโดยอาศัยหลักของกฎหมาย ซึ่งกฎหมายให้ความสำคัญกับความเป็นปัจเจกบุคคลและรัฐมากกว่าให้ความสำคัญกับกลุ่มบุคคลหรือชุมชนดังที่พบในกฎหมายจารีต

จารีตประเพณีชุมชนถือเป็นกฎหมายอย่างหนึ่งที่สะท้อนถึงความคิดและระบบศีลธรรมเกี่ยวกับ “สิทธิ” ทั้งระดับปัจเจก ครอบครัว และชุมชน การศึกษากฎหมายโบราณนั้น มีนักวิชาการหลายท่านทักท้วงและสงสัยว่า กฎหมายจารีตเหล่านั้นถูกนำมาใช้จริงหรือไม่ในสังคมล้านนา การศึกษาสิทธิชุมชนผ่านกฎหมายอย่างเดียวจะไม่เห็นภาพ “สิทธิชุมชน” ชัดเจน ผู้ศึกษาจึงต้องใช้เอกสารและการสำรวจภาคสนาม และการสัมภาษณ์ชาวบ้านด้วย โดยใช้วิธีการอนุญาตการวิเคราะห์อย่างละเอียดถี่ถ้วนและไม่รีบด่วนสรุปจนเกินไป

¹ อรุณรัตน์ วิเชียรเขียวและคณะ, พจนานุกรมเฉพาะศัพท์ที่ปรากฏในโบราณ. กรุงเทพฯ : โอเอส 2539.

² โยเนโอะ อิชิอิ และคณะ, ดรรชนีค้นคำในจารึกสุโขทัย. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อมรินทร์, 2532, หน้า 211.

³ โยเนโอะ อิชิอิ และคณะ, ดรรชนีค้นคำในกฎหมายตราสามดวง. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้ง 2533 หน้า 3151-3153.

⁴ เรื่องเดียวกัน. หน้า 3151.

ชุมชนลำนานา

“ชุมชน” หมายถึง หมู่บ้าน กลุ่มหมู่บ้าน หรือ เมือง หรือกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง อานันท์ กาญจนพันธ์ ให้คำอธิบายว่า “ชุมชนและความเป็นชุมชน หมายถึง ลักษณะของเครือข่ายความสัมพันธ์ที่กว้างขวางบนพื้นฐานของความสัมพันธ์แบบเครือญาติและแบบอุปถัมภ์ การเข้าใจชุมชนไม่อาจจะเข้าใจได้โดยการศึกษาแบบเอกเทศ แต่ต้องศึกษาเชื่อมโยงกับความสัมพันธ์กับรัฐ”¹

ชุมชนลำนานามีหลายระดับ เริ่มต้นจากครอบครัวหลายครอบครัวรวมกันเป็นตระกูล ซึ่งชุมชนระดับตระกูลจะสัมพันธ์กันแบบเครือญาติ และทุกคนในตระกูลจะต้องมาร่วมกันทำพิธีกรรมเลี้ยงผีบรรพชนหรือ “ผีปู่ย่า” ผีปู่ย่าจะสร้างเครือข่ายขึ้นพื้นฐานของชุมชนตระกูล การเซ่นไหว้ผีตระกูลจะจัดขึ้นปีละ 1 ครั้ง ทุกคนจะเดินทางมาจากที่ต่าง ๆ มาร่วมในพิธีเป็นการพบปะสังสรรค์ของคนในตระกูลเดียวกัน เครือข่ายของชุมชนผีปู่ย่าอาจจะมีจำนวนนับร้อยคนขึ้นไปในกรณีที่มีสมาชิกมีมากและแยกย้ายกันออกไปตั้งถิ่นฐานต่างเมือง ผีปู่ย่าจะเป็นแกนนำของชุมชนตระกูลโดยการแบ่งมือออกไปอยู่กับคนที่ต่างเมืองเรียกว่า “แบ่งผีปู่ย่า”²

ผีปู่ย่าจะมีอำนาจปกปักรักษาสมาชิกในครอบครัวและตระกูล สมาชิกทุกคนเคารพในกฎเกณฑ์ของ “ผีปู่ย่า” เดียวกัน เช่น ผีปู่ย่าของตงกินหมูหรือไก่ ก็จัดเลี้ยงตามจารีต มีข้อห้ามในกลุ่มเครือญาติเดียวกันว่า “ผีเดียวกัน” ห้ามแต่งงานกันโดยเด็ดขาด อาจจะเป็นเพราะว่าคนโบราณรู้แล้วว่าถ้าสายเลือดจะใกล้กัน แต่งงานกันลูกที่เกิดจะมีโอกาสไม่ปกติ ข้อห้ามนี้เป็นข้อห้ามที่ทุกคนต้องเชื่อฟังและปฏิบัติตามอย่างเคร่งครัด มีสัญญาณที่สะท้อนการรวมกลุ่มของชุมชนตระกูลว่า ถ้าพี่น้องไม่ไปมาหาสู่กันก็กลายเป็นคนอื่นไป จะไม่มีสำนึกในความเป็นกลุ่มเดียวกันเพราะว่าไม่มีโอกาสพบกันหรือเกือบลูกกัน เปรียบกับถนนหนทางที่ไม่มีคนเดินก็จะหม่นหมอง “พี่น้องบ่เที่ยวหากัน ก็เป็นอื่น ถนนบ่มีคนเที่ยวก็หมอง” ชุมชนผีปู่ย่าได้สร้างจารีตหรือระบบศีลธรรมที่เขาคิดว่าดีงามถูกต้องสำหรับกลุ่มของเขา ชุมชนผีปู่ย่าก็จัดว่าเป็นชุมชนลำนานาดั้งเดิมชุมชนหนึ่งที่ยังดำรงอยู่จนถึงปัจจุบัน

สมาชิกชุมชนผีปู่ย่าได้รับ “สิทธิ” ในการคุ้มครองจากผีบรรพชนของตน เช่น (สิทธิ) บนบานวิงวอนร้องขอให้ผีปู่ย่าปกปักรักษาตนในการเดินทางไปค้าขายต่างเมือง (สิทธิ) ในการร้องขอวิงวอนให้ผีดูแลรักษาสมาชิกในครอบครัวของตนให้พ้นจากความเจ็บป่วยหรือความฉิบหายต่าง ๆ (สิทธิ) ในการขอรับการอุปถัมภ์จากสมาชิกกลุ่มเดียวกัน เรียกว่า “ผีเดียวกัน” เมื่อมีกิจการใดต้องการความช่วยเหลือตระกูล “ผีเดียวกัน” สมาชิกก็จะช่วยเหลือกัน ชุมชนผีปู่ย่าจึงเป็นมีทั้ง “สิทธิ” และ “หน้าที่” อยู่ในที่เดียวกัน

ชุมชนในระดับหมู่บ้าน เมื่อคนมารวมกลุ่มกันตั้งหมู่บ้านใหม่ขึ้น อาจเกิดจากการแสวงหาที่ทำมาหากินที่อุดมสมบูรณ์กว่าที่อยู่เดิม กลุ่มคนที่พบที่ตั้งหมู่บ้านใหม่จะชักชวนชาวบ้านจากหมู่บ้านเดิมให้แยกมาตั้งหมู่บ้านใหม่ ในลำนานาจึงมีหมู่บ้านที่ชื่อว่า “บ้านใหม่” รวมทั้งเมืองเชียงใหม่ ก็มีความหมายว่าเป็น “เมืองใหม่” พญามังรายทรงสร้างขึ้นใหม่เช่นกัน หัวหน้าผู้ที่บุกเบิกนำการจัดตั้งหมู่บ้านจะได้รับการเคารพนับถือจากลูกบ้าน เมื่อเขาตายวิญญาณของเขาอาจจะได้รับการยกย่องและเชิญไปสถิตที่ “หอผีหมู่บ้าน” หรือ “หอเสื่อบ้าน” ซึ่งมีทุกหมู่บ้าน ชาวบ้านในหมู่บ้านเดียวกันถือว่าเป็นพวกเดียวกัน เขาเหล่านั้นจะมีและ

¹ อานันท์ กาญจนพันธ์, การวิจัยในมิติวัฒนธรรม, หน้า 74.

² สัมภาษณ์ นางคำแบ่ง อภิวงศ์ 7 ถนนพัฒนาช้างเผือก อำเภอเมือง เชียงใหม่ 2 มกราคม 2533.

ถือปฏิบัติตาม “กฎหรือจารีตประเพณี” ที่พวกเขาร่วมกันสร้างขึ้น จารีตของหมู่บ้านทุกคนต้องปฏิบัติตาม ถือเป็นทั้ง “สิทธิ” และ “หน้าที่” ของสมาชิกทุกคนในหมู่บ้านซึ่งจารีตประเพณีเหล่านี้เป็น “ธรรมเนียมชาวบ้าน” ที่ทำให้ทุกคนอยู่ร่วมกันอย่างสันติ

สมาชิกชุมชนหมู่บ้านจะสร้าง “จิตสำนึก” ร่วมกันโดยมีการสั่งสอนผ่านภาณูถลำนานว่า ผู้ใดย้ายเข้ามาเป็นสมาชิกใหม่ของหมู่บ้านใด ควรที่จะต้องปฏิบัติตามจารีตประเพณีของหมู่บ้านนั้น ๆ ไม่ควรยึดถือจารีตของหมู่บ้านเดิมของตนอีกต่อไป เพราะจะทำให้ชาวบ้านไม่รับเขาเป็นสมาชิกหรือให้ร่วมกิจกรรมด้วย เขาจะไม่มี “สิทธิร่วม” ในชุมชนนั้นเลย มีคำสอนว่า “อยู่ (หมู่) บ้านใด ให้เอาไฟบ้านนั้น” “ไฟ” ในที่นี้ถ้าเป็นรูปธรรมคือ “ไฟ” ที่ชุมชนจะเอามาเผาศพด้วย หมายความว่าถ้าคนนั้นตายไป คนที่จะร่วมดูแลเขาก่อนตาย และหลังจากตายรวมทั้งหาฟืนมาเผาศพของเขาเป็นคนในหมู่บ้านนี้เป็นหลัก คนบ้านอื่นรวมทั้งบ้านเดิมของเขาจะมาช่วยเท่านั้น เพราะว่าจารีตประเพณีของแต่ละหมู่บ้านไม่เหมือนกัน “ไฟ” ในความหมายของนามธรรมคือจารีตของชุมชนหมู่บ้านนั้น ๆ ดังนั้นเมื่อเขาอาศัยอยู่ที่ใด เขาต้องมีจิตสำนึกว่าเขาเป็นสมาชิกชุมชนนั้น ให้ปฏิบัติตามจารีตของบ้านนั้น

นอกจากนี้ยังมีคำสอนว่า “ไม้ต้นเดียวไม่เป็นกอ ปอต้นเดียวไม่เป็นเหล่า” หมายถึง ไม้ต้นเดียวไม่เรียกว่าเป็นกอ ปอต้นเดียวไม่เรียกว่าเป็นป่า หมายความว่า คนเราไม่สามารถจะอยู่ตามลำพังได้คนเดียว และไม่สามารถทำงานใหญ่ให้สำเร็จลงได้ตามลำพัง ต้องพึ่งพาบุคคลอื่นหรือหมู่คณะ สมาชิกในสังคมจึงต้องคำนึงถึงการอยู่ร่วมกันและการช่วยเหลือเกื้อกูลต่อกัน

“เยี่ยงการคนเดียวอดเหมือนจะตาย เยี่ยงการหลายเหมือนเหล่าน” แปลว่า ทำงานคนเดียวเหนื่อยเหมือนจะตาย ทำงานหลายคนเหมือนเล่น หมายความว่า การทำงานทุกอย่างถ้าต้องทำคนเดียวจะเหนื่อยมาก และต้องใช้เวลานานในการทำงานนั้น แต่ถ้ามีหลายคนช่วยกันทำงานนั้นจะไม่รู้สึกเหนื่อย และงานจะทำได้เสร็จเร็วขึ้น¹

หลายหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ใกล้กันประมาณตั้งแต่สองสามหมู่บ้านขึ้นไป จะรวมกันเป็นกลุ่มเรียกว่า “หย่อมบ้าน” หรือบางแห่งเรียกว่า “ป๊อกบ้าน” (คำว่า หย่อม และ ป๊อก แปลว่า กลุ่ม) ชุมชนระดับหย่อมบ้านนี้จะใหญ่กว่าหมู่บ้าน ความสัมพันธ์ระหว่างคนในหมู่บ้านและหย่อมบ้านเป็นไปอย่างใกล้ชิดสนิทสนม ทั้งที่เป็นผีตระกูลเดียวกันและญาติจากการแต่งงาน การดำรงชีวิตของชุมชนจะพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน มีกิจกรรมหลายอย่างที่สมาชิกหย่อมบ้านต้องทำร่วมกัน และต่างก็ต้องเคารพในกฎหรือจารีตที่ถือปฏิบัติมาแต่เดิม เช่น การซ่อมเหมืองฝาย การแบ่งน้ำใส่นา การช่วยกันปลุกนาหรือเกี่ยวข้าว ที่เรียกว่า “เอามือเอารวัน” การทำบุญร่วมกันในลักษณะที่เป็น “ศรัทธาวัดเดียวกัน” และ “หัวหมวดวัด” เดียวกัน รวมไปถึงกิจกรรมที่ต้องช่วยเหลือเกื้อกูลกันในหมู่บ้านและหย่อมบ้าน เครือข่ายของชุมชนและ “ความเป็นชุมชน” ระดับหย่อมบ้าน มีเครือข่ายกว้างไกลมากกว่านี้และมีความสัมพันธ์กันภายใต้จารีตประเพณีที่ทุกคนต้องเคารพใน “สิทธิ” และ มี “หน้าที่” ร่วมกัน เคารพในสิทธิและปฏิบัติตามจารีตที่ชุมชนกำหนดไว้อย่างเคร่งครัด

¹ คมเนตร เชษฐพัฒน์พาณิชย์ (บรรณารักษ์), กำปงเก่าเล่าไว้. เอกสารวิชาการร่วมสมโภช 700 ปีเชียงใหม่ ชุดภูมิปัญญาล้านนา ลำดับที่ 2 สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ เชียงใหม่ : มิ่งเมือง, 2539 น.105-106.

ระบบเหมืองฝาย เป็นตัวอย่างของชุมชนผู้ใช้น้ำร่วมกัน สมาชิก “ชุมชนผู้ใช้น้ำ” จากเหมืองฝายเดียวกันโดยทั่วไปประกอบด้วยคนจากหลายสิบหมู่บ้าน จำนวนชาวนาที่เป็นสมาชิกของชุมชนนี้อาจจะมีจำนวนร้อย พันหรืออาจจะถึงหมื่นคน เช่น ฝายแม่ น้ำแม่แดง อำเภอแม่แดง จังหวัดเชียงใหม่ จะมีฝายที่ต้นน้ำแม่แดงในเขตอำเภอแม่แดง ห่างจากตัวเมืองเชียงใหม่ ประมาณ 40 กม. น้ำจากเหมืองฝายนี้จะไหลผ่านอำเภอต่าง ๆ 5 อำเภอ ได้แก่ อำเภอแม่อิง อำเภอเมือง และไหลลงไปทิศใต้ผ่าน อำเภอหางดง และอำเภอสันป่าตอง ซึ่งอำเภอสันป่าตองอยู่ห่างจากเมืองเชียงใหม่ประมาณ 40 กม. รวมความยาวของเหมืองฝายนี้ประมาณ 80 ถึง 100 กม. สมาชิกผู้ใช้น้ำมีจำนวนถึงหมื่นคน เหมืองฝายจึงเป็นชุมชนผู้ใช้น้ำที่มีจารีตประเพณี กฎเกณฑ์และบทลงโทษในกฎหมายที่สะท้อนถึง “สิทธิร่วม” ของชุมชนทั้งหมด

สิทธิร่วมของชุมชนผู้ใช้น้ำ : ระบบเหมืองฝาย

ในที่นี้ ขอยกตัวอย่างของการศึกษา “จารีตของชุมชน” ที่สัมพันธ์กับสิทธิชุมชนที่เรียกว่า “สิทธิร่วม” (Community Rights) ของชุมชนผู้ใช้น้ำเพื่อการเกษตร หรือระบบเหมืองฝายของล้านนา เนื่องจากสภาพภูมิศาสตร์ของล้านนาเป็นภูเขา น้ำจะไหลจากที่สูงลงสู่ที่ต่ำชาวนาจึงช่วยกันกันน้ำไว้เป็นทำนบแล้วขุดเหมืองให้น้ำไหลเข้าสู่พื้นที่นาในที่ราบ การกั้นน้ำเช่นนี้เป็นภูมิปัญญาของชาวล้านนาซึ่งดั้งเดิมในอดีตนานมากกว่าพันปีมาแล้ว พวกชาวบ้านรู้จักวิธีทอน้ำและทำนาขั้นบันไดตามภูเขานานแล้วอาจจะก่อนที่ชาวยวนจะอพยพมาอยู่ร่วมด้วย ตำนานพระเจ้าเลียบโลกกล่าวว่า พวกเขารู้จักการทำระหัดวิดน้ำจากลำน้ำปิง เรียกว่า “หลุก”¹

แก่งเหมืองแก่งฝาย

ระบบเหมืองฝาย มีระเบียบแบบแผนในการใช้น้ำร่วมกันและถือปฏิบัติสืบต่อกันมา หลายร้อยปี ผู้ควบคุมการจ่ายน้ำและดูแลเหมืองฝายคือ “แก่งเหมืองแก่งฝาย” ซึ่งได้รับเลือกตั้งจากชาวนา หรือ “ลูกฝาย” ทุกคนลงมติให้เป็นแก่งเหมือง สมาชิกชุมชนจะเลือกโดยพิจารณาจากระบบอาวุโสและคุณธรรมเป็นหลัก แก่งเหมืองแก่งฝายจะได้รับ “สิทธิพิเศษ” คือค่าตอบแทนเป็นแรงงาน กล่าวคือแก่งเหมืองฝายไม่ต้องหาวัสดุมาตีฝายหรือซ่อมฝายในแต่ละปี เมื่อเสร็จสิ้นการทำนาลูกฝายจะขนข้าวมาใส่ยุ้งให้ “แก่งเหมืองฝาย” ทุกคนตามจำนวนที่นา เรียกว่า “ค่าน้ำ” แก่งเหมืองฝายมีอำนาจในการจัดสรรน้ำให้แก่ลูกฝายชาวนาอย่างยุติธรรม เหมืองฝายแต่ละสายจะมีแก่งเหมืองหลายคนตามสมาชิกผู้ใช้น้ำตลอดสาย จารีตของการแบ่งน้ำถือปฏิบัติจนถึงปัจจุบัน อาจจะแตกต่างกันไปบ้างบางเหมือง

กฎหมายพระเจ้าล้านน บันทึกลงเมื่อ พ.ศ. 2404 สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 กล่าวถึงบทบาทหน้าที่ของขุนนางข้าราชการทุกคนที่เกี่ยวข้องกับการเกษตร รวมทั้ง แก่งเหมืองแก่งฝายว่า ให้นายสิบ นายฝาย ป่าวประกาศให้ชาวนาล้อมรั้วที่นาให้ดี อย่าให้ควายเข้านาได้ “ตั้งรั้วนั้น หื้อล้อมหื้อแน่นหนา อย่าหื้อควายเข้าได้เป็นอันขาดแท้แล” ผู้ใดไม่ล้อมรั้วให้ลงโทษใส่คุกขัง และให้เขียน 30 แล ถ้าวัวควายเข้านากินข้าวในไร่นา ให้เจ้าของรั้วที่สร้างไม่มั่นคงนั้นใช้ค่าข้าวและพืชไร่ที่เสียหายทั้งหมด และจะต้องลงโทษ “หัวสิบ”² และเจ้าของรั้วมาเขียนคนละ 30 แล เนื่องจากให้ หัวสิบตรวจตราแล้วไม่ดูแล “หื้อ

¹ หนังสือตำนานพระเจ้าเลียบโลก ที่ระลึกงานทำบุญคล้ายวันเกิดครบ 75 ปี ท่านเจ้าคุณพระสุพรหมยานเถร วัดตะโปธาราม (จำปึง) อำเภอเมือง เชียงใหม่ 2541.

² “หัวสิบ” หัวหน้าไพร่มีหน้าที่ปกครองดูแลไพร่สิบคน มังรายศาสตร์เรียกว่า “นายสิบ”

หัวสิบนายฝ่ายทั้งหลายไปเลียบเลิงแลดู ตารั่วที่ล่อมบดนี้ หื้อส่อปาว “ลูกสิบ”¹ ไผมันล่อมหื้อเติมแถมหื้อดี” แต่ถาล่อมรั้วดีแล้ว แต่วัวควายหากเข้าได้ ให้นำมาพิจารณาอีกครั้งหนึ่ง²

หลักเกณฑ์การแบ่งน้ำจะแบ่งน้ำตามจำนวนที่นา สมาชิกครอบครัวใดมีที่นามากก็จะได้สิทธิรับน้ำจากเหมืองฝ่ายมาก พร้อมกันก็ต้องรับหน้าที่หรือรับผิดชอบในการตีฝ่ายมากกว่าคนที่มือนาน้อย “สิทธิที่ได้” มากหรือน้อยเป็นอัตราส่วนกับแรงงานที่เขาทำลงไป ดังความในกฎหมายมังรายศาสตร์ว่า “*มิว่ากำลังสร้างแปลง (ฝ่าย) ปะเสมอกัน ก็หื้อเจ้าขุนได้ปันน้ำ หื้อตามกำลังอันนักอันน้อย*”³ “*ก่อนฤดูทำนา ให้เจ้าเมือง นายบ้าน ท้าวขุน เจ้านายทั้งหลายให้จัดการแบ่งน้ำตามทีนามากน้อยให้ยุติธรรม อย่าข่มเหงไพร่ให้ปาวประกาศให้ล่อมรั้วให้ดี ควายเข้าที่รั้วผู้ใด ให้ปรับเจ้าของรั้ว 330 ช็อก*”⁴

ในระบบเหมืองฝ่ายหนึ่ง ๆ ชาวบ้านจะแบ่งเขตเหมืองออกเป็น 3 ส่วน ที่นาที่ตั้งอยู่บริเวณอยู่ต้นน้ำหรือที่ฝ่ายเรียกว่า “หัวฝ่าย” ที่นาบริเวณนี้จะได้รับน้ำดี แต่นาบริเวณนี้มักจะเป็นนาที่สูงเนื่องจากเป็นนาต้นน้ำ ถัดจากนา “หัวฝ่าย” จะเป็นบริเวณนาที่ราบลุ่มจะได้รับน้ำมากกว่านาอื่น ๆ เรียกว่า “ท้องฝ่าย” ส่วนนาที่อยู่ปลายสุดของระบบเหมืองฝ่าย น้ำมักจะไหลไปถึงช้าและน้อย เรียกว่า “นาท้ายฝ่าย” และนาบางแห่งอยู่ไกลจากเหมืองเรียกว่า “นาดอน” น้ำจะไหลเข้าหาน้อยเช่นกัน เมื่อทุกคนเป็นสมาชิกเหมืองฝ่ายย่อมมี “สิทธิ” ในการรับน้ำเท่ากัน ถือว่าเป็น “สิทธิร่วม” (Collective Rights หรือ Customary Rights) ตามจารีตดั้งเดิม ลูกฝ่ายจะให้แก่ฝ่ายมีสิทธิหรืออำนาจจัดการสั่งให้ “ลูกฝ่าย” แบ่งน้ำไปให้ชาวนาที่เป็นพื้นที่ “นาหัวฝ่าย” “นาดอน” และ “นาท้ายฝ่าย” ก่อน ส่วนนาที่อยู่ใกล้หรือ “นาท้องฝ่าย” จะได้รับน้ำภายหลัง การแบ่งน้ำเช่นนี้แสดงถึงการมี “สิทธิ” ในจัดสรรทรัพยากรร่วมกันของชุมชนดั้งเดิมตามจารีตอย่างเป็นธรรม

นอกจากแบ่งเหมืองแบ่งฝ่ายแล้ว เพื่อให้การประสานงานของระบบเป็นไปโดยรวดเร็วและทันต่อเหตุการณ์ ลูกฝ่ายจะตั้งคนในชุมชนเป็น “ล่ามฝ่าย” ตลอดแนวเหมืองฝ่าย อาจจะมีหลายคนตามความจำเป็นเช่นกัน “ล่ามฝ่าย” จะทำหน้าที่ปาวประกาศในการเรียกเกณฑ์แรงงานและมีบัญชีที่ลูกฝ่ายต้องจัดหาวัสดุมาตีฝ่ายซ่อมฝ่ายในแต่ละปี ได้แก่ ท่อนไม้จริงสำหรับกันน้ำ ตะกร้าสำหรับใส่หินถมหน้าฝ่าย และแรงงานที่ต้องไปตีฝ่ายแต่ละปี และที่สำคัญคือล่ามฝ่ายจะต้องรับส่งข่าวแก่ลูกฝ่ายในกรณีฝ่ายถูกทำลายหรือฝ่ายพังเนื่องจากฝนตกมากน้ำไหลลงมาแรงเกินไป ลูกฝ่ายต้องระดมกำลังกันที่มาซ่อมฝ่าย มิเช่นนั้นข้าวในนาจะเสียหาย “ล่ามฝ่าย” จะได้รับ “สิทธิพิเศษ” เช่นเดียวกับแก่ฝ่ายคือยกเว้นแรงงานตีและซ่อมฝ่าย และได้ข้าวจากลูกฝ่าย ถ้ามีการซ่อมฝ่ายแต่ลูกฝ่ายไม่มาช่วยซ่อมจะถูกปรับเป็นเงินหรือเป็นข้าว แต่ถ้าลูกฝ่ายไม่มาตีฝ่ายตั้งแต่ต้นฤดูทำนา โดยเพิกเฉยไม่สนใจมาตีฝ่ายและหาวัสดุมาด้วย เขาจะไม่มีสิทธิได้รับน้ำ

¹ “ลูกสิบ” หมายถึง ไพร่หรือชาวนาที่ขึ้นกับ “หัวสิบ”

² สิงะ วรรณสัย (ปริวรรต), กฎหมายพระเจ้าน่าน. วิทยาลัยครูเชียงใหม่ 2520. หน้า 14-15.

³ อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และศรีธเนศ คำแบ่ง (ปริวรรต), มังรายศาสตร์ ฉบับวัดไชยสถาน วิทยาลัยครูเชียงใหม่ 2529. และ หัตถ์กัมมวินิจฉัยบาสิฎฎการอมสมมุติราช ฉบับวัดศรีโคมคำ ในหนังสือปริวรรตชุดตำนานเมืองและกฎหมาย 2527. หน้า 59

⁴ มังรายศาสตร์ ฉบับวัดไชยสถาน . หน้า 3.

ลักน้ำ ทำให้ต้นข้าวทอนตาย

กรณีคนลักน้ำจากเหมืองทำให้ต้นข้าวของชาวนาตาย ผู้ลักน้ำต้องชดเชยค่าต้นข้าวกล้า มังราย ศาสตรเขียนถึงเรื่องการลักน้ำไว้หลายกรณีว่า สองตระกูลทำนาร่วมฝ่ายเดียวกัน ช่วยกันตีฝายซ่อมฝาย สร้างคันกันน้ำด้วยกัน แต่คนหนึ่งมีความโลภแบ่งเอาน้ำมากกว่าสองสามเท่า เพื่อนบอกด้วยดีไม่เชื่อฟัง น้ำจึงไม่เข้านา ต้นกล้าตายจำนวนเท่าใด ผู้แย่งน้ำมากคนนั้นต้องชดใช้ทั้งหมด แต่ไม่ต้องปรับไหม แต่คนที่แย่งน้ำคนนั้นตำหรือตีเพื่อน ถ้าตีมือถึงพอง ปรับ 130 เงิน ตีแต่เลือดไม่ออกให้ปรับ 150 เงิน แต่หากคนที่ถูกแย่งน้ำตีผู้แย่งน้ำไม่มีความผิด กรณีสองคนไปร้องถึงขุน (แก่เหมืองฝ่ายรวมทั้งขุนนางระดับสูง) ขุนแบ่งน้ำเท่ากันแล้ว แต่ไม่ใครเชื่อฟังเคารพต่อคำตัดสินไปลักลักน้ำ ให้แอบดูแล้วมัดมาส่งให้ขุน ให้ปรับ 110 เงิน หากว่าคนลักมีอาวุธมาด้วย และมันโต้ตอบเพื่อน ให้ฆ่าคนลักน้ำตายกับที่เหมือง ผู้ฆ่าไม่มีความผิด แต่หากว่ามีอาวุธมาแต่ไม่ได้ฆ่าคนลักน้ำ ปรับคนลักถึง 330 เงิน ดังความว่า

“มิว่าสองตระกูลเยี่ยงนาร่วมฝ่ายเดียวกัน เมื่อสร้างแปลงคัน

(เหมือง)และไม่ก็เท่ากัน เมื่อเอาน้ำ ผู้หนึ่งโลภขุนแพ (ชนะ)เอา 2 ปูน (ส่วน) 2 ปูน ว่าคำดี(พูดด้วยดี) ก็บ่ฟัง น้ำลวตบเข้านา ข้าวกล้าแห่ง ทานตายเสียเท่าใด หื้อผู้ขุนแพนั้นได้ใช้นับเสียง อย่าใหม่ มิว่ามันหาก คำดีเพิ่น(ท่าน) ตีต่อมือ พองแพ หื้อใหม่ 130 เงิน มิว่าเลือดบ่ออก หื้อ ใหม่ 150 เงิน กันผู้บ่ได้น้ำ ตีผู้โลภนั้น(เอาน้ำ) อย่าว่าฤา เป็นความแล้ว ผิดเจ้าขุนปันน้ำหื้อเสมอกันแล้ว ผู้ใดบ่นับ (เคารพ) พ้อยไปลักเอาน้ำเมื่อ วันก็ตี เมื่อคืนก็ตี ผก(แอบดู)ได้ มัดไปเถิงขุนแล้วใหม่ 110 เงิน มิว่า มันมีเครื่องฆ่า(อาวุธ)กับมือมัน(คนลักน้ำ) มันตอบ(โต้เจ้านา) หื้อฆ่าตาย กับที่ อย่าว่าฤา ผิบได้ฆ่ากับที่ หื้อใหม่ 330 เงิน”

วิธีการในการลักน้ำมีหลายวิธี และปริมาณน้ำที่ลักก็แตกต่างกันไปตามวิธีที่ลักนั้น กฎหมาย กำหนดละเอียดว่า ผู้ใดลักน้ำจากเหมืองจากฝ่าย ปรับ 2000 เบี้ย กรณีชาวนาทำคันกันน้ำไว้ดีแล้ว แต่ คนลักไปทำลายเหมืองฝ่ายลักน้ำโทษเพิ่มขึ้น ปรับ 11000 เบี้ย กรณีลักน้ำโดยเจาะเอาน้ำจากเหมืองฝ่าย ปรับ 22000 เบี้ย²

ชุมชนผู้ใช้น้ำถือว่า “ฝ่าย” “ลำเหมือง” และ “น้ำ” ที่ไหลตลอดลำเหมืองเป็นของชาวนาทุกคนโดยถือ กรรมสิทธิ์ร่วมกัน หรือ “สิทธิร่วมกัน” ดังนั้น ทุกคนจึงมีพันธะหน้าที่ต้องลงแรงเพื่อจะได้มาซึ่ง “สิทธิ” และมี ข้อกำหนดตกลงร่วมกันในการ “วิธีรักษาสิทธิ” ผู้ใดละเมิดสิทธิสมาชิกและกฎหมายบ้านเมืองจะลงโทษตั้งแต่ เบาไปจนถึงฆ่าตายได้โดยไม่มีความผิด

ลักน้ำให้ผู้ลักขอขมาผีเสื่อนา

ในบางครั้งน้ำอาจจะมีความมากในกลางฤดูฝน การลักน้ำก็อาจจะไม่เกิดความเสียหายแก่ต้น กล้า คนลักน้ำก็ยังไม่มีความผิดอยู่ เพราะไปละเมิด “สิทธิ” ที่นาของท่านจะได้น้ำตามกำหนดที่เจ้าของนา ปลอยน้ำเข้านา ในกรณีเช่นนี้โทษการลักน้ำจะเบา แต่จารีตประเพณีก็ให้ผู้ลักขอขมา “ผีเสื่อนา” ผีประจำ ท้องนาโดยนำไก่หรือหมูไปมอบให้เจ้าของนาขอขมาผีเสื่อนาของเขา สะท้อนระบบศีลธรรมว่า การลักน้ำ นั้นผิดและเป็นการละเมิดสิทธิของคนอื่น คนอาจจะไม่เอาผิดแต่ผีอาจจะไม่พอใจให้ขอขมา ถ้าผีเสื่อนากิน

¹ มังราย ศาสตร วัดไชยสถาน, หน้า 57, หัตถกัมมวิวินิจฉัยบาลีฎีการวมสมมุติราช, หน้า 59 และ มังราย ศาสตรวัดเชียงหมื่น, หน้า 57.

² ธรรมศาสตร์สรรพสอน, หน้า 21.

ผู้ที่ได้รับการแต่งตั้งจากชาวนาให้ดูแลระบบน้ำตลอดเหมืองฝายคือ “เลียบน้ำ” คำว่า “เลียบ” หมายถึง การที่ชาวนาไปเปิดน้ำจากเหมืองฝายเข้านา และ หมายถึงตรวจดูน้ำ ในกฎหมายล้านนา คนที่ได้รับแต่งตั้งเป็น “เลียบน้ำ” จะทำหน้าที่ตรวจตราการระบายน้ำของสมาชิก รวมทั้งจับขโมยที่มาลักน้ำด้วย ธรรมศาสตร์สรรพสอน กล่าวถึงสิทธิหน้าที่ของเลียบน้ำว่า เลียบน้ำผู้หนึ่งไปตรวจน้ำเพื่อดูเหมืองฝายชำรุดและพบคนกำลังลักน้ำ ผู้เลียบน้ำฆ่าผู้ลักน้ำตาย ไม่มีความผิด แต่ลูกฝายผู้ใดฆ่าเลียบน้ำตาย ปรับ 1 ล้านเบี้ย ดังความว่า “ผู้ 1 ไปเลียบดูน้ำที่หลู(ชำรุด) ที่ค้ำ (ชำรุด) ตีผู้ไปเลียบดูตาย ใหม ล้านเบี้ย มีว่าผู้ไปเลียบตีผู้ลักน้ำตาย อย่าว่าถาหอะ” ชาวบ้านได้มอบอำนาจและสิทธิแทนชาวบ้านในการควบคุมและจัดสรรทรัพยากรน้ำซึ่งเป็น “ของส่วนรวม” ของชุมชน ซึ่งจารีตประเพณีเหล่านี้มีข้อความเขียนไว้ในกฎหมายล้านนาดังนี้

การลักน้ำ

ถ้าลูกฝายลักน้ำโดยการปิดทางน้ำระบายน้ำจากนาที่มีสิทธิรับน้ำไปสู่ที่นาของตน จะถูกลงโทษปรับใหม่ 110 เงิน หรืออาจจะถูกเจ้านาฆ่าตายได้โดยไม่มีความผิด กฎหมายมังรายศาสตร์ กำหนดบทลงโทษไว้อย่างชัดเจนและยังให้อำนาจในการ “รักษาสิทธิ” ในน้ำโดยมีสิทธิตีคนลักน้ำและถ้ายังลักน้ำต่อไปให้ฆ่าคนลักโดยผู้ฆ่าไม่มีความผิด ความว่า

“ผู้ใดไปแปลงเหมืองแปลงฝายลักเม็ด มันไปลักเอาน้ำท่าน ทื่อตีหัวแตก
ปล่อยเสีย บ่อนก็ทื่อใหม่ 110 เงิน ผิดมันยังไปลักเล่า ทื่อฆ่าเสียกับที่นั่น”¹

ชาวนาสองคนทำนาติดกัน ชาวนาคนหนึ่งชวนเพื่อนไปเปิดทางน้ำซึ่งต้องลงแรงเจาะน้ำเข้านา แต่เพื่อนไม่ไป คอยลักน้ำที่เขาเปิดแล้วนั้นโดยการขุดหนองหรือเหมือง ให้เจ้านานั้นฆ่าตายได้โดยไม่มีความผิด หรือปรับจำนวน 110,000 เบี้ย ดังความว่า

“อัน 1 เขียะนาจิมกัน ชวนกันไปเลียบน้ำนา มันไปไป เท่าอยู่ลักน้ำนาท่าน
ก็ตี ขุดหนองท่านก็ตี ขุดเหมืองท่านก็ตี เจ้าหรือเจ้านาฆ่าตายหากแล้ว
อย่าว่าถาแก่เจ้านา หรือบ่ฆ่าก็ปรับใหม่หนึ่งแสนหนึ่งหมื่นเบี้ย”²

ในกรณีที่เพื่อนชาวนาเรียกไปเอาน้ำใส่นา เขาไม่ไปแต่นอนหลับ “ท่านเรียกร้องไปเอาน้ำนา พ้อยไปไป เท่าหลับอยู่” แต่มาลักเอาน้ำจากเพื่อน ถ้าเพื่อนผู้เจ้าของน้ำฆ่าตาย ไม่มีความผิด แต่ถ้าคนลักฆ่าเจ้าของน้ำ ปรับค่าหัวชาวนาที่ตาย 330,000 เบี้ย⁴

¹ อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว (ปริวรรต), ธรรมศาสตร์สรรพสอน คณะสังคมศาสตร์และวิทยาลัยครูเชียงใหม่ 2532. หน้า 21.

² มังรายศาสตร์วัดไชยสถาน. หน้า 58.

³ ประเสริฐ ณ นคร (ปริวรรต), มังรายศาสตร์ฉบับคามิล นอดอง. วิทยาลัยครูเชียงใหม่. 2533. หน้า 41

⁴ อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว (ปริวรรต), ธรรมศาสตร์หลวง ฉบับวัดปากทอง . คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่และวิทยาลัยครูเชียงใหม่ หนังสือปริวรรตจากคัมภีร์ใบลานชุด ตำนานเมืองและกฎหมาย 2528, หน้า 71.

ไก่ก็ให้ไก่ ถ้ามีเสือนากินหมูก็ต้องให้หมูแก่เจ้านา แต่ถ้าคนลักไม่ยอมให้ไก่หรือหมูถือว่าผิดตามกฎหมาย บ้านเมืองให้ปรับ 33000 เบี้ย ดังความว่า “ลักไข่น้ำนาท่าน มาใส่เนาตัว(ตนเอง) ได้หื้อไก่หรือหมูแก่ท่าน เจ้านาเทอะ ผิบหื้อ (ไก่หรือหมู) โทม 3 หมื่น 3 พัน เบี้ย”¹

นักเลงลักน้ำ

มีคนลักน้ำบางคนเป็นคนอวดดีไม่เกรงกลัวใครประเภทนักเลงในชุมชน เขาลักขุดน้ำจากนาคนอื่น ในที่ไม่ควรขุด ทำให้(ข้าว)หรือที่นาท่านเสียหาย กฎหมายให้ปรับคนลักเลงผู้ที่อวดดีนั้น 80 เงิน “สะหวา(อวดดี) ขุดเอาน้ำนาท่านที่บ่ควรขุด ให้โหม 80 เงิน”²

ทำลายเหมืองฝายโดยเจตนา

ชุมชนใดที่มีคนเป็นนักเลงอวดดีทำลายเหมืองฝาย ฟันเสาไม้ที่กั้นฝายโดยเจตนา ให้ปรับ 33000 เบี้ย³

ทำลายเหมืองฝายเพื่อหาปลา

คนผู้ใดทำลายเหมืองฝายท่านให้ชำรุดเพื่อหาปลา ทำให้ฝายชำรุดรั่วหรือน้ำซึมออกจากฝาย ให้ผู้ทำลายฝายซ่อมฝายทั้งหมดให้ติดังเดิม ถ้าผู้ทำลายไม่ยอมซ่อม ให้ปรับตามขนาดของฝายที่ชำรุด ฝายใหญ่ ปรับ 330 เงิน ฝายเล็ก 110 เงิน ถ้าผู้ทำลายเป็นคนยากจนไม่มีเงินค่าปรับ ให้ลงโทษจำคุก (ขังคอก) กำหนด 3 เดือน แล้วให้ปล่อย ถ้าหากมีคนอยากจะช่วยไถ่จากโทษจำคุก ให้จ่ายไถ่ตามราคาฝาย⁴

ใส่แพชนฝายชำรุดโดยไม่เจตนา

ผู้ใดใส่แพชนฝายชำรุด ให้ผู้คนต่อแพซ่อมฝาย ถ้าไม่ซ่อม (เนื่องจากต้องใช้กำลังคนหลายคน) ให้ปรับฝายใหญ่ 110 เงิน ฝายเล็ก 52 เงิน เนื่องจากไม่มีเจตนาจะชนฝาย “ผู้ใดใส่แพไหลล่องน้ำมาถล่มฝาย ท่านหลุพังเสีย หื้อแปลงหื้อท่าน บ่แปลง หื้อโหมฝายใหญ่ 110 เงิน ฝายน้อย 52 เงิน เหตุบ่ใส่ใจกระทำแท้”⁵ กรณีที่ใส่แพล่องมาแล้วควบคุมแพไม่ได้ ให้ปรับลดลง ฝายใหญ่ ปรับ 52 เงิน ฝายเล็ก ปรับ 23 เงิน เพราะว่า “เหตุว่าเหลือกำลังมันนา”⁶

ทำลายแท่นา

ผู้ใดทำลายแท่นา คำว่า “แท” เป็นชื่อเรียก ปากเหมืองที่น้ำจะไหลเข้าสู่ นา ชำรุด ให้ปรับตามขนาดของแท่นา ขนาดใหญ่ปรับ 52 เงิน ขนาดเล็ก 11 เงิน⁷ กฎหมายมังรายศาสตร์ ฉบับนอตอง

¹ อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว (ปริวรรต), มังรายธรรมศาสตร์ ฉบับวัดช้างค้ำ, มหาวิทยาลัยแห่งชาติออสเตรเลีย 2528. หน้า 10.

² ถิน รัตติกานก. (ปริวรรต), กฎหมายโคสราชนฤ. คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2515. หน้า 16.

³ มังรายศาสตร์ ฉบับวัดไชยสถาน หน้า 49. และ มังรายศาสตร์ ฉบับวัดเส้าไห้ หน้า 43.

⁴ หัตถกัมม์ฯ หน้า 60 และ มังรายศาสตร์ ฉบับวัดเส้าไห้ หน้า 57-58.

⁵ หัตถกัมม์ฯ หน้า 60 และ มังรายศาสตร์ ฉบับวัดเส้าไห้ หน้า 59.

⁶ มังรายศาสตร์ ฉบับวัดเส้าไห้ หน้า 49 และ มังรายศาสตร์ ฉบับนอตอง หน้า 47.

⁷ มังรายศาสตร์ ฉบับวัดเส้าไห้ หน้า 51

เขียนค่าปรับว่า แทใหญ่ปรับ 110 เงิน แทเล็ก 52 เงิน¹ มังรายศาสตร์ฉบับเชียงใหม่เขียนค่าปรับแตกต่างกันซึ่งน่าจะบันทึกในสมัยรัตนโกสินทร์ ปรับเป็นเงินบาทและเฟื้องว่า แทใหญ่ ปรับ 100 บาท แทเล็ก ปรับ 50 เฟื้อง²

กั้นเหมืองท่าหน้าปลา

ผู้ใดกั้นน้ำในเหมืองของท่านเพื่อหาปลา ทำให้น้ำในนาท่านแห้ง ถ้าเจ้าของนามาพบให้เจ้าของนาตีหัวผู้ลักน้ำ แล้วปล่อยตัวไป ถ้าไม่ตีหัวคนลัก ให้ยึดเครื่องมือหาปลาทั้งหมด หรือมีเช่นนั้นให้นาคัวคนลักส่งไปให้เจ้าขุนสั่งสอน “ผู้ใดปานเหมืองหาปลา หื้อน้ำท่านบกเสีย หื้อตีหัวแตกปล่อยเสีย บอ้น ก็หื้อเอาเครื่องปลามันทั้งมวล บอ้นหื้อเอามันไปถึงเจ้าขุน หื้อ (เจ้าขุน)สอนมัน”³

ในกรณีที่กั้นน้ำจากเหมืองของท่านหาปลา ให้มันซ่อมให้ติดงั่วแล้ว ถ้าข้าวกล้าของท่านตายจำนวนเท่าใดให้ใช้ทั้งหมด ถ้าหากว่าขณะกำลังกั้นน้ำ เจ้าของนามาพบ และห้ามมันผู้ลัก แต่มันไปฟังยังอวดตีปิดทางน้ำ ให้เจ้าของนาตีผู้ลักแล้วปล่อย ถ้าหากว่าผู้ลักค่าเจ้าของนา ให้ปรับค่าค่า 110 เงิน⁴

กั้นน้ำนาท่านดักไซ

ถ้าผู้ใดกั้นน้ำนาที่ลุ่มของท่านเพื่อดักไซหาปลา ให้ปรับค่าไซหลังละ 10 เงิน หากว่าไม่ได้ดักไซ แต่ใช้ลุ่มจับปลา ใช้สวิงจับปลา อวน หรือ แท ให้คิดค่าปรับตามจำนวนปลาที่ได้ ถ้าได้ปลา หนึ่งพันน้ำ (ไม่ทราบเท่าใด) ปรับ 2 เงิน แต่ไม่ต้องไหม⁵

นอกจากนี้กฎหมายยังกล่าวถึง การระบายน้ำจากนาที่ลุ่มและเหยียบย่ำลงในนาของท่านเพื่อหาปลา โดยวิธีดักไซและทอดแห ให้ปรับค่าไซและค่าแห ปากละ 55,000 เบี้ย ถ้าทำเชือกกันน้ำในนาท่าน ปรับ 22,000 เบี้ย

ทำนาริมเหมือง

ผู้ใดไม่มีที่นาและเขาไม่มีกำลังจะไปบุกเบิกที่ดินทำนา มันไปปลูกข้าวริมเหมืองข้างนาของผู้อื่น ถ้าหากว่ามันทำนาข้างเหมืองเป็นเหตุให้น้ำที่ใช้น้ำเหมืองเสียหาย ให้มันช่วยเหลือเจ้าของนาตามกำลัง ถ้าไม่ช่วย แต่คนทำนาข้างเหมืองได้ข้าวเกิน 5 หาบขึ้นไป ให้เจ้าของนาคิดค่าข้าวที่เสียหายแล้วแบ่งให้มันรับผิดชอบใช้เจ้าของนาที่ใช้น้ำเหมือง 1 ส่วน เนื่องจากว่ามันได้กินข้าวที่ปลูกข้างเหมืองเพราะท่าน แต่ถ้าทำนาข้างเหมืองได้ข้าวต่ำกว่า 5 หาบลงมา ให้มันเอาสิ่งของมาฝากเป็นทำนองสินน้ำใจ ถ้าหากว่ามันยังไม่เอาของมาฝากเจ้าของนา ต่อไปให้เจ้าของนาอย่าให้มันปลูกข้าวข้างเหมือง แต่ถ้าคนปลูกนาข้างเหมืองนั้น แต่ที่นาเป็นนาที่ใช้น้ำจากฝ้าหรือน้ำฝน เจ้าของนาต้องให้เขาปลูกต่อไป เพราะไม่ได้ทำให้เดือดร้อน เพราะว่าเป็นน่าน้ำฝน⁶

ขุดเหมืองผ่านนา

¹ มังรายศาสตร์ ฉบับนอทอง หน้า 50

² มังรายศาสตร์ ฉบับเชียงใหม่ หน้า 17.

³ มังรายศาสตร์ ฉบับวัดไชยสถาน หน้า 58.

⁴ หัตถกัมมฯ หน้า 60.

⁵ เรื่องเดียวกัน. หน้า 60.

⁶ มังรายศาสตร์ ฉบับเส้าไห้ หน้า 54, ฉบับวัดเชียงใหม่ หน้า 65, และ ฉบับนอทอง หน้า 52.

ผู้ใดขุดเหมืองผ่านที่นาท่าน ทำให้ข้าวท่านเสียหาย ให้ผู้ขุดใช้ค่าเสียหายทั้งหมด¹ แต่ถ้าขุดเหมืองไม่บอกเจ้าของนา ให้เจ้าของนาปรับ 330 เงิน²

การรักษาสิทธิ

สิทธิการใช้น้ำหรือสิทธิในการเป็นเจ้าของน้ำร่วมกันในระบบเหมืองฝาย ยังถือปฏิบัติสืบมาจนถึงปัจจุบัน ดังตัวอย่าง เมื่อราว พ.ศ. 2535 มีเหมืองฝายแห่งหนึ่งในเขตอำเภอหางดง ซึ่งมีต้นน้ำจากภูเขา ด้านใต้ของดอยสุเทพ ไหลผ่านหลายหมู่บ้านไปบรรจบแม่น้ำปิงที่อำเภอสันป่าตอง ชาวนาที่เป็นสมาชิกเหมืองฝายนี้ มีจารีตประเพณีว่า น้ำจากเหมืองทั้งหมดจะนำมาใส่नाเพื่อการปลูกข้าวและปลูกพืชหลังฤดูเก็บเกี่ยวเท่านั้น เช่น ถั่วเหลือง หอม กระเทียม และ พืชล้มลุกอื่น ๆ ฯลฯ สมาชิกเหมืองฝายจะไม่อนุญาตให้ลูกฝายใช้น้ำจากเหมืองดังกล่าว ในสวนผลไม้ เช่น สวนลำไย สวนลิ้นจี่ ฯลฯ ต่อมา เมื่อสภาพบ้านเมืองเปลี่ยนไป ชาวบ้านนิยมปลูกผลไม้ยืนต้นมากขึ้น ชาวสวนคนหนึ่งมาขอเป็นสมาชิกเหมืองฝาย โดยเขายินดีและจะปฏิบัติตามกฎของเหมืองฝาย เช่น “ตีฝาย” ทุกประการ แต่แก่เหมืองแก่ฝายไม่อาจจะตัดสินใจได้ เขาจึงนำเรื่องนี้เข้าไปหารือในการประชุมสมาชิกเหมืองฝาย ที่ประชุมทุกคนลงมติว่า ไม่อนุญาตให้ใช้น้ำเพื่อการปลูกพืชยืนต้น เนื่องจากชาวนาเกรงว่าน้ำที่จะนำไปใส่สวนลำไยจะทำให้ปริมาณน้ำเข้าไปเลี้ยงที่นาไม่พอ และเขาเกรงว่าถ้าเปลี่ยนแปลงกฎจารีตเดิมเช่นนี้ จะมีชาวสวนอีกหลายคนมาขอใช้น้ำเพื่อทำสวน พวกเขาจึงตกลง “รักษาสัทธิ” ด้วยการลงมติว่า ไม่รับชาวสวนทุกสวนเข้าเป็นสมาชิกเหมืองฝายฝายนี้ แม้ว่าสวนนั้น ๆ จะตั้งอยู่ติดกับลำเหมืองก็ตาม

ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า สมาชิกชุมชนผู้ใช้น้ำ หรือ ระบบเหมืองฝายล้านนานั้น สมาชิกเหมืองฝายทุกคนมี “สิทธิร่วม” อย่างสมบูรณ์ ในการจัดการการใช้ทรัพยากรน้ำในลำเหมืองที่เขาช่วยกันสร้างขึ้น “จิตสำนึก” เหล่านี้ได้สืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน ถือเป็นจารีตประเพณีหรือกฎหมายจารีตของชุมชน (Customary Law หรือ Living Law) และสิทธิร่วมดังกล่าวเป็นสิทธิตามจารีตดั้งเดิม (Customary Rights) หรือ สิทธิร่วม (Collective Rights) ซึ่งได้รับการยอมรับโดยกลุ่มหรือชุมชนผู้ใช้น้ำในเขตอำเภอหางดง จังหวัดเชียงใหม่ ในปัจจุบัน โดยที่เขาไม่สนใจกฎหมายบ้านเมืองแต่อย่างใด

¹ หัตถกัมม์ ๖ หน้า 64.

² มังรายศาสตร์ ฉบับวัดเชียงมั่น หน้า 16.

บรรณานุกรม

คมเนตร เชษฐพัฒน์พานิช (บรรณาธิการ)

- 2539 กำปำเก่าเล่าไว้. เอกสารวิชาการร่วมสมโภช 700 ปี เชียงใหม่ ชุตภูมิปัญญาล้านนา
ลำดับที่ 2 สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่,
เชียงใหม่ : มิ่งเมือง.

ถิ่น รัตติกนก (ปริวรรต)

- 2515 กฎหมายโคสธาราษฎร์. คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

ประเสริฐ ณ นคร (ปริวรรต)

- 2533 มังรายศาสตร์ฉบับคามิล นอดอง. วิทยาลัยครูเชียงใหม่.
2534 มังรายศาสตร์ฉบับวัดเชียงมั่น. วิทยาลัยครูเชียงใหม่.

โยเนโอะ อิชิอิ และคณะ

- 2532 ดรรชนีค้นคำในจารึกสุโขทัย. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อมรินทร์.
2533 ดรรชนีค้นคำในกฎหมายตราสามดวง. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้ง.

สิงฆะ วรรณสัย (ปริวรรต)

- 2520 กฎหมายพระเจ้าน่าน. วิทยาลัยครูเชียงใหม่.
2541 หนังสือตำนานพระเจ้าเลียบโลก. ที่ระลึกงานทำบุญคล้ายวันเกิดครบ 75 ปี
ท่านเจ้าคุณพระสุพรหมยานเถร วัดตะโปธาราม (จำเปิง) อำเภอเมือง เชียงใหม่.

อรุณรัตน์ วิเชียรเขียวและคณะ

- 2539 พจนานุกรมเฉพาะศัพท์ที่ปรากฏในใบลาน. กรุงเทพฯ : โอเอสพริ้นติ้ง.

อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และศรีชน คำแบ่ง (ปริวรรต)

- 2529 มังรายศาสตร์ ฉบับวัดไชยสถาน. วิทยาลัย ครูเชียงใหม่.
2527 หัตถ์กัมมวิจิตรฉบับบาลีการอมสมมุติราช. (ฉบับวัดศรีโคมคำ)
ในหนังสือปริวรรตชุดตำนานเมืองและกฎหมาย,
เชียงใหม่ : คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ และ วิทยาลัยครูเชียงใหม่.
2532 ธรรมศาสตร์สรรพสอน.
ใน หนังสือปริวรรตชุดตำนานเมืองและกฎหมาย.
คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ และวิทยาลัยครูเชียงใหม่.
2528 ธรรมศาสตร์หลวง (ฉบับวัดปากกกong) .
ใน หนังสือปริวรรตจากคัมภีร์ใบลานชุด ตำนานเมืองและกฎหมาย
คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่และวิทยาลัยครูเชียงใหม่.
2529 มังรายธรรมศาสตร์ (ฉบับวัดช้างค้ำ).
แคนเบอร์รา : มหาวิทยาลัยแห่ง ซาดีออสเตรเลีย.

อานันท์ กาญจนพันธุ์.

- 2542 "ความเป็นชุมชน" ใน การวิจัยในมิติวัฒนธรรม.
เชียงใหม่ : สำนักพิมพ์มิ่งเมือง.

สัมภาษณ์ นางคำแบ่ง อภิวงศ์, 7 ถนนพัฒนาช้างเผือก อำเภอเมือง เชียงใหม่.

(2 มกราคม 2533)

สิทธิชุมชนดั้งเดิมล้านนา : หลักจารีตประเพณีและสิทธิหน้าหมู*

ความนำ

ในช่วงทศวรรษที่ผ่านมา สถานการณ์ความขัดแย้งและการแย่งชิงทรัพยากร ระหว่างรัฐกับกลุ่มคนที่ตั้งถิ่นฐานในเขตป่าเป็นไปอย่างร้อนแรง และยากจะคลี่คลายได้โดยง่าย ท่ามกลางสถานการณ์ดังกล่าว กระแสความคิดเรื่องศักยภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่น รวมทั้งแนวความคิดเรื่องสิทธิชุมชน ไม่เพียงได้รับความสนใจ ทั้งในวงวิชาการด้านสังคมศาสตร์ และนักพัฒนาในองค์กรพัฒนาเอกชน หากยังเป็นยุทธศาสตร์สำคัญ ในการเคลื่อนไหวเรียกร้องสิทธิและความชอบธรรมของกลุ่มองค์กรภาคประชาชน ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมของแต่ละท้องถิ่นด้วย หากพิจารณาในระดับหมู่บ้าน และเครือข่าย ทั้งเครือข่ายลุ่มน้ำ และเครือข่ายประเด็นปัญหา จะพบว่า กลุ่มประชาชนที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในเขตป่า (forest dwellers) ได้จัดตั้งกลุ่มองค์กรอย่างเป็นระบบ เพื่อทำหน้าที่เรียกร้องสิทธิและความชอบธรรมของตน โดยเฉพาะสิทธิตั้งถิ่นฐานที่อยู่ทำกิน และสิทธิควบคุมจัดการพื้นที่ป่า ซึ่งเป็นสิทธิขั้นพื้นฐาน และมีความสำคัญต่อการดำรงชีวิต ทั้งในแง่เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม

แต่อย่างไรก็ตาม ในบริบทของสังคมวัฒนธรรมล้านนา หากต้องการความชัดเจนในส่วนที่เกี่ยวข้องกับ “สิทธิชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิม” คงไม่่ง่ายนักที่จะอธิบายและทำความเข้าใจได้ โดยข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ แม้ว่าอาณาบริเวณที่ราบลุ่ม และพื้นที่สูงของอาณาจักรล้านนาในอดีตหรือภาคเหนือตอนบนของประเทศไทยในปัจจุบัน มีกลุ่มประชากรที่แตกต่างหลากหลายทางชาติพันธุ์ ตั้งบ้านสร้างเมืองอยู่กันมานานหลายร้อยปี แต่ในมุมมองของชาวบ้าน คำว่า “ชุมชน” และ “สิทธิชุมชน” กลับยากเป็นอย่างยิ่ง ที่จะอธิบายความหมายให้ชัดเจนได้ ปัญหาดังกล่าวอาจจะอธิบายได้ว่า คำว่า “ชุมชน” และ “สิทธิชุมชน” นั้นไม่ใช่ภาษาท้องถิ่นดั้งเดิมล้านนา แต่ยืมมาจากภาษาอื่น หากจะพิจารณาความหมายของคำว่า “ชุมชน” โดยเปรียบเทียบกับภาษาคำเมือง¹ ซึ่งเป็น

¹ เอกสารรายงานความก้าวหน้า โครงการ “สิทธิชุมชนท้องถิ่นจากจารีตประเพณีสู่สถานการณ์ปัจจุบัน” โครงการ ที่ 3 “สิทธิชุมชนบ้านคร้ว กรุงเทพมหานคร : กรณีสร้างทางด่วนทับชุมชน” เสนอต่อ “เวทีวิชาการสาธารณะ เปิดศักราชสิทธิชุมชน” ครั้งที่ 1 ณ ศูนย์มานุษยวิทยา สิริินธร กรุงเทพฯ วันที่ 1 มีนาคม 2544. บทความนี้เป็นเพียงส่วนหนึ่งของงานวิจัย เป็นมุมมองของนักวิชาการภายนอกบ้านคร้ว

¹ ภาษาคำเมืองเป็นภาษาท้องถิ่นของชาวไทย-ยวน แต่เดิมภาษาคำเมืองมีทั้งภาษาพูดและภาษาเขียน แต่ต่อมาเมื่ออาณาจักรสยามสถาปนาธิปไตยสมัยใหม่ ภาษาคำเมืองก็ถูกทำลายไป โดยเฉพาะภาษาเขียน ซึ่งในปัจจุบันอาจจะ

สิทธิชุมชนดั้งเดิมล้านนา : หลักจารีตประเพณีและสิทธิหน้าหมู

เอกสารประกอบการประชุมโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ภาค

วันที่ ๑๕ - ๑๖ มีนาคม ๒๕๔๕

ภาษาของกลุ่มชาติพันธุ์ไท-ยวนแล้ว น่าจะเทียบเคียงได้อย่างน้อย 3 ความหมาย คือ คำว่า “บ้าน” คำว่า “ป๊อก” และคำว่า “ปาง” ซึ่งหมายถึง การตั้งบ้านเรือนอาศัยอยู่ร่วมกันในรูปแบบหนึ่ง แต่สำหรับคำว่า “ปาง” แต่เดิมหมายถึง ที่พักค้างแรมในระยะเวลาที่ยาวนานนับเป็นเดือน หรือหลายเดือน เช่น ปางวัวปางควาย ก็คือ ที่พักสำหรับเลี้ยงวัวเลี้ยงควายในช่วงฤดูทำนา หรือที่พักค้างแรมของกลุ่มคน ที่ต้องไปพักอาศัยและพึ่งพิงป่าเพื่อเลี้ยงดูชีวิต ส่วนในปัจจุบัน “ปาง” บางแห่ง ได้กลายเป็นหมู่บ้าน ที่ทางราชการรับรองอย่างถูกต้องตามพระราชบัญญัติการปกครองท้องถิ่น หรือรับรองตามกฎหมายแล้ว เช่นเดียวกันกับกลุ่มชาติพันธุ์กะเหรี่ยงหรือชาวกะเหรี่ยง คำว่า “ที” นั้น มีความหมายใกล้เคียงกับคำว่า “บ้าน” แต่ต้องตั้งบ้านเรือนอยู่ร่วมกันตั้งแต่ 2 หลังคาเรือนขึ้นไป และอยู่ที่เดิมติดต่อกันไม่น้อยกว่า 3 ปี²

อย่างไรก็ตาม ความหมายของคำว่า “ชุมชน” ที่กล่าวมานั้น ก็ไม่สามารถอธิบายได้ครอบคลุมรอบด้าน อาจจะกล่าวได้ว่า ความหมายดังกล่าว ยังยึดโยงอยู่กับชุมชน/ความเป็นชุมชนทางกายภาพ ที่ต้องมีพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ร่วมกัน แต่หากพิจารณาจากแง่มุมมองของการจัดการทรัพยากรน้ำ ที่ภาษาคำเมืองเรียกว่า “กลุ่มเหมืองฝาย” แล้ว จะพบว่า ระบบความสัมพันธ์และการจัดองค์กรของกลุ่มเหมืองฝาย ที่วางอยู่บนพื้นฐานการจัดการน้ำและการใช้น้ำเพื่อทำนา กลับสะท้อนถึง ระบบความคิดและความหมายเกี่ยวกับ สิทธิชุมชนและความ เป็นชุมชนดั้งเดิมล้านนาอีกรูปแบบหนึ่ง ชุมชนเหมืองฝายบางแห่ง สมาชิกและการจัดองค์กรของกลุ่ม อาจจะ ไม่เกี่ยวข้องกับการตั้งบ้านเรือนอยู่ร่วมกันเป็น “บ้าน” หรือ “ป๊อก” แต่สมาชิกต้องรับรู้ตนเอง และได้รับการยอมรับจากกลุ่มว่า ตนเองเป็นสมาชิกของกลุ่ม หรือเป็น “ลูกฝาย” ของกลุ่มเหมืองฝายนั้น ส่วนการจัดองค์กรของกลุ่มเหมืองฝาย สมาชิกกลุ่มหรือลูกฝาย เป็นผู้เลือกผู้นำของกลุ่ม ที่เรียกว่า “แก่ฝาย” หากเหมืองฝายเป็นขนาดใหญ่ หรือเหมืองฝายต้องจ่ายน้ำให้พื้นที่เป็นจำนวนมาก แก่ฝายก็สามารถจัดตั้ง “แก่เหมือง” และ “ลำนน้ำ” เพื่อบริหารจัดการน้ำให้มีความเป็นธรรมมากยิ่งขึ้น ประเด็นสำคัญ ลูกฝายต้องปฏิบัติตามข้อบังคับ หรือสัญญาของกลุ่มเหมืองฝายอย่างเคร่งครัด ข้อบังคับหรือสัญญานั้น แก่ฝายจะต้องพูดหรืออ่านให้ลูกฝายฟังอย่างน้อยปีละ 1 ครั้ง โดยเฉพาะในวันเลี้ยงฝาย ทั้งนี้ แก่ฝายอาจตั้งบ้านเรือนอยู่ “บ้าน” หนึ่ง ส่วนสมาชิกที่เรียกว่า “ลูกฝาย” ก็อาจมาจากหลาย “บ้าน” ขึ้นอยู่กับพื้นที่ใช้น้ำเป็นหลัก ยกตัวอย่างเช่น ฝายหลวงที่กั้นน้ำแม่เตียน ที่บ้านห้วยอีค่าง ตำบลแม่วิน อำเภอแม่วาง จังหวัดเชียงใหม่ มีลูกฝายประมาณ 50 กว่าครอบครัว โดยตั้งบ้านเรือนอยู่ใน 3 หมู่บ้าน คือ บ้านห้วยอีค่าง บ้านทุ่งหลวง บ้านห้วยทราย เป็นต้น³ โดยสรุปอาจจะกล่าวได้ว่า ชุมชนเหมืองฝายเป็นชุมชนขนาดใหญ่ ซึ่งไม่เพียงมีอำนาจหน้าที่ครอบคลุมพื้นที่หลายตำบลหมู่บ้าน หากยังมีขอบเขตอำนาจบริหารจัดการชุมชนที่เป็นอิสระ และกล่าวได้ว่ามีความเป็นธรรมอย่างมาก

ประเด็นปัญหาเรื่อง ชุมชนและความเป็นชุมชน หากพิจารณาจากกรณีประเพณีเลี้ยงผีขุนน้ำลี้ จะพบว่า ชุมชนและความเป็นชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิมล้านนา ยังมีความซับซ้อนมากยิ่งขึ้น ประเพณีดังกล่าว เริ่มต้นโดยชาวบ้านที่ตั้งบ้านเรือนอาศัยอยู่ปลายน้ำ ประกอบพิธีบวงสรวงและตั้งขบวนแห่ช้างแกะสลัก จากนั้นก็ส่งต่อกัน

กล่าวได้ว่าหมดความสำคัญ และไม่เกี่ยวข้องในชีวิตประจำวัน นอกจากนักวิชาการบางสาขาแล้ว กลุ่มคนอื่นก็ไม่ได้ให้ความสนใจมากนัก

² พูดคุยแลกเปลี่ยนกับ พ่อหลวงจอนิ ไช้โตเฮา อายุ 54 ปี อดีตผู้ใหญ่บ้านหนองเต่า ต.แม่วิน อ.แม่วาง

จ.เชียงใหม่ เมื่อวันที่ 18-19 มีนาคม 2543

³ พูดคุยแลกเปลี่ยนกับพระตี๋มงคล รักยิ่งประเสริฐ อายุ 46 ปี สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบล บ้านห้วยอีค่าง ต.แม่วิน อ.แม่วาง จ.เชียงใหม่ เมื่อวันที่ 20-21 มีนาคม 2543

สิทธิชุมชนดั้งเดิมล้านนา : หลักจารีตประเพณีและสิทธิหน้าหมู่บ้าน

เอกสารประกอบการประชุม โครงการสิทธิชุมชนศึกษา ๔ ภาค

วันที่ ๑๕ - ๑๖ มีนาคม ๒๕๔๕

เป็นทอด ๆ จนถึง “บ้าน” ที่ตั้งอยู่ในเขตต้นน้ำ (ภาษาคำเมืองเรียกว่า “ขุนห้อย”) โดยการร่วมกันทางประเพณี ดังกล่าว ไม่สามารถปฏิเสธได้นั้นก็คือ “ชุมชน” อีกรูปแบบหนึ่ง ชุมชนในรูปแบบนี้อาจจะไม่ได้เกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด แต่โดยประเพณีและความเชื่อร่วม กลุ่มคนที่ร่วมประเพณีนั้น ต่างก็ตระหนักและยอมรับความร่วมมือกันในตำแหน่งแห่งที่ของชีวิตทางสังคมของตน ขณะเดียวกัน เมื่อแม่น้ำลี้เกิดความเสื่อมโทรม ชุมชนดังกล่าวก็ร่วมมือกันอนุรักษ์ฟื้นฟูแม่น้ำลี้ที่หลากหลายรูปแบบ ยกตัวอย่างเช่น ความร่วมมือกันในการระดม/จัดตั้ง “กองทุนเพื่ออนุรักษ์น้ำลี้” และทำพิธีทอดผ้าป่าข้าว เพื่อช่วยเหลือกลุ่มคนที่ตั้งถิ่นฐานที่อยู่ในเขตต้นน้ำ การดำเนินกิจกรรมดังกล่าว ก็ยังคงยืดยาวถึง สิ่งที่เราเรียกว่า “ชุมชน/ความเป็นชุมชน” และ “สิทธิชุมชน” ร่วมกันมากกว่าเดิม

โดยภาพรวมแล้ว *ชุมชนลุ่มน้ำลี้* อาจจะไม่เกาะเกี่ยวสัมพันธ์กันอย่างแน่นแฟ้น เพียงแต่เป็นการทำกิจกรรมร่วมกันบางอย่าง ทั้งในระดับความเชื่อ/อุดมการณ์ และในระดับการปฏิบัติ ทั้งนี้สมาชิกของชุมชนอาจจะประกอบด้วยกลุ่มคน ซึ่งไม่ได้ตั้งบ้านเรือนใน “บ้าน” หรือ “ปึก” เดียวกัน ยิ่งกว่านั้น ยังอาจมีความแตกต่างทางชาติพันธุ์ด้วย แต่สิ่งหนึ่งที่เป็นความร่วมมือของกลุ่มคนเหล่านั้นก็คือ การตั้งถิ่นที่อยู่ทำกินในเขตลุ่มแม่น้ำลี้ โดยข้อเท็จจริงดังกล่าว สมาชิกของชุมชนลุ่มน้ำลี้ จึงประกอบด้วยกลุ่มคนที่แตกต่างหลากหลายทางชาติพันธุ์ และตั้งถิ่นฐานที่อยู่ครอบคลุมพื้นที่หลายอำเภอ กล่าวคือ ในแง่มุมทางชาติพันธุ์ ชุมชนลุ่มน้ำลี้ประกอบด้วยกลุ่มชาติพันธุ์กะเหรี่ยงโปว์ ชาวไทยยอง และชาวไทพื้ราบ ส่วนในแง่ภูมิของพื้นที่ก็ครอบคลุมอำเภอทุ่งหัวช้าง อำเภอสี และอำเภอบ้านโฮ่ง จังหวัดลำพูน เป็นต้น⁴ ดังนั้น ชุมชนและความสัมพันธ์ของชุมชนในพื้นที่ดังกล่าว จึงเป็นชุมชนที่มีความกว้างขวางอย่างยิ่ง

ในทำนองเดียวกันกับ “กลุ่มหัววัด” ซึ่งเป็นรูปแบบการรวมกลุ่มทางสังคมวัฒนธรรม ที่สำคัญอย่างหนึ่งในสังคมล้านนา ชุมชนในรูปแบบนี้เกาะเกี่ยวกันด้วยความเชื่อ/ความศรัทธา และในแต่ละปีสมาชิกของชุมชนก็จะ “ทำบุญ” หรือภาษาคำเมืองเรียกว่า “ตาน” ร่วมวัดเดียวกัน (เช่น งานตานห้วยสลาก งานปอยหลวง งานปอยลูกแก้ว ฯลฯ) โดยลักษณะของความร่วมมือและความสัมพันธ์ทางสังคมที่เกิดขึ้น จึงปฏิเสธไม่ได้ว่า “กลุ่มหัววัด” เป็น “ชุมชน” อีกรูปแบบหนึ่ง ชุมชนในรูปแบบนี้ สมาชิกของชุมชนที่เรียกว่า “คณะศรัทธา” จะไม่แน่นอน ขึ้นอยู่กับความศรัทธา เครือข่ายของสมาชิกเดิม และเงื่อนไขกับสถานการณ์ทางเศรษฐกิจของแต่ละชุมชน กลุ่มหัววัดบางแห่ง เช่น กลุ่มหัววัดบางวัดในจังหวัดลำพูน อาจจะมีสมาชิกที่เรียกว่า “คณะศรัทธา” กระจายอยู่ในหลาย “บ้าน” ข้ามเขตตำบล อำเภอ จังหวัด และประเทศก็มี

โดยสรุป อาจจะกล่าวได้ว่า ในบริบททางสังคมวัฒนธรรมของสังคมล้านนา สิ่งที่เราเรียกว่า “ชุมชน/ความเป็นชุมชน” ไม่ได้มีรูปแบบเดียว หรือระดับเดียว หากแต่หลากหลายรูปแบบ และหลากหลายระดับ ส่วนความหมายของคำว่า “ชุมชน” นอกจากมีความซับซ้อน และไม่หยุดนิ่งตายตัวแล้ว หากยังปรับเปลี่ยนไปตามบริบท และเงื่อนไขที่เกี่ยวข้อง โดยเฉพาะการแผ่ขยายโครงสร้างอำนาจของรัฐ และการแผ่อิทธิพลของระบบเศรษฐกิจแบบการตลาด ซึ่งพยายามนิยามความหมายของสิ่งที่เรียกว่า “ชุมชน” เพื่อกำหนดควบคุมชุมชน การทำความเข้าใจ

⁴ ในบริเวณลุ่มน้ำลี้ กล่าวได้ว่าเป็นชุมชนดั้งเดิม จากพูดคุยแลกเปลี่ยนกับ พ่อหลวงสุคำ ภูีแคะ อายุ 68 ปี อดีตผู้ใหญ่บ้านหนองหลัก ต. ตะเคียนปม อ. ทุ่งหัวช้าง จ. ลำพูน พ่อหลวงเล่าว่า อาณาบริเวณนี้มีกลุ่มชาติพันธุ์ตั้งหมู่บ้านอยู่ใกล้เคียงกัน มานานหลายร้อยปี มีเรื่องเล่าว่า ในสมัยฟื้นฟูเมืองเชียงใหม่ ชาวกะเหรี่ยงโปว์ในหมู่บ้านแถบนี้คือ กองลาดตระเวนของพระเจ้าแผ่นดินเชียงใหม่ พอศึกเข้าไปใกล้เมืองเชียงใหม่ลำพูนก็เป็นดินที่อยู่ของคนไทยอง

สิทธิชุมชนดั้งเดิมล้านนา : หลักจารีตประเพณีและสิทธิหน้าหมู่

เอกสารประกอบการประชุม โครงการสิทธิชุมชนศึกษา ๔ ภาค

วันที่ ๑๕ - ๑๖ มีนาคม ๒๕๕๕

เข้าใจและการสร้างความชัดเจน ในประเด็นเกี่ยวกับ “สิทธิชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิม” จึงประสบกับความยุ่งยากอย่างยิ่ง

หากพิจารณาในมิติวัฒนธรรม ประเด็นปัญหาดังกล่าว อาจจะทำความเข้าใจ และอธิบายได้ จากข้อเท็จจริงทางสังคมอย่างหนึ่ง ที่เรียกว่า “ของหน้าหมู” ซึ่งเป็นรูปแบบทางสังคม และระบบคุณค่าอย่างหนึ่งในสังคมล้านนา ในมุมมองของชาวบ้าน สิ่งนี้เรียกว่า “ของหน้าหมู” ไม่เพียงหมายถึง ทรัพย์สิน วัตถุสิ่งของและทรัพยากรธรรมชาติเท่านั้น แต่นั่นไม่ใช่ทรัพย์สินของบุคคล แต่ไม่ได้หมายถึง ทรัพย์สินสาธารณะที่เปิดโอกาสให้ทุกคนใช้ประโยชน์อย่างเสรี ตรงกันข้าม ด้วยระบบความคิด ระเบียบกฎเกณฑ์ และกฎจารีตประเพณีที่ภาษาคำเมืองใช้คำว่า “ซิด” และ “บาป” ซึ่งกำกับ/ควบคุมไว้ สิ่งนี้เรียกว่า “ของหน้าหมู” จึงถูกนำไปใช้ประโยชน์อย่างระมัดระวัง และรับผิดชอบ⁵

แม้ระเบียบและกฎจารีตประเพณี ที่เกี่ยวข้องกับการจัดการ “ของหน้าหมู” ไม่ได้ระบุไว้เป็นลายลักษณ์อักษร แต่ “ของหน้าหมู” แต่ละประเภท ก็มีกลุ่มองค์กรจัดการอย่างชัดเจน ขณะเดียวกัน กลุ่มคนในชุมชนดั้งเดิมล้านนาต่างรับรู้/ปฏิบัติร่วมกันอย่างเป็นระบบว่า หากผู้ใดใช้ประโยชน์จาก “ของหน้าหมู” แล้ว ต้องมีการขออนุญาต ทั้งโดยการประกอบพิธีกรรม หรือ หากกระทำให้เกิดความเสียหาย ผู้นั้นก็จะต้องชดเชยคืน ทั้งในลักษณะของการทำพิธีเลี้ยงผี หรือนำไปคืนให้ครอบครัวโดยไม่มีเงื่อนไข หากบุคคลไม่ปฏิบัติตามกฎจารีตดังกล่าว สิ่งนี้เรียกว่า “ซิด” และ “บาป” ก็จะตกอยู่กับบุคคลผู้นั้น หากบุคคลผู้นั้นประสบกับเหตุการณ์บางอย่างที่เป็นสิ่งไม่ดี ชุมชนก็จะร่วมกันวิพากษ์วิจารณ์ ด้วยกระบวนการและ ระบบความคิด/ความเชื่อเช่นนี้ อาจจะเรียกได้ว่าเป็น “การควบคุมและสำนึกทางวัฒนธรรม” อย่างหนึ่ง

ในกลุ่มชาติพันธุ์ไท-ยวน สิ่งนี้เรียกว่า “ของหน้าหมู” ที่สำคัญอย่างหนึ่งก็คือ “ของวัด” ซึ่งอาจจะกล่าวได้ว่าเป็น “ทรัพย์สินส่วนรวม” ของแต่ละบ้าน หรือแต่ละคณะศรัทธา ทรัพย์สินดังกล่าว โดยทั่วไปแล้วมักจะได้มาจากการ “ทำบุญ” หรือภาษาคำเมืองเรียกว่า “दान” ซึ่งกล่าวได้ว่าเป็นประเพณีสำคัญของชาวไทย-ยวน ประเพณีที่เรียกว่า “दान” (เช่น ดานก่วยสลาก ปอยหลวง ปอยข้าวสังข์ ดานผ้าป่า ฯลฯ) มีจุดมุ่งหมายสำคัญ คือ การทำบุญ ทั้งนี้เพื่อให้การดำรงชีวิตของตนอยู่ดีมีสุข และอุทิศส่วนกุศลให้บรรพชนที่ตายไปแล้ว เนื่องจากประเพณี “การदान” เปรียบเสมือนว่า ผู้दानได้อุทิศสิ่งของนั้น ดังนั้น วัตถุหรือสิ่งของที่นำไปทำบุญ หรือนำไปदान เช่น ถ้วย จาน ช้อน ผ้าห่ม หมอน ฯลฯ จึงกลายเป็น “ของหน้าหมู” หรือ “ทรัพย์สินส่วนรวม”

ในสังคมวัฒนธรรมล้านนา นอกจาก “ของวัด” แล้ว ยังมี “ของหน้าหมู” ที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งคือ “ป่าหน้าหมู” ซึ่งชาวบ้านในภาคเหนือจะแบ่งออกเป็น 3 ประเภทตามลักษณะของประโยชน์ใช้สอยได้แก่ ประเภทแรก ป่าต้นน้ำ หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า ป่าดง ป่าขุนห้วย ป่าน้ำจืด และ ป่าน้ำขุ่น แต่เดิมในวิถีชีวิตแบบเกษตรกรรม ชาวบ้านจะหวงแหนพื้นที่ป่าประเภทนี้เป็นอย่างมาก ห้ามใช้ประโยชน์ในพื้นที่ดังกล่าวโดยเด็ดขาด ในด้านหนึ่ง เพราะว่าพื้นที่ป่าผืนดังกล่าวเป็นแหล่งต้นน้ำลำธารที่ใช้ในการเกษตร อีกด้านหนึ่ง ชาวบ้านเชื่อว่าพื้นที่ป่าผืนนั้นเป็นที่อยู่ของผีขุนน้ำ ผีขุนห้วย และผีวัดห่าง (วัดร้าง) ซึ่งเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ชาวบ้านเชื่อว่าเป็นผู้ดูแลรักษาป่า ดังนั้น ป่าต้นน้ำแทบทุกแห่งจึงเป็นผืนป่าที่มีความอุดมสมบูรณ์สูง

⁵ พุดเคยกแลกลเปลี่ยนกับพ่อน้อยบุญ เสาร์แก้ว บ้านใหม่ห้วยมะนาว ต.บ้านกาด อ.แม่วาง จ.เชียงใหม่

เมื่อวันที่ 26 เมษายน 2543

สิทธิชุมชนดั้งเดิมล้านนา : หลักจารีตประเพณีและสิทธิหน้าหมู

เอกสารประกอบการประชุม โครงการสิทธิชุมชนศึกษา ๔ ภาค

วันที่ ๑๕ - ๑๖ มีนาคม ๒๕๔๕

ประเภทที่สอง *ป่าตามประเพณี* ซึ่งผูกพันกับพิธีกรรมและความเชื่อทางศาสนา เช่น ป่าที่ตั้งหอผี อารักษ์ต่าง ๆ ป่าช้า และป่าที่ตั้งพระธาตุ ฯลฯ พื้นที่ป่าประเภทนี้ ชาวบ้านจะถือว่าเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ ต้องเคารพยำเกรง พร้อมกันนั้นก็กำหนดข้อห้ามมากมาย เช่น ห้ามส่งเสียงดัง ห้ามปัสสาวะ อุจจาระ ฯลฯ พื้นที่ป่าดังกล่าวมีขนาดเล็กกว่าพื้นที่ป่าประเภทแรก และตั้งอยู่ใกล้หมู่บ้าน หรืออยู่ในอาณาบริเวณของหมู่บ้าน ส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ป่าที่มีความอุดมสมบูรณ์

ประเภทที่สาม *ป่าใช้สอย* ซึ่งชาวบ้านจะเรียกตามประโยชน์ใช้สอยเฉพาะอย่าง เช่น ป่า เลี้ยงวัวควาย ป่าเก็บเห็ด ป่าเก็บเห็ด ฟิน ป่าเก็บใบตองตึง ฯลฯ โดยทั่วไปพื้นที่ป่าประเภทนี้ มักจะเป็น “ป่าแพะ” ซึ่งมีสภาพพื้นที่เป็นหินลูกรัง ไม่ค่อยอุดมสมบูรณ์ พืชพรรณไม้หลักมักจะเป็นไม้เต็งรัง และเป็นบริเวณที่ไม่ไกลจากหมู่บ้าน ซึ่งตามปกติแล้วมักจะเป็นพื้นที่ขนาดเล็กกว่าป่า ประเภทแรก (ฉลาดชาย, อานันท์ และสันติจิตา, ๕๒-๕๔ : ๒๕๓๖) แต่อย่างไรก็ตาม หากพิจารณาอย่างละเอียดจะพบว่า วิถีชีวิตประจำวันของชาวบ้านในท้องถิ่นภาคเหนือ ต่างพึ่งพิงพื้นที่ประเภทนี้สูงมาก โดยเฉพาะการเก็บหาอาหารจากป่า เช่น ในฤดูแล้ง ก็จะเก็บผักหวาน ป่าไผ่แดง ในฤดูฝนก็จะมีหน่อไม้ และพืชผักในป่าอีกหลายชนิด เป็นต้น⁶

หากพิจารณาในระดับความเชื่อจะพบว่า โดยทั่วไปชาวล้านนาเชื่อว่า ป่าหรือพื้นที่ป่าไม่เพียงมีต้นไม้ สัตว์ป่า รุกขเทวดาและเจ้าป่าเจ้าเขา หากยังเป็นที่พำนักพักพิงของคนยากจน คนหาเช้ากินค่ำ ซึ่งจำเป็นต้องพึ่งพิงป่า เพื่อเลี้ยงดูชีวิตตนเองและครอบครัวในหลายลักษณะเช่น กลุ่มคนที่เก็บใบตองหรือเก็บของป่าเอามาขาย หรือกลุ่มคนเฒ่าคนแก่ หรือกลุ่มคนที่เข้าไปตั้งถิ่นฐานในเขตป่า ที่ถูกเรียกว่า “ชาวป่าเมี่ยง” ซึ่งหาเลี้ยงชีพโดยการเก็บใบเมี่ยง หรือ ใบชาป่า เอามาหมักเป็น “เมี่ยง” แล้วนำไปขาย และบางครั้งครอบครัวสามารถเก็บออมรายได้จากการขาย “เมี่ยง” จนเพียงพอที่จะซื้อที่ดินตั้งบ้านเรือน และทำมาหากินอยู่ในเขตพื้นที่ราบ การเลี้ยงดูชีวิตด้วยการพึ่งพิงธรรมชาติจากป่าในลักษณะดังกล่าว จะพบได้ในเขตพื้นที่ป่าของภาคเหนือตอนบนแทบทุกแห่ง โดยเฉพาะในเขตจังหวัดเชียงใหม่ เชียงราย พะเยา และลำปาง ฯลฯ

หากพิจารณาความหมายของป่าในมิติทางอุดมการณ์ ชาวบ้านมองว่า ป่าไม่ใช่เพียงพื้นที่ที่มีสัตว์และต้นไม้ แต่ยังเป็นพื้นที่ที่ไร้อำนาจรัฐและศีลธรรม จากความคิดดังกล่าว ชาวบ้านภาคเหนือจะอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างคนกับป่าใน 2 ด้าน กล่าวคือ ด้านแรก ชาวบ้านจะอธิบายว่า การเข้าป่าเปรียบเสมือนเป็นการหนีจากอำนาจของเมือง เพื่อปลดปล่อยตัวเองเป็นอิสระ อีกด้านหนึ่ง ชาวบ้านเปรียบเทียบกับ การเข้าป่าว่าเหมือนไปตายเอาดาบหน้า เพราะป่าถือว่าเป็นที่อยู่ของผี ไม่ใช่ที่อยู่ของคน แต่เมื่อคนต้องพึ่งพิงป่า จึงถือว่าเข้าไปให้ผีเลี้ยง ชาวบ้านจะเลือกทำเป็นหนทางสุดท้าย เพื่อให้ยังชีพอยู่ได้ (ฉลาดชาย, อานันท์ และสันติจิตา, ๕๕-๖๒: ๒๕๓๖) โดยลักษณะการใช้ประโยชน์จากป่าตามที่กล่าวมาเบื้องต้น อาจจะกล่าวได้ว่า แม้วิถีชีวิตของชาวบ้านจะพึ่งพิงและใช้ประโยชน์จากป่า แต่ก็ไม่ได้หมายความว่า ชาวบ้านจะใช้ประโยชน์จากป่าในฐานะทรัพย์สินสาธารณะ (open access property) และทุกคนสามารถใช้ประโยชน์ได้อย่างเสรี แต่ตรงกันข้าม การควบคุมจัดการพื้นที่ป่า โดยระบบความเชื่อเรื่องความศักดิ์สิทธิ์เรื่อง “ผีต” และเรื่องเจ้าป่าเจ้าเขา รวมทั้งข้อกำหนดจากกฎจารีตประเพณีบางอย่าง ซึ่งกล่าวได้ว่าเป็น สำนึกทางวัฒนธรรม (cultural consciousness) ได้ทำให้ชาวบ้านใช้ประโยชน์จากป่าอย่างระมัดระวัง พื้นที่ป่าบางแห่ง เช่น ป่าขุนห้อย ป่าช้า ป่าพิธีกรรม ป่าพระธาตุ ฯลฯ อาจกล่าวได้ว่าไม่เคยถูกใช้ประโยชน์หรือถูกรบกวนจากชาวบ้านแม้แต่หน่อย

⁶ พุดคุยแลกเปลี่ยนกับ พ่อหนานมี บ้านดอยแก้ว ต.บ้านหลวง, พ่อปัน บ้านช่วงเปา ต.ช่วงเปา อ.จอมทอง จ.เชียงใหม่ เมื่อวันที่ 25-26 เมษายน 2543

สิทธิชุมชนดั้งเดิมล้านนา : หลักจารีตประเพณีและสิทธิหน้าหมู่บ้าน

เอกสารประกอบการประชุมโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ๔ ภาค

วันที่ ๑๕ - ๑๖ มีนาคม ๒๕๔๕

ในแง่มุมของการจัดการ จะเห็นว่า *การจัดการป่าหน้าหมู่บ้าน* ไม่ใช่เป็นเรื่องของการควบคุมโดยรัฐและสังคม (state control) หากแต่เป็นเรื่องของการควบคุมโดยท้องถิ่น (local control) อย่างไรก็ตาม ในสถานการณ์ปัจจุบันที่รัฐชาติสมัยใหม่ มักอ้างถึงผลประโยชน์สาธารณะ (public interest state) เพื่อให้ชุมชนท้องถิ่นยอมรับความชอบธรรมของรัฐในการควบคุมป่าในฐานะทรัพย์สินของรัฐ ซึ่งในความเป็นจริงแล้ว รัฐมักเลือกปฏิบัติ โดยให้ประโยชน์ต่อภาคธุรกิจเอกชนมากกว่าความมั่นคงในการดำรงชีวิตของชาวบ้าน ปรากฏการณ์ดังกล่าวในด้านหนึ่งอาจจะกล่าวได้ว่า โดยการอ้างหลักการควบคุมสังคมด้วยหลักกฎหมาย รัฐกำลังละเมิดสิทธิและความชอบธรรมในการเลี้ยงดูชีวิตของกลุ่มคนในชุมชนท้องถิ่น ในอีกด้านหนึ่ง ด้วยสำนึกทางวัฒนธรรม และความเป็นชุมชนท้องถิ่น ชาวบ้านก็เรียกร้องสิทธิและความชอบธรรมในการตั้งถิ่นที่อยู่ทำกิน และตอบโต้การใช้อำนาจของรัฐที่หลากหลายรูปแบบ

ท่ามกลางการแผ่ขยายโครงสร้างอำนาจของรัฐ และการแผ่อิทธิพลของระบบเศรษฐกิจแบบการตลาด เพื่อแสดงอำนาจเหนือทรัพยากร ตลอดจนการควบคุมจัดการชุมชนท้องถิ่น งานศึกษาในส่วนนี้ จะพยายามตอบคำถามใน 2 ประเด็นหลัก คือ หนึ่ง สิ่งที่เราเรียกว่า “ของหน้าหมู่บ้าน” นั้นหมายความว่าอย่างไร และสะท้อนนัยยะสำคัญถึง “ชุมชน/ความเป็นชุมชน” ท้องถิ่นดั้งเดิมล้านนาหรือไม่ อย่างไร และกฎจารีตประเพณีที่เกี่ยวข้องกับ “ของหน้าหมู่บ้าน” นั้นสะท้อนนัยยะสำคัญถึงความคิดและระบบความคิดเกี่ยวกับ สิทธิชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิมล้านนาหรือไม่ อย่างไร

1. ลักษณะภูมินิเวศน์ และประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐาน

ภาคเหนือตอนบนที่ประกอบด้วยจังหวัดเชียงราย เชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง แม่ฮ่องสอน พระยา แพร่ น่าน และตาก มีพื้นที่รวมทั้งหมดประมาณ ๖๕.๖ ล้านไร่ หรือ ๑.๐๕ แสนตารางกิโลเมตร โดยจัดแบ่งเป็นพื้นที่ราบประมาณ ๕.๘๕ ล้านไร่ หรือร้อยละ ๙ พื้นที่ดอนประมาณ ๑๙.๖ ล้านไร่ หรือร้อยละ ๓๐ ส่วนพื้นที่สูงประมาณ ๔๐.๒ ล้านไร่ หรือร้อยละ ๖๑ (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, ๒๕๓๑ : ๔) ข้อเท็จจริงดังกล่าว มีผลอย่างสำคัญต่องานศึกษากลุ่มชาติพันธุ์ในแนวนิเวศน์วิทยาวัฒนธรรม (cultural ecology) ที่จัดแบ่งลักษณะภูมินิเวศน์ ระบบการใช้ทรัพยากร และการตั้งถิ่นที่อยู่ของกลุ่มชาติพันธุ์เป็น 3 ลักษณะคือ เขตพื้นที่ราบ เป็นถิ่นที่อยู่ทำกินของกลุ่มคนเมือง หรือชาวไทย-ยวน การใช้ทรัพยากรและการใช้ที่ดินส่วนมากเป็นเกษตรชลประทาน และบางส่วนก็ทำการเกษตรน้ำฝน เขตพื้นที่ดอนกลางเป็นถิ่นที่อยู่ของชาวไทย-ยวน ชาวกระเหรี่ยงหรือปกากะญอ และชาวลัวะ ซึ่งโดยส่วนใหญ่จะบุกเบิกที่ดินทำไร่และสวน บางส่วนจะทำนาขั้นบันได ส่วนเขตพื้นที่สูง เป็นถิ่นที่อยู่ของชาวม้ง เย้า ลีซอ และมูเซอ ซึ่งส่วนมากใช้ที่ดินแบบไร่หมุนเวียน และสวนไม้ผล ตลอดจนปลูกพืชผักและไม้ดอกเมืองหนาว (Tan-kim-yong : ๑๙๘๘, สาริณี, ๒๕๔๑ : ๓๐-๓๔)

ทั้งนี้ การจำแนกเขตการตั้งถิ่นฐานของกลุ่มชาติพันธุ์ ที่สัมพันธ์กับลักษณะภูมินิเวศน์ที่กล่าวมาเบื้องต้น อาจจะยังไม่ครอบคลุมและถูกต้องเสียทีเดียว เพราะพื้นที่สูงบางแห่ง ก็มีชาวไทย-ยวน หรือกลุ่มคนเมืองอาศัยอยู่ทำกินเป็นจำนวนมาก ชุมชนเหล่านั้นก็ไม่ใช่ชุมชนที่เพิ่งเกิดขึ้นใหม่ หากแต่เป็นชุมชนดั้งเดิม ที่ตั้งถิ่นฐานที่อยู่ทำกินในเขตป่าเขามานานหลายร้อยปี ดังเช่น บ้านป่าเมียง ทั้งในเขตพื้นที่อำเภอฝางและเกิด อำเภอแม่แตง อำเภอฝาง จังหวัดเชียงใหม่ อำเภอเวียงป่าเป้า อำเภอพาน อำเภอแม่สรวย จังหวัดเชียงราย ฯลฯ

1.1 ลักษณะทั่วไปของชุมชนพื้นที่ศึกษา

1) ชุมชนเหมืองฝายเขตต้นน้ำแม่เตียน

ชาวกระเหรี่ยง (Karen) หรือปกากะญอ อาจจะกล่าวได้ว่าเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ส่วนน้อย ที่มี

สิทธิชุมชนดั้งเดิมล้านนา : หลักจารีตประเพณีและสิทธิหน้าหมู่บ้าน

เอกสารประกอบการประชุมโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ๔ ภาค

วันที่ ๑๕ - ๑๖ มีนาคม ๒๕๔๕

จำนวนประชากรมากที่สุดในผืนแผ่นดินใหญ่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยส่วนใหญ่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในบริเวณชายแดนระหว่างประเทศไทย-พม่า สำหรับจำนวนประชากร Jorgensen (๑๙๙๗) คาดว่า ชาวกะเหรี่ยงประมาณ ๓-๕ ล้านคนอาศัยอยู่ในประเทศพม่า มากกว่า ๓.๕ แสนคน อาศัยอยู่ในประเทศไทย⁷ สำหรับในประเทศไทย ชาวกะเหรี่ยงมากกว่า ๒ แสนคน อาศัยอยู่ในเขตพื้นที่จังหวัดเชียงใหม่ และจังหวัดแม่ฮ่องสอน

พื้นที่ต้นน้ำแม่เตียน ซึ่งเป็นสาขาหนึ่งของน้ำแม่วาว แม้ว่าจะเป็นเขตพื้นที่สูง แต่ก็มีชาวกะเหรี่ยงหรือปกากะญอ ตั้งชุมชนหมู่บ้านอาศัยอยู่มานานหลายชั่วอายุคน โดยเฉพาะกลุ่มบ้านในเขตต้นน้ำแม่เตียนตอนกลาง ซึ่งได้แก่บ้านห้วยอีค่าง ห้วยหลวง และห้วยทราย หมู่บ้านเหล่านี้ แต่เดิมเคยตั้งบ้านเรือนอาศัยอยู่ร่วมกัน แต่ต่อมาประมาณทศวรรษ ๒๕๒๐ ด้วยสาเหตุใดไม่แน่ชัด หมู่บ้านดังกล่าวก็แยกออกเป็น ๓ หมู่บ้านคือ บ้านห้วยอีค่าง บ้านห้วยหลวง และบ้านห้วยทราย ทั้ง ๓ หมู่บ้าน อยู่ในเขตการปกครองของตำบลแม่วิน อำเภอแม่วาง จังหวัดเชียงใหม่ สำหรับบ้านห้วยอีค่าง หรือที่ภาษากะเหรี่ยงเรียกว่า ต่า ชั่ว ต่า^๘ ปัจจุบันมีจำนวนประชากรรวมทั้งหมดประมาณ

๔๓๐ คน ๙๗ หลังคาเรือน ส่วนบ้านห้วยหลวง และบ้านห้วยทราย มีจำนวนประชากรรวมประมาณ ๔๔๐ คน ๗๘ หลังคาเรือน หมู่บ้านห้วยอีค่างตั้งอยู่บนเชิงเขา ต้น น้ำแม่เตียนฝั่งซ้าย ส่วนอีก ๒ อยู่บ้าน ตั้งอยู่บนเนินเขา ต้นน้ำแม่เตียนฝั่งซ้าย ส่วนอีก ๒ หมู่บ้าน ตั้งอยู่บนเนินเขา ตั้งน้ำแม่เตียนฝั่งขวา บ้านห้วยหลวงอยู่ห่างจากบ้านห้วยอีค่าง ในระยะเวลาเดินทางประมาณ ๑ ชั่วโมง ส่วนบ้านห้วยทรายจะใช้เวลาประมาณ ๑ ชั่วโมง ๓๐ นาที กลุ่มบ้านดังกล่าวอยู่ห่างจากตัวเมืองเชียงใหม่ ไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ประมาณ ๖๐ กิโลเมตร ปัจจุบันมีถนนลาดยางของสำนักงานเร่งรัดพัฒนาชนบท ซึ่งแยกจากถนนสายเชียงใหม่-ฮอด ที่ตลาดอำเภอสันป่าตองผ่านอำเภอแม่วาง เลี้ยวบริมฝั่งน้ำแม่วาว ผ่านบ้านแม่วิน แม่มุด แม่สะป็อก ห้วยตอง ห้วยอีค่าง ห้วยหอย ห้วยข้าวลิบ บ้านแม่แฮ ถ้า เลี้ยวขวาก็จะผ่านไปสู่ตำบลบ่อแก้ว อำเภอสะเมิง ถ้าเลี้ยวซ้าย ก็ผ่านบ้านแม่มูก เข้าสู่ตำบลแม่ นاجر อำเภอแม่แจ่ม และผ่านไปสู่อำเภอขุนยวม จังหวัดแม่ฮ่องสอน

หมู่บ้านทั้งสามตั้งอยู่บนเชิงเขาที่ลาดลงสู่แม่น้ำแม่เตียน ซึ่งไหลจากทิศตะวันตกไปทางทิศตะวันออก บ้านห้วยอีค่างตั้งอยู่ฝั่งซ้ายของน้ำแม่เตียนและลึกเข้าไปในเขตต้นน้ำ บริเวณพื้นที่ต่ำกว่าที่ตั้งหมู่บ้าน และพื้นที่บริเวณใกล้เคียง ซึ่งสามารถควบคุมจัดการน้ำโดยระบบเหมืองฝายได้พื้นที่แถบนั้นได้ถูกบุกเบิกเป็นพื้นที่นาแทบทั้งหมด ในอาณาบริเวณดังกล่าว เฉพาะน้ำแม่เตียนตอนกลาง ไม่นับรวมลำห้วยสาขา มีระบบเหมืองฝายกันน้ำแม่เตียน เพื่อการทำนาเป็นจำนวนถึง ๑๔ ฝาย แต่หากนับจำนวนเหมืองฝายทั้งหมด ที่กั้นน้ำแม่เตียนและลำห้วยสาขา มีจำนวนมากกว่า ๕๐ ฝาย ฝายแต่ละลูกจะกั้นลำน้ำแม่เตียนในระดับที่ลดหลั่นกันไป และสามารถจ่ายน้ำในจำนวนพื้นที่มาก

⁷ จำนวนประชากรชาวกะเหรี่ยงในประเทศพม่า ยากมากที่จะคาดการณ์ให้แม่นยำได้ Anders Jorgensen ได้ เขียนคำนำใน The Karen People of Burma ที่เขียนโดย Harry Iganatius Marshall คาดว่าในปัจจุบันชาวกะเหรี่ยงในประเทศพม่าน่าจะมีประมาณ ๓-๕ ล้านคน ส่วนจำนวนประชากรกะเหรี่ยงในประเทศไทย โดยการสำรวจของกองส่งเคราะห์ชาวเขา กรมประชาสงเคราะห์ กระทรวงแรงงานและสวัสดิการสังคม น่าจะเป็นจำนวนประชากรที่ไม่ห่างจากความเป็นจริงมากนัก

สิทธิชุมชนดั้งเดิมล้านนา : หลักจารีตประเพณีและสิทธิหน้าที่

เอกสารประกอบการประชุมโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ๔ ภาค

วันที่ ๑๕ - ๑๖ มีนาคม ๒๕๔๕